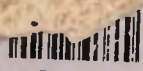

63.3(1:4ap) - 1

90

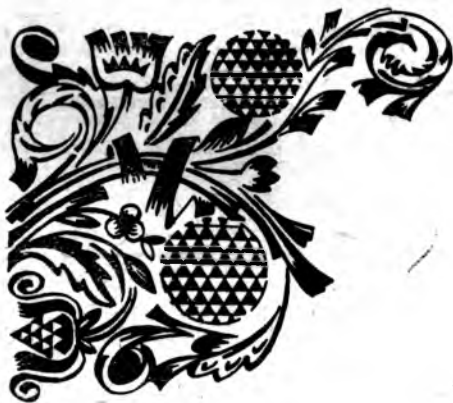
Культурне Відродження в Україні

58238!

Клі-
ціо-
альної
та вче-
М. Драго-

Культурне Відродження в Україні

НБ ПНУС

58238!

Період бурхливого національного відродження, який уже вкотре переживає Україна, супроводжується зростанням інтересу до історії, культури, духовних витоків народів.

Учені стверджують, що культура виникла на раних стадіях розвитку суспільства і нерозривно пов'язана з його історією, поєднує у собі все, що створене працею, розумом і творчою енергією людини.

Національна культура в усьому її багатстві та багатогранності завжди була незмінним засобом виховання, фундаментом духовного розвитку особистості, адже у культурі зосереджені ті гуманістичні цінності, які ніколи не старіють.

Нашим молодим людям, як це не прикро, не пощастило — вони отримали у спадок культуру не тільки не повну, урізану, штучно розділену на буржуазну і пролетарську, а й деформовану. За період культурного геноциду, внаслідок нав'язування ідеологічних стереотипів, жорсткої регламентації і цензури, табу на національне, ігнорування національних інтересів і потреб утворились серйозні прогалини у національно-культурному розвитку кількох поколінь. Це, безсумнівно, не сприяє відродженню, а гальмує зміцнення омріяного суверенітету, української державності.

Характерною рисою сьогодення є швидке зростання національного самоусвідомлення народів. До недавнього часу національна свідомість (ціннісні орієнтації, шанування своєї мови, вірність традиціям, історична пам'ять, потреба реалізувати свої національні інтереси, опановувати і передавати національні культурні надбання), по суті, не брала до уваги і не вивчалася. Мало того, навіть згадка про неї нерідко сприймалася як намагання розбудити націоналістичні настрої.

Водночас, гіперконцентрація уваги винятково на національній ідеї, на внутрінаціональних інтересах призводять до звуження зв'язків, відособлення, збіднення культурної сфери, а в окремих випадках — до зіткнень і конфліктів на основі національних антагонізмів.

У таких складних життєвих ситуаціях слід завжди пам'ятати про миротворчий характер культури, її здатність вносити в буття елементи духовності та гармонії.

Зауважимо що на сьогодні маємо недостатньо і однобоко досліджені більшість складних і делікатних проблем історії та теорії культури, етногенезу, формування національної свідомості, національного характеру, національної психології тощо. Праці видатних культурних діячів та вчених України: М. Грушевського, В. Винниченка, М. Драго-

манова, С. Бфремова, І. Огієнка, Д. Чижевського, що мали послужити джерелом правди для подібних досліджень, що не так давно приховувалися або й знищувалися. Так, книга «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (Київ, 1918) була вилучена з бібліотек лише через те, що в ній з глибоким патріотизмом розповідалося про українську культуру як культуру світового рівня. У 60-ті роки, після довгого замовчування і дискримінації національного, з'явилася книга І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Авторів відразу інкримінували «сепаратизм», а працю — заборонили. І подібних прикладів можна навести багато.

Сьогодні завдяки титанічним зусиллям вітчизняних вчених, культурних, політичних діячів та зарубіжних дослідників повертаються забуті імена, втрачені цінності. Та роботи в цьому напрямі залишається ще багато. Встановити розірвані, пошматовані зв'язки з минулим, повернути забуті народні традиції, переосмислити події і факти вітчизняної історії, опублікувати заборонені результати досліджень та вилучені художні твори — настійна потреба сьогодення.)

Ось чому увазі читачів пропонуємо колективну працю, авторів якої при всій неоднозначності позицій об'єднала турбота про долю України, її сучасне і майбутнє.

Уважний читач, можливо, помітить розмаїття позицій, відмінність версій і стилів. Але кожна композиційна одиниця пов'язана з іншими спільною ідеєю, відповідним тематичним спрямуванням, розкриває один із аспектів проблеми — джерела національної самосвідомості, витоки національної культури, багатство культурних надбань українського народу, роль і місце національної культури у розвитку особистості, типологію української національної культури.

Звичайно, не все у запропонованій монографії може сприйматися однозначно, оскільки сам предмет нашого дослідження ще не повністю зрілий, завершений, сформований. Феномен національної, зокрема української, культури слід вивчати впродовж тривалого періоду, порівнюючи концепції, авторські погляди та висновки вчених, котрі працюють у різних сферах. Таким чином поступово відкриваються таємниці, заповнюються білі плями, відновиться правда та історична пам'ять народу.

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА, ДУХ

(ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ)

Часто доводиться чути, що Україна прийшла до незалежності безкровним шляхом. Хочеться заперечити це твердження, адже протягом багатьох століть свого становлення Україна серед усіх держав бачила чи не найбільше крові власного народу. Особливо це стосується доби Російської імперії, починаючи від середини XVII століття і закінчуючи десятиліттями більшовизму. Як складова імперії Україна дісталася нам у спадщину і політично безбарвною, і економічно спустошеною, і духовно виснаженою. Основна причина цього полягає в неможливості рівноправного союзу між державою з імперськими намаганнями та державою, що прагне до демократії.

Це доводила не один раз історія. Ні угода 1654 р., ні угода між В. Винниченком і Д. Мануїльським 1918 р., ні нинішня угода з Б. Єльциним не дали і не можуть дати сподіваних результатів для України.

А тепер щодо незалежності України, яку, з огляду на певні чинники, можна назвати декларативною.

Політична діяльність усіх без винятку партій в Україні не позбавлена більшовизму. Тут більшовизм слід розуміти, не як політичну течію, а як характерну рису імперії, занесену нам від східного сусіда. Біда в тому, що методи діяльності різних партій з відомих причин мало відрізняються один від одного. Як пояснити таку ситуацію?

КПРС як «керівна сила» не виконала своєї функції. Тому на протидію політиці КПРС виникає дисидентський рух. Підкреслюємо, не партія, а Рух, що об'єднує товариства, спілки тощо у спільній боротьбі проти спільного ворога.

Творення в Україні політичних партій ґрунтується в основному не на ідеологічній основі, а швидше на ґрунті політично-особистому. Як правило, з'являється провідник з лідерськими здібностями і разом із своїми однодумцями створює партію. Класичні ж партії народжуються на основі специфічності своїх програм.

Як на початку XX ст. з'являється мережа партій з

приселенням «соціалістична», так і в наші часи партії (як деяким винятком) долучають до своєї назви прикметник «демократична». Порівняймо з назвами деяких партій Європарламенту: ліберали, консерватори, комуністи, соціалісти, аграрники. Зауважимо, що всі вони мають демократичні структури.

А де зв'язки наших партій із зовнішнім світом — аграрників з аграрниками, демократів з демократами, скажімо, Америки? Такі зв'язки зміцнювали б і збагачували наші партії.

Єдиною політичною силою, яка має давні історичні традиції, є Рух незалежно від того, в якій формі він виявлявся: чи то козаччина, чи просвітництво, чи повстанство, чи дисидентство, чи Народний Рух України. Рух — це і є визвольний шлях України. Рух відрізняється від усіх партій не тільки в Україні, а й за її межами, є об'єднувальною силою всіх людей на шляху боротьби за незалежність своєї нації та відродження української державності.

Незалежність і державність. Як тісно пов'язані ці два поняття. Ми маємо незалежність і маємо державу? Ні, ми ще не маємо ні незалежності, ні держави. І не матимемо, доки належатимемо до оновленої «кайдашевої сім'ї» — тепер вже у вигляді СНД. Ми не розбагатіємо, доки нас оточуватимуть «прозорі» кордони зі сходу і «каламутні» з заходу. Ми не матимемо свободи, захист якої доручено промосковським командирам частин і підрозділів.

Проте віримо — ми матимемо своє, будемо багатими і щільними. І свободу захистять наші воїни, виховані на традиціях козацтва та УПА. Основу нашого війська вже становлять славні вояки Української Національної Гвардії.

Політична могутність і велич майбутньої України не можливі без ринкової економічної системи, сформованої на чіткій українській структурі. Як це не прикро, але анархію нашої економіки в ринкових умовах важко назвати системою.

Ми продовжуємо існувати за аналогією раннього феодалізму, в добу якого відбувався обмін не за допомогою загального еквівалента, яким є гроші, навіть не товарно-товарний обмін, а товарно-сировинний або сировинно-сировинний обмін, який ми називаємо тепер бартером.

Нам треба усвідомити: економічна система (як власне і будь-яка інша) не приноситься ззовні, не пропонується згорі, а формується. Формується і розвивається, вимагаючи для цього певних управлінських структур.

Нікшиновизм глибоко закарбував у свідомості людей тезу, що усе їм повинен хтось дати. Ще на одному з перших

з'їздів колгоспників Сталін заявив: «Зараз не кожен селянський двір має корову. Ми, більшовики, постараємось дати кожному селянському дворові по корові». Жоден керівник і жодна влада нічого і ніколи нам не дадуть з тієї простої причини, що вони нічого не мають. Матиме кожна людина стільки і тоді, скільки і коли вона заробить. Навіть знедолених, хворих і дітей утримують робочі руки.

Завдання влади — створити умови невторчання в громадську діяльність трудівників та надати допомогу в плані орієнтації їх діяльності.

Зовсім не обов'язково, а часом і помилково пропонувати універсальну технологію відносно у галузі економіки для всіх регіонів України. Кожна область мусить виробити власну економічну концепцію.

Наше сільське господарство — основна галузь — всяєне системою мікроімперій — колгоспів, які є справді великою школою безгосподарності та злочинства. І, що найголовніше, цю систему неможливо ні модернізувати, ні трансформувати, якщо залишити більшовицький принцип комуни.

Як же перетворити сільське господарство у високорозвинену галузь? Єдиного рецепту тут бути не може. Що може бути універсальним, то це принцип. Принцип приватизації. Немає різниці в даному випадку — юридична чи фізична особа стане власником. Головнє, що це буде мое і нічیه більше.

Тільки за такої умови є можливість довести продукцію сільського господарства до товарного вигляду, двом суверенам нормально торгувати.

Щодо туризму, то це взагалі до краю запущена галузь, яка при якнайшвидшому вкладенні капіталів стане за порівняно невеликих витрат золотим дном. Концепція туризму розробляється.

Розвиток цих галузей найперспективніший тому, що вони вічні, як вічні хліб, здоров'я і краса.

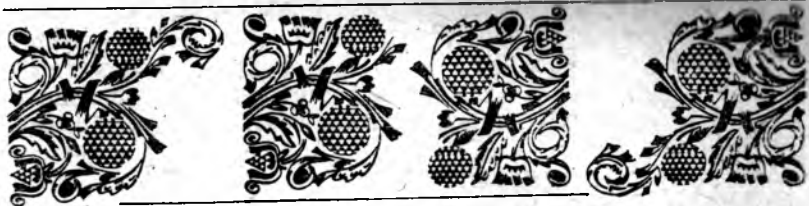
Як це не прикро, але в діяльності новостворених адміністрацій простежуються більшовицькі риси. Чи можна пояснити причини цього явища? Можна. Що зробив, попри все інше, більшовизм «на славу», то це знищив дух нації: мову, культуру, церкву, свідомість і гідність українця, перетворивши всіх в однакову сірість, в однаково бідних.

Носієм духа від Бога є еліта нації — інтелігенція. Когра нація володіє інтелектом, володіє й державністю. Мільйони української інтелігенції полягли в сибірах або віддали свій талант Москві та Заходу.

Інтелектуальний простір є найвищий у спілкуванні з Богом. Через інтелект Бог попередив нас про імперську небезпеку устами Шевченка, страшним голодомором за гріхи наші, за те, що скорилися більшовизмові. Через цей простір Бог попередив нас Чорнобилем. І, нарешті, достався до наших черствих сердець. Україна ожила, встала з колін. Відроджується нація, робить крок за кроком на шляху до своєї незалежності. Врятуй нас, Боже, хоч на цей раз.

Дух нації через простір інтелекту має можливість виявити себе і в державотворчій мудрості українських політиків, і в економічних концепціях вчених-економістів, і в святій справі виховання священнослужителів. То ж бережімо свої кордони, свій хліб, свій дух.

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ І КУЛЬТУРИ

ІСТОРІОСОФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇЇ ДЖЕРЕЛА

Українська держава віддавна і дотепер розвивається під символами блакитно-жовтого стяга і герба трійці (тризуба). Під цими святинями знову відроджується й українська культура з кількатисячолітньою історією.

Згадуються недавні суперечки: чи народні ці символи? Ідеологічне запаморочення одних і породжений тоталітаризмом страх інших не давали змоги багатьом співвітчизникам зняти полуду з очей і відверто заявити: так, це справді українські народні символи, це — сконцентована суть української культури, це — головні її архетипи, яким не десятки, не сотні, а тисячі років. Достатньо заглибитись у розмаїття української архаїчної міфології, ознайомитись з перлинами фольклору, щоб зрозуміти тисячолітнє тяжіння українців саме до цих представницьких знаків їхньої культури. Блакитно-жовті барви і трійця (тризуб) — початкові культуротворчі конструкти всієї української культури: від народної обрядності до філософського вчення про дві натури і три світи геніального Григорія Сковороди.

У космогонічних українських міфах блакитний колір — це символ води, а жовтий — символ світла, чоловічого начала природи. Саме їх злиття, їх гармонійне поєднання в уяві наших далеких пращурів давало початок життю на землі.

Українська трійця (або ж тризуб) може трактуватись і як родинна тріада: мати, батько, дитина; і як єдність трьох світів: явного (земного), сакрального (небесного) і потойбічного (світу померлих предків, історичної пам'яті); чи макрокосму, мікрокосму і, за Сковородою, біблейного, тобто символічного, світів. (Трійця — це єдність жи-

вого Всесвіту, життєвого світу Людини і Духа, що рухає життя, робить його вічно пульсуючим, незнищеним. Певно, це і є та закодована в знаках космічна і земна енергія народу, яка, попри постійні руйнації, не дає українцям зникнути з лиця Землі і яку романтики ХІХ ст. називали духом нації.

Сенс такої преамбули до короткого, неповного і далеко не позбавленого сумнівів викладу основних проблем української культури вбачається в тому, щоб рішуче наголосити — кожна національна культура вибудовується, хоч і не окремішно, в якомусь замкненому просторово-часовому континуумі, але завше на таких духовних домінантах самосвідомості нації, які надають цій культурі неповторних рис і коріння яких слід шукати в легендарному міфологічному минулому народу.

Історично українська культура вже досить стара, із впевненістю можна сказати, що це — одна з найдревніших європейських культур, оскільки творилася і розвивається впродовж тисячоліть. Водночас наша культура є молодою, бо її древу ніколи не вдавалося розвинутися повністю, і, зрубуване майже під корінь як внутрішніми, так і зовнішніми противниками, воно, хоч і часто кровоточило, все ж випускало в ріст все нові й нові пагони. Тільки в сучасному ХХ ст. українська культура вже двічі нещадно нищилась, а тепер втретє знаходить сили для власного розвою.

Коріння української культури стародавнє, але надзвичайно міцне. Як явище сучасне наша культура є оригінальним синтезом автохтонних (місцевих) попередніх культур і зовнішніх культурних взаємовпливів. Автохтонними джерелами української культури сміливо можемо вважати трипільську культуру ІV—ІІІ тис. до н. е. і кіммерійсько-скіфо-сарматський культурний симбіоз ІІ—І тис. до н. е.

З давніх часів на землях сучасної України відбувалися складні етнокультурні процеси. Територія України знаходиться на перехресті шляхів із Західної Європи до Азії, з Північної Європи до Середземномор'я (і навпаки). Варто додати, що географічний центр Європи знаходиться в Українських Карпатах, поблизу містечка Рахів. То ж і українська культура творилася на перехресті шляхів, у синтезі різних джерел.

Геополітичне положення України, особливо Середньої Наддніпрянщини і Північного Причорномор'я, зумовлювало, з одного боку, вплив на її культуру руйнівних факторів (напади численних кочових орд), з іншого — залучення до неї нових життєздатних й органічно прийнятих

компонентів. Є свідчення, що вже в трипільську добу здійснювались інтенсивні контакти культури, що творилась на теренах України, із культурами Середземномор'я, Близького Сходу та Індії (Шумер, Єгипет, Вавілон, Ханаан, Північна Індія). Добре помітний пізніше вплив цієї культури на Стародавню Грецію і Стародавній Рим. Під навалами кочових орд від автохтонної культури відділялися досить вагомими культурні масиви і розносилися далеко від рідних земель. Культурні елементи, схожі із трипільськими, можемо відшукати в стародавніх пам'ятках культури Єгипту, Месопотамії, Індії, Греції, Італії, Британії.

На жаль, місце трипільської культури у світовому культурному розвитку ще чітко не визначене. Але знаємо, що трипільці були землеробами, вирощували хліб, першими приручили коня, знали колесо, були вмілими ремісниками, вели астрономічні спостереження, мали свій календар, буквено-звукове письмо, зналися на металургії, жили у великих поселеннях, які називають протомістами, у дво-триповерхових глиняних будинках. Територія деяких поселень сягала 400 га, у них проживала не одна тисяча люду, але зберегтися на доступних для воєвничих кочівників землях вона не могла, тому поступово згасла, трансформувалася, залишивши глибокий слід в історичній пам'яті нащадків.

Культура Трипільля, а згодом Скіфії (Скитії) була предківською не тільки для українців. Однак важливо зауважити, що українська культура є їхньою безпосередньою спадкоємницею. Зокрема, про це свідчить багатий український фольклор, який зберіг чимало елементів ще доіндоєвропейського світобачення.

Дослідження українського фольклору і мови дали підстави видатному лінгвістові О. Потебні визначити час творення українських колядок про світобудову віддаленим від нас на 14 тисяч років, а мовознавцеві М. Красуському навіть вважати нашу мову найдревнішою в світі та ще й матір'ю вже давно мертвого санскриту.

Доречно зауважити, що в VII—VI ст. до н. е. в Скіфії вирощували товарний хліб (для вивезення) скіфи-орачі і скіфи-хлібороби, описані давньогрецьким істориком Геродотом. У не зовсім ще зрозумілому для сучасної науки скіфському етносі саме вони й були праслов'янами, пращурами українців.

Власне історія української культури сягає початків нашої ери, коли на цих землях у II ст. утворюється Антське царство. М. Грушевський вважав його першим державним об'єднанням українців-русів.

За М. Грушевським, стародавня українська культура, тобто культура Антського царства, відома під назвою черняхівської археологічної культури, що постала як синтез попередніх зарубинецької, минцької, пшеворської з елементами скіфо-сарматської та кельтської. Сучасний український історик М. Брайчевський, децю полемізуючи із поглядами М. Грушевського, вважає за необхідне доплюсувати до стародавньої української культури також і культуру поліських племен, яка творилась у північному сусідстві з Антським царством (територія якого займала переважно зону Українського Лісостепу). Полісся, відоме пізніше з літописів як деревлянська земля, тривалий час суперничало з Києвом.

Остання згадка про антів у візантійських історичних джерелах датується 602 роком. Антське царство впало під навалю аварів — літописних обрів, витримавши до цього прихід готів з Європи, орди гунів та інших кочових народів з Азії, що заповнювали Україну в часи так званого Великого переселення народів через українські степи, відтинаючи шлях хвилям української культури до хвиль Чорного моря і перерізуючи таким чином дуже важливі для культурного розвитку України-Русі (М. Грушевський) зв'язки із Візантією та іншими середземноморськими, балканськими і близькосхідними культурними регіонами.

Розвиток культури в Антському царстві, ще мало досліджений, цікавий нам тим, що вже тоді сформувались надто важливі чинники української матеріальної та духовної культури, які відчувалися впродовж віків існування українського народу і мають культурне значення і для сучасності.

Державно-політичне і правове життя в Антському царстві, як і в пізнішій державі Волинь (Валіняна — за арабськими історичними джерелами), будувалося на засадах глибокого демократизму. Всі важливі загальні питання вирішувались на народних зборах-вічах. Колективістські чи общинні форми господарювання на землі поступалися перед індивідуальним хутірським землеробством. Товарне виробництво хліба здійснювалося вже не задля обміну на продукти іншої праці. Хліб продавався за гроші, а саме за римські, а згодом візантійські. Розвивалася міжнародна торгівля і шляхи сполучення, широким був спектр ремісничих професій. Ймовірно, складався (писався) свій власний літопис, що став відомим у нас нещодавно під назвою «Влес книга». Міцними були позиції народної релігії. Дажбожі внуки любили свою матір Землю і вміли її мужньо захищати. У згаданій «Влес книзі» описуються

земля, вірування, події, що відбувалися на нашій землі, починаючи з VII ст. до н. е. І вже з III ст. завдяки готам, що утворили на півдні України Готське королівство, на нашій землі проникає християнство. То ж не дивно, що християнські проповідники Кирило і Мефодій натрапляють в Корсуні (Крим) на Євангеліє, писане руським письмом (це в VI ст.).

Культуру Антського царства за браком достатньої кількості наукових розвідок ще не можливо визначити, скажімо, як антський (античний?) тип української культури, зате наступний її розвиток дає нам можливість виділити два повноцінні і самодостатні історичні типи української культури, якими сповна може пишатися український народ.

Ми визначаємо їх як киево-руський (середньовічний) і ренесансно-бароковий (козацький) типи української культури.

Саме в цих історико-культурних феноменах українська культура сягнула в деяких аспектах вищого рівня порівняно з культурами народів-сусідів, зокрема, європейських.

Чому вершиною киево-руської культури був храм Святої Софії в Києві? Певною мірою тому, що Київ, перебуваючи під християнським впливом Візантії, став гідним суперником Константинополя, який поступово втрачав позиції одного з світових центрів християнства, особливо поряд з міцніючим ісламом.

Софія — Премудрість Божа стала символом єдності (соборності) земель Русі-України як одного із східних форпостів європейської культури на порозі монголо-татарської навали на Європу. Та й лише християнську мудрість (софійність — це діалогічне мислення) можна було хоч якось протиставити (ліпше сказати поєднати) досить міцній самобутній культурі руського поганства.

Трагічна поразка киево-руської культури в XIII ст. не була нищівною — Європа залишилась Європою, а на українських землях невдовзі розгорілась іскра соборності, єдності українського народу в боротьбі за право бути собою на своїй землі.

Киево-руську культурну традицію зберегло Галицько-Волинське князівство (королівство), а на спустошених центральних-південноукраїнських землях почало зростати і розквітати нове культурне явище — козацтво, насіння якого було кинуте в нашу благодатну землю не пізніше IX ст. (згадаймо тут князів Ігоря і особливо Святослава та їх походи на Візантію).

Козацтво як соціальна і державно-політична сила — нікальний культурний феномен не тільки в Європі, а й

поза її межами. Викликавши інтерес до себе наприкінці XV ст., повагу в XVI ст., козацтво в XVII ст. стає найвпливовішою культуротворчою силою, що яскраво репрезентує Україну в світі як демократичну козацьку державу ранньобуржуазного типу, здатну не тільки боронитися від зазіхань ворогів, а й явити гідні європейської уваги і поваги спосіб господарювання, військову майстерність, освіту, мистецтво, національний менталітет, безмежне прагнення до волі. Адже саме воля (свобода) дає народові, нації практичну можливість здобути і кращу долю — гідне місце у світовій історії та культурі.

Ментальність українців у XVI ст. піднімається на рівень національної самосвідомості, усвідомлення себе окремим народом із власною історією, державою, культурою.

За козацької доби Україна та її народ були знані в Європі. Мужність і військова звитяга запорізьких козаків були відомі Персії, Туреччині, африканському побережжю Середземного моря.

Дипломатів і мандрівників вражало не тільки лицарство козаків, а й високий рівень освіченості і культури всієї української нації.

У XVI ст. почав формуватися ренесансно-бароковий тип української культури, який пишно розцвів на українських землях у XVII ст. і ще чітко простежувався в Україні XVIII ст., яка тоді внаслідок імперських інтересів Росії і Польщі агонізувала як самостійна держава. І все ж ця агонія дала пишній бароковий (а подекуди і рококовий) за формою і стилем цвіт української культури козацької доби. Після страшного погрому України 1709 р., після смерті її видатного сина — гетьмана Івана Мазепи, після дикого перехрещення православних українців у нібито православішу московську віру українська культура підіймається до першої в світі демократичної республіканської Конституції 1710 р. Пилипа Орлика і оригінальної філософсько-етичної системи (філософія серця) Григорія Сковороди.

Україну нищили, закріпачували, висмоктували з неї життєдайні соки, російщили, ділили між імперіями її землі, більше того — навіть «позичили» одну із споконвічних її назв — Русь. Та в XIX ст. українська нація, роз'єднана на східну і західну половинки, заявляє про свою європейськість в особах Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Миколи Костомарова, Михайла Драгома Памфила Юркевича, Олександра Потебні, Пантеле Куліша і багатьох інших своїх синів і дочок. Саме му столітті завдяки подвижницькій праці українц

мантиків постає і розвивається наукове українознавство, явлене на рубежі ХІХ—ХХ століть у фундаментальних працях історика М. Грушевського.

Геніальний Тарас Шевченко стає відомим усьому світу уособленням української нації в поезії та малярстві, її пророком, що карається, мучиться, але не кається перед світом грядущої свободи свого народу.

І та свобода принесла світові неабиякі творчі потуги і новаторство української культури першої третини ХХ ст. В цей час українська культура перестала бути падчерницею у власному домі, стала привабливою для оголошених царськими «культурологами» малоросів, багатьох росіян, євреїв поляків, що внесли свою частку в загальний процес українського культуротворення.

Але ці буйні та яскраві квіти української культури були вщент побиті ранніми морозами репресій 20—30-х років, голодомору 1932—1933 рр.

Видатний поет-шестидесятник Василь Симоненко в одній із своїх поезій назвав українську культуру 20—30-х років «цвинтарем розстріляних ілюзій», і лише зараз ми відкриваємо для себе той можливий культурний розвій України ХХ ст., що називається «розстріляним відродженням».

ХХ ст. найтрагічніше в долі української нації та її культури. Це століття жахливих злочинів, вістря яких цілило просто в серце української культури. Злочини ці — тотальний етноцид, вербоцид, геноцид і екоцид.

Зупинімося, огляньмося і знову вчимося культурно ступати рідною землею, плекаючи на ній не гнилі моря, затруєні поля, сплюндровані чорнобилями ліси і села, загарзовані міста, а те чисте природне і соціокультурне середовище, яке має стати єдиною умовою особистісного культурного розвитку кожного громадянина України.

Тоді нас поважатимуть у світі, тоді ми почуватимемо себе рівними у світовому співтоваристві і гідними називатись культурним народом, народом древньої і сучасної культури.

УКРАЇНЬСЬКА МІФОЛОГІЯ І ФОЛЬКЛОР — СКАРБНИЦЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Джерельна основа української культури надзвичайно розмаїта. Попередньо сказано, що наша культура в своїх сучасних та історично простежених з'явах є оригінальним синтезом численних складників — автохтонних і сприйнятих ззовні. Автохтонні чинники української культури дійшли до нас із доісторичних часів і добре збереглися ще до початку ХХ ст., особливо в способі життя, ментальності сільського українця. Революції і війни, колективізація і голодомори підірвали коріння цієї глибоко народної за своєю суттю культури. Сільський космос України розпався на очах наших сучасників.

Інші складники української культури відбиралися у неї, змішувалися з наявними уже компонентами часоно (історично).

«Учені, що досліджували нашу культуру, ствердили, що в різних часах різні народи мали більший або менший вплив на культуру населення української території та залишили в українській культурі певні елементи, які часто зберігаються до сьогодні в нашій культурі. Учені розрізняють 10 складників, а саме: доіндоєвропейські, індоєвропейські, праслов'янські, балканські, іранські, алтайські, античні, германські, візантійські, західно-європейські. Злиття перших шістьох складників вони вважають за базу української культури, а чотири останні характеризують «культурні епохи», що їх переходила українська культура»¹.

До базових складників української культури слід додати ще близькосхідний компонент. Відомо, що десь у II тис. до н. е. саме з Близького Сходу приходять (чи вертають на прабатьківщину) племена староямної археологічної культури, що вступають у діалог із трипільською. Певно, їх роль у подальшому розвитку місцевої (праукраїнської) культури була досить значною. Адже від цього «козиного народу» в українській народній культурі зберігся різдвяний обряд водіння кози. Коза була тотемом (першопредком) племен староямної культури. У трипільців тотемом був лелека, також вельми шанований нашим народом птах. Але першопредок староямників згодом набув всеукраїнського визнання, і коза стала символічним предком всього українського роду. Цікаво, що в українських обрядових діях символ першопредка не обмежується козою. В тотемічному ряду зустрічаємо птахів (лелеку,

сокола, голуба), риб (в'яз). Це одне із свідчень насиченості, складності етнокультурних процесів, що відбувалися в Україні до киево-руського періоду.

Чи не з тих часів маємо характерну роздвоєність української ментальності — сильне жіноче начало, що походить від трипільської іще матріархальної культури, і патріархальний елемент, що постійно приносився скотарськими народами.

Ще не синтезувалися в одне ціле базові чинники української культури, коли ця не сформована вповні культура почала активно вбирати зовнішні культурні впливи. З VIII ст. до н. е. на берегах Чорного і Азовського морів засновуються давньогрецькі колонії, які в I—IV ст. н. е. стають римськими. Отже, маємо тисячолітній вплив античної культури на автохтонну. Ще до Христової ери і особливо з II ст. наша культура сприймає германські впливи, з VI ст. — візантійські. З часів Володимира Великого Русь-Україна постійно контактує з західноєвропейською культурою. Усі значні західноєвропейські культурні зміни долинали до України, знаходили тут благодатний ґрунт для поширення та оригінальних самобутніх трансформацій у майбутньому.

Етапним у розвитку української культури був киево-руський період її розвитку. Ставши християнською державою, Київська Русь швидко здобула європейський авторитет. Заспокоївшись у своїх кордонах з часів Володимира Великого і особливо Ярослава Мудрого, Києво-Руська держава стає культуротворчою силою загальноєвропейського значення і вже не стільки сприймає культурні впливи, скільки своєю культурою впливає на сусідні держави й народи, і на територіально віддалені (наприклад, Францію). В XI—XII ст. вплив української культури помітний у Чехії, Польщі, Угорщині, Швеції, південнослов'янських землях, не кажучи вже про східнослов'янські.

Надзвичайно глибоким, європеїзуючим був вплив української культури на московсько-російську в XVII—XVIII ст. А українська література цього часу знаходила відгук в польській і сербській літературах. Не останні ролі виконували українські митці в європейському модернізмі та авангардному мистецтві XX ст.

Невичерпним життєдайним джерелом національної культури впродовж віків і до сьогодні є архаїчна і художньо оформлена у фольклорі і професійному мистецтві міфологія, точніше, художньо осмислювана і таким чином оформлювана, бо архаїчна українська міфологія зачіпає найперші, початкові питання, які ставило і ставить перед

собою людство: початки світу і свого роду, проблеми життя та смерті. В обрядовому українському фольклорі річного циклу, в казках, прислів'ях можемо знайти безліч сюжетів космогонічного ряду, які плавно переходять в земний, героїчний (билини і думи), соціально-побутовий та інші сюжетні ряди національного буття, закріпившись в емоційно-почуттєвому, «кордоцентричному» («кордо» — серце) характері української душі².

Українська міфологія, на жаль, досліджена ще не повно, а те, що в ній досліджене, практично мало відоме сучасникам. У багатому українському фольклорі необхідно науковими методами виділити найархаїчніші його пласти, зокрема космогонічну міфологію. Це допоможе нам обчислити вік (чи ж не вічність?) української культури.

Які знання, яку інформацію несе нам ось така лемківська (етнічна група українців в Карпатах-Бескидах) колядка?

Коли не було з нагада світа,
Тогда не було неба, ні землі,
А но лем було синее море,
А серед моря зелений явір.
На явороньку три голубоньки,
Три голубоньки радоньку радять.
Радоньку радять, як світ сновати:
— Та спустимеся на дно моря.
Та дістанемо дрібного піску,
Дрібний пісочок посіємо ми:
Та нам ся стане чорна землиця.
Та дістанем золотий камінь,
Золотий камінь посіємо ми:
Та нам ся стане ясне небонько,
Ясне небонько, світле сонінько,
Світле сонінько, ясен місячик,
Ясний місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звідоньки.

Це одна з архаїчних колядок, що поетично подає образ творення впорядкованого світу із предвічного хаосу. Синє море, водна стихія хаосу, жіноче начало, яке для того, щоб стати життєродним, потребує світла. Зелений явір (або верба, тепер різдвяна ялинка) — це символічне Прадерево світу, Берегиня нашого життя, а дерево є живим в народній уяві тоді, коли на ньому гніздяться птахи, саме вони, згідно з наведеною колядкою, спричиняють «сновання» (творення) світу.

В українській міфології часто зустрічається розповідь про утворення з яйця (пташиного, зміїного), риб'ячої ікринки усього світу: верхня половина шкарлупи — небо, нижня — земля; із вмісту яйця виникли небесні тіла, гори,

ріки, все живе, в тому числі й люди. В обрядах і фольклорі яйце наділене магічним, чарівним впливом (великодні писанки, яйце-райце української казки, яйце в ворожіннях). Воно символ єдності початку і кінця, життя і смерті.

Першоосновою творення вважали також і рибу. Цікаво і не випадково, що в українських колядках образ міфічної риби (виза, в'яза) поєднується з образом сокола (птаха-творця). В одній із колядок співається:

Сив сокіл сидить, в Дунай ся дивить,
В Дунай ся дивить, з визом говорить:
Ой визе, визе, приплини ближче,
Най я тя зловлю своєму пану,
Своєму пану на вечероньку,
На вечероньку, на святий вечір.

Тут маємо поєднання першотворців із різних життєвих структур — води і світла (вогню), бо сокіл у фольклорі — сонячний птах. До речі, серед дванадцяти різдвяних страв обов'язково має бути рибна.

Міфологічна свідомість наших пращурів рухається від хаосу до порядку, від води до світла, від жіночого начала до чоловічого, від неба до землі, від блакитних барв до жовтих і знову повертається до початків, здійснюючи циклічний, коловий рух.

Космогонічному відчуттю й осмисленню підлягав не тільки великий навколишній світ (всесвіт), у центр космогонічної міфології потрапляла й окрема людина, її оселя:

Пане Господарю!
На Твоім подвір'ї верба стояла;
Тонка, висока, листом широка,
Три листи спало, три моря стало,
Або ж:
...А в тім саду три тереми:
У першому — красне сонце,
У другому — ясен місяць,
А в третьому дрібні зірки.
Ясен місяць — пан господар,
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки.

У фольклорі збереглася пам'ять про найдревніших богів астрального за своїми характерними ознаками культури наших пращурів³.

Існував Бог вогню Цур (Сур) — блиск неба в значенні Зодіака або Сонця, що летить крізь 12 сузір'їв. Його зображено у вівтарі Софійського собору символічними свастиками. Рухоме Сонце на Русі зображали свастикою, а свастика без однієї гілки — це був знак Вогню (триквес-

тер). Про астральний характер цього культу свідчать обряди та ритуали свята Різдва Всесвіту — Сварога (вужче — Різдва богів астральної тріади: Сонця, Місяця і Зорі).

Головні боги — Див і Сварог — називалися просто Богом. Вітчизняний культ був монотеїстичним. Існував один прабог неба — Див. Керуючи Всесвітом, він виявляв себе як Сварог — зодіак з його 12 сузір'ями і Сонцем-Оком, що летить, оберігаючи Прадерево Всесвіту. Прадерево символізувало зоряні галактики.

Наші предки систематично визначали «точки весни» в момент, коли центр Сонця минає точку перетину небесного екватора (велике коло на небесній сфері, площина якого перпендикулярна до осі світу) — Див і екліптики (велике коло небесної сфери, яким відбувається видимий рух Сонця, перетинається з небесним екватором у точках весняного та осіннього рівнодення) — Сварог.

Весняне Сонце мало назву Ярило, літнє — Семиярило (Сімаргла). Купала — це свято періодичного відродження природи, її повного буяння, свято одруження Бога світла (вогню) Перуна із Богинею води Даною. Осіннє сонце називалось Світовидом (відоме його зображення — збручанський ідол).

У пантеоні богів астрального культу Русі були: Лада — життєвий початок природи, втілення двох першоджерел Всесвіту — вогню і води в єдиній особі, мати Сонця; Див — яскраве склепіння (екватор); Сварог — зодіак (екліптика); Дана (Леля) — втілення води; Полель — втілення світла; Перун — батько Сонця, Місяця і Зорі (його образ на небі — сузір'я Стрільця); Баба (Плеяди); Волос (Тур) — йому відповідає на небі сузір'я Тельця (Волосожар); Бергinya — Прадерево світу (це водночас і земля і зоряна Галактика — Чумацький шлях). Астральна тріада Русі: Місяць — головне божество (Дідух, Коляда, Василь); Сонце (Сварожич, Ярило); Зоря (Венера).

Ось як прочитується свято Різдва Всесвіту: поява на небі Зорі-Вістунки (Венери) сповіщає, що Сонце вступило в головне зодіакальне сузір'я — Стрільця (небесний образ Перуна). Вважалося, що з появою перших зірок сузір'я Перуна Лада народжує немовля — бога зимового сонцестояння. Коли Сонце минало центральні зірки сузір'я — урочисто святкувалось народження Місяця (Щедрий вечір), а коли воно залишало сузір'я, народжувалась Дана (Водосвяття, Водохреще).

Цим святам відповідає певна атрибутика і обряди: сніп жита на покуті зветься іменем міфічного прапредка сло-

в'ян — це Дідух, або Коляда. Він символізує плоди хліборобства.

Подібно можна прочитувати й інші календарно-обрядові дійства українців. Український фольклор у всьому своєму жанровому розмаїтті, починаючи від дитячих ігор і співанок і закінчуючи жалібними плачами, голосіннями, таїть у собі той історико-культурний шлях, який пройшов наш народ. Навіть побіжний аналіз цієї багатющої скарбниці української душі переконує в тому, що початки нашої історії і культури сховані у мороці тисячоліть. Не все збереглося в народній пам'яті, багато міфологічних і фольклорних скарбів втрачено, особливо в роки (вірніше століття) неволі. Але й те, що збереглося, вражає і красномовно свідчить про неабиякий талант, художній хист українського народу. Українська міфопоетична творчість — це оспівання історії свого роду із глибини тисячоліть. І там, де стерто або сфальсифіковано той чи інший факт української історії, звучить непідробний, невмирущий голос української пісні і думи або розігрується на високому художньому рівні з тих чи інших причин втрачена істориками сцена українського життя.

Тут немає змоги більш-менш повно дешифрувати міфопоетичну творчість нашого народу, для цього необхідна ґрунтовна багатотомна праця не одного дослідника і хоча б на перших порах доступний багатьом читачам виклад того, що вже зроблено українськими етнографами минулого і нашого століть.

Народна міфопоезія — це художньо оспіваний літопис України. І якщо рідна земля, а її глибоко сприймає серцем українець, є потенційним культуротворчим фактором, то пісня, обряд, звичай — це актуальний фактор культури, культуродійство народу.

Олекса Воропай у вступі до етнографічного нариса «Звичаї нашого народу» зазначає, що «народні звичаї охоплюють усі ділянки громадського, родинного і суспільного життя. Звичаї — це ті неписані закони, якими керуються в найменших щоденних і найбільших всенаціональних справах. Звичай, а також мова — це ті найміцніші елементи, що об'єднують окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку кожного народу⁴.

Закінчити виклад проблем міфопоетичної творчості українського народу доцільно словами видатного українознавця ХХ ст. Миколи Шлемкевича, в яких розкривається суть української душі: «Ми не герої і не жертви розпаленої уяви. Наша загубленість і наше мрійництво інакші. Ми

не є мрійники уяви, наше мрійництво не є імажинарним мрійництвом, але мрійництвом серця, емоціональним мрійництвом. Українські Пер Гюнти топляться в настроєво-почувальному морі, в його безмежності, і знаходять себе не в сагах, але в найкращому виразі тієї емоціонально-настроєвої сфери — в ліричній пісні. З морської піни вродилася грецька Афродита. З морського прибою почувань народилася українська краса — пісня...

Ось протоплязма нашої душі, її праматерія, в якій вона народжується, росте, розцвітає, в'яне і вмирає. Наші ясні дні і темні ночі, радості і смутки. З глибини української душі вихоплюється апострофа до пісні. «Благословенна будь проміж жонами, Відрадо душі і сонце благовісне! Зроджена в роскоші, окроплена сльозами, Моя ти муко, мій ти раю, пісне!». І так само з глибини української свідомості мусимо признатися: те наше найбільше щастя і ті наші скарби — це наше благословенство і наше прокляття одночасно... Про думи нічого й говорити: вони стікають ліричністю і пісенністю»⁵.

МІФОПОЕТИЧНІ ТРАДИЦІЇ РУСІ-УКРАЇНИ

Традиції духовної культури українського народу містять невичерпні скарби глибинної мудрості, адже являють собою узагальнення життєвого досвіду, відображення народного світогляду, етичних та естетичних ідеалів, які формувалися протягом тисячоліть.

Кожен народ у своєму розвитку проходить через стадію так званого міфологічного мислення. Це період анімістичних (коли душею наділяються не тільки люди, а й рослини, об'єкти неживої природи), антропоморфічних (коли на природні об'єкти переносяться людські властивості, явища навколишнього світу й усі надприродні сили уявляються в людській подобі), тотемістичних (коли проголошується спорідненість людей з певними об'єктами живої та неживої природи) уявлень і вірувань, що лягли в світоглядну основу як первісних релігій, так і поетичної системи усної народної творчості.

Етнічна спільність на території України формувалася у суперечливих умовах: «з одного боку; в тісних етнокультурних контактах із сусідніми народами (росіянами, білорусами, молдаванами, болгарами, греками та ін.), з іншого — в умовах боротьби з численними державами, котрі зазіхали на українські землі... Як наслідок цього система вірувань та повір'їв українців виявилася надзвичайно стро-

катою і складалася з цілого ряду регіональних варіантів. Скажімо, поліський варіант зберіг найбільш архаїчні форми, долучивши до себе і певний білоруський субстрат; подільський має давньослов'янську канву із вплетенням польських та тюркських компонентів; карпатський тривалий час формувався на католицькій основі із вкрапленням польського, а на Закарпатті — угорського та румунського субстратів; середньонадніпрянський найбільш повно позначений українською символікою із привнесенням компонентів загальноросійської культури і т. д.»⁶.

Усвідомлення наявності різноманітних нашарувань у системі світоглядних уявлень та вірувань українців дає ключ і для розуміння глибинної основи їхнього походження: стародавньої, слов'янської та первісної, індоєвропейської.

Отже, українська міфологія як сукупність уявлень та окремих переказів про об'єкти живої й неживої природи, людину та Всесвіт розвивалася на основі давньої загальнослов'янської міфології.

У міфах людина прагнула пояснити й упорядкувати навколишній світ. Міфологія кожного народу, як правило, має міфи етіологічні (про походження й властивості об'єктів та явищ природи), антропogонічні (про походження людини), етногонічні (про походження роду та його інститутів, окремих народів), космогонічні (про виникнення Всесвіту), теогонічні (про богів), есхатологічні (про скінченність і загибель світу) та ін. Міфологія, тісно пов'язана з господарською діяльністю людини, допомагала зберігати й передавати через покоління деякі практичні навички (видобування вогню, виплавлення металів, виготовлення гончарного та іншого посуду тощо). У міфології народів, пов'язаних генетично, наприклад, індоєвропейських, багато спільних сюжетів, подібних за функціями та іншими характеристиками міфологічних образів (давньогрецький бог Зевс, римський Юпітер, слов'янський Перун, балтійський Перкунас).

Більшість дослідників схиляється до того, що в основі етапу інтеграції загальносхіднослов'янської міфології лежать культурні стереотипи, характерні для індоєвропейської культури. Протослов'янський компонент уявлень наших предків, на їхню думку, належить до XVII—XVI ст. до н. е.⁷

У міфологічній свідомості наших предків багато уваги приділялося природним явищам і стихіям, окремим етапам життя та смерті людини, структурі навколишнього світу тощо.

Мабуть, найчіткіше більшість основних уявлень стародавніх людей про життя суспільства, природи, роль людини у ньому синтезовані в уявленнях про загальну закономірність, відображенням якої вважалося все, що існує та відбувається в світі. В умовах підпорядкованості життя громади природному циклу ця закономірність часто уявлялася законом універсального коловороту, що охоплює все життя Всесвіту. В Індії він отримав назву «ріта» (яка стосується, можливо, насамперед руху небесних тіл), у Греції йому відповідало поняття «тео», у Китаї — «дао», в Ірані — «аса». Подібного змісту греки надавали «року», «логосу», індійці — «дхармі», інші народи також законам божественних настанов (наприклад, «маат» в Єгипті, «ме» в Шумері, «парцу» в Аккаді) ⁸.

У поняттях кола ріти, тієї чи іншою мірою поданих, на думку В. Топорова, у мовах усіх індоевропейських народів найважливішим уявляється визначення категорій, які означають: порядок, закон, територію (поширення «закону»), час (дії «закону»), спільність людей (підпорядкованих «законові») ⁹.

Основними поняттями кола ріти в українській мові можна вважати терміни: бог, весна, влада, доля, закон, звичай, край-україн, країна-Україна, кош, лад, літо, пора, правда, мир, рада, ряд, рід, рік, світ, стан, стрій-устрій, суд та ін.

У слов'янській культурі, як і в усіх архаїчних культурах, космос як світ порядку протиставлений хаосові як світові безладдя. За своєю суттю це зіставлення відповідає зіставленню «свій світ — чужий світ», «світ культури — світ ворожої й неопанованої природи», хоч термін «світ» («мир») стосувався спочатку саме впорядкованого, опанованого світу. Але «свій світ» відрізняється від хаосу тим, що в ньому потрібно й можливо навести порядок.

Протиставлення «свого» й «чужого» сприймалося в давні часи настільки ж категорично, як і протиставлення «живого» й «мертвого», «цього світу» й «потойбіччя». Поєднання цих бінарних позицій у загальну схему дає можливість відтворити первісну модель світобудови, яка при внутрішньому дуалізмі зберігає цілісність, ідея якої, за стародавніми уявленнями, найліпше передавалася графічним символом кола.

Окреслений сакральним (магічним, священним) колом простір докорінно відрізняється від того, що залишався зовні (це начебто два вкладені один в одного простори). Тому жителі Полісся, працюючи в глухих місцях, на нивах, оточених лісом, ножем або жариною окреслювали навколо

себе коло. Недарма слово «обійстя» (рос. «усадыба») в українській мові означає дослівно «місце, яке обходять до-вкола». Звичай оборювання (окреслення поселення магічним колом за допомогою плуга) для боротьби з епідеміями зафіксований в усіх слов'ян. За аналогією до значення кола (семантика замикання, зачинення в усіх його різновидах є очевидною) магічна роль приписувалася поясові, перевеслові, ланцюгові, тинові, персневі, вінкові.

Якщо коло символізувало цілісність, то відповідно до давньої індоєвропейської традиції чотирикутна будова, чотири сторони взагалі означали впорядковану нескінченність світу («на всі чотири боки»). Найвідчутніше ця символіка відбилася в побудові поховальних споруд.

Поховання в архаїчних культурах розглядалося, з одного боку, як дім («домовина»), з другого — як символічна іпостась Космосу. Оскільки й спорудження звичайного будинку супроводжувалося освяченням, у цьому земному акті творіння можна також шукати сліди відтворення космічного акту організації творіння. У зв'язку з цим слід зазначити, що на території України стародавні слов'янські землянки були орієнтовані за сторонами світу або своїми стінами, або чотирма кутами.

Виділення і позначення напрямків у просторі в архаїчних культурах охоплювало в загальній системі опозиції «верх-низ», «верх-центр-низ», «схід-південь-захід-північ». Це, своєю чергою, знаходило відображення в універсальному символі світового дерева, знайденого у найвіддаленіших, генетично не пов'язаних між собою культурах. Зараз не може бути сумніву, що в цілому образ світового дерева (яке об'єднує в собі три світи, верхній — небо, середній — землю, нижній — пекло, підземне царство) за усієї його специфічності в різних народів є загальнолюдською і стадіальною ознакою для визначення певної епохи розвитку культури. Його універсальність пов'язана з тим, що «вгору» — напрямок росту дерева і більшості рослин — символізує життя і розвиток, «вниз» — згасання, смерть. Тому, до речі, земля як символ може мати різне значення залежно від позиції, в якій він перебуває: земля як «від землі вгору» — символізує життя, плідність; земля як «згори вниз» — в опозиції до неба символізує темні, хто-нічні й акватичні сили. Це ж стосується й символу жіночої сутності, який виражає в одних позиціях ідею плідності й життя, у протиставленні ж до чоловічої, «верхньої» і «світлої» сутності — темні нижні сили.

Цікаво, що світове дерево символізує не тільки організацію світу в просторі, а й організацію світу в часі, що

ілюструють слов'янські загадки. У багатьох архаїчних загадках із використанням універсального образу яйця — символу народження, співвіднесеного з рухом часу, — світове дерево безпосередньо символізує часову структуру космосу: «Дуб-дуб-довговік, на йому дванадцять гіллів, на кожному гіллі по чотири гнізді, а у кожному гнізді по сім яєць, кожному ім'я є» (дуб — рік, гілля — місяць, гніздо — тиждень, яйце — день). У цій українській загадці цікаве ім'я дуба-космосу — «довговік», часова іпостась світового дерева.

Найбільш архаїчним протиставленням, що збереглося у слов'янському світогляді від індоєвропейської епохи, було протиставлення «небо-земля». У міфології усіх народів індоєвропейської сім'ї знайшов відображення стародавній космогонічний міф про боротьбу громовержця зі змієм, що викрадає худобу, світло, воду. Змієборець персоніфікує сили «верху», змій — сили «низу». Меч, блискавки, грім, дощ («верхня» вода) — типові атрибути змієборця. Безперечно, цей основний міф покладений в основу багатьох слов'янських вірувань і знаходить відображення у різних жанрах фольклору: казках, замовляннях («Піду в чисте поле, і в чистому полі стоїть груша, на тій груші соколово гніздо висить, а в тім гнізді лежить гадина Ладина, царів цариця...»). Наведений приклад показує, що не завжди слов'янському світоглядові було притаманне закріплення образу змія за «нижнім світом» і злими силами. У даному випадку українське замовляння відтворює уявлення, що належить до середини I тис. н. е., коли змій сам виступав як втілення світового дерева. Риси птаха, плазуна і людини об'єднували в образі змія верхній, середній та нижній світи. Сам хтонічний, водний світ виступає і як сутність, що організовує хаос у порядок — лад (вода, яка оточує світ, наче пояс або магічне коло).

Існують також образи, семантично еквівалентні образів світового дерева, зокрема образи «світової гори» та «світового стовпа». Свідчення про це знаходимо, наприклад, у старовинній українській колядці:

Ой позволь пам, пан-хазяїн,
Та й колядочку сказать,
Навкруги твого двора
Та й залізнії тина.
Посеред твого двора
Стоїть стовп золотий,
А на тім на стовпі
Сидить птиця орел.

Як вважає М. В. Попович, «ця коротенька колядка... піднімає... скромну садибу до рівня космосу, символічно осмислює дім як Космос і Космос як дім. Це підтверджує неодноразово висловлювану ... гіпотезу, що спорудження житла осмислювалось як космічний акт, який відтворює створення Світу»¹⁰.

Серед традицій духовної культури українського народу зустрічається чимало уявлень, які співвідносять будівництво хати з актом першотворення.

Перед тим як будувати нову хату, господар уважно вибирав місце для майбутнього будинку, яке ставало своєрідним «центром світу». Цей центр мав характеризуватися абсолютною «чистотою», тобто не міг бути пов'язаний із будь-якими негативними впливами. Не можна було будувати хату на місці, де проходила дорога чи стежка, бо в хаті не буде спокою (за народними уявленнями, місце на дорозі, а тим більше на перехресті, вважається нечистим); не будували хату в тому місці, де були знайдені людські кістки, де сталося вбивство, пролилася чиясь кров. Навпаки, щасливим місцем вважалося те, де лягала відпочивати худоба (в Україні побутував такий звичай: із загороδι випускали худобу й слідкували, де вона ляже — на тому місці будували хату).

Час, у який розпочинали будівництво, також мав велике значення. Найсприятливішим вважалося закладати хату в останній тиждень Великого Посту, на молодий місяць. Вважалося також (під впливом більш пізніх, християнських вірувань), що будівництво потрібно починати в день, присвячений за церковним календарем пам'яті преподобного, а не великомученика, бо не доведеш справи до кінця. Ці звичаї співвідносяться з загальними народними уявленнями про щасливі та нещасливі дні.

Особливе значення приписувалося закладці першого вінця. Він одразу поділяв простір на дві частини — «чужу» (зовнішню, ворожу) і «свою» (внутрішню, наділену позитивною семантикою). Тому, наприклад, вважалося, що коли щепи з першої колоди полетять у середину хати, то майбутнє життя в ній буде благополучним, а якщо назовні — то це віщує лихо.

Завершальним етапом будівельних робіт було покриття хати дахом. Дах сприймався як верхня межа хати, що відокремлює дім від неба, і водночас як аналогія небесної тверді. Тим більше, що в українській традиції було будувати чотирисхилий дах, тобто дах «на кругло».

Що стосується орієнтації житла за сторонами світу, то треба зазначити, що найважливішим є протиставлення

за діагоналлю наріжного кута (покуття) та печі, причому піч завжди розміщувалася в північно-західному куті, а наріжний кут — у південно-східному. Це пов'язано з традиційним протиставленням півдня — півночі та сходу — заходу як позитивного і негативного. Коріння цього протиставлення, безумовно, криються у виділенні південної та східної сторін як пов'язаних зі сходом і найвищою активністю сонця. Орієнтація житла відносно сонця характерна і для найдавніших слов'янських поселень. Для IX—X ст. характерне житло з орієнтацією входу на південь. Піч знаходилася в протилежному від входу куті. Таким чином покуття опинялося біля дверей. Цю конструкцію житла можна було ще до XIX ст. зафіксувати на північних територіях розселення слов'ян. З виникненням у X—XI ст. вікон їх стали розташовувати за сонцем — на південній або східній стіні. Відтоді відпала необхідність робити вхід у житло з південної сторони¹¹.

Основні елементи житла (двері, вікна, сволок, поріг, піч, стіл та ін.), згідно з міфологічними уявленнями, також мали не тільки функціональне призначення, а й певне символічне навантаження, пов'язане насамперед з функцією кордону, яку виконують різні елементи хати, відокремлюючи «свій», тобто освоєний людиною, простір, від «чужого», неосвоєного («космос» від «хаосу»). Хата — це також світ у мініатюрі, де стеля ототожнюється з небом, а підлога з землею, поділяючи космічну вертикаль на «небо-хату-підземелля», що відповідає трьом вертикальним просторовим координатам світового дерева (верх, середина, низ) і трьом часовим координатам (минуле, сучасне, майбутнє).

В українських колядках на тему будівництва церкви (яка споруджувалася за тими ж законами) цей процес оспівують наче космічний акт творення: «церков мурують з штирма углами, трьома верхами». Як бачимо, координати світового дерева вказані точно за традицією, але дверей у церкві троє: «едні дверенька до схід соненька, другі дверенька до полудненька, треті дверенька до західненька». І це цілком зрозуміло, адже північна сторона вважалася стороною смерті і вхід з цього боку міг бути лише у поховальних спорудах (вхід у житло в Україні у давнину, як уже зазначалося, переважно робився з півдня). Коли ж мова йде про вікна, то виявляється, що у згаданій церкві їх чотири, і кожне співвідноситься з певним небесним (космічним) символом: «в одно виконце вой місяць сьвіти, в друге виконце зірничка чяе, в трете виконце зоря зоряе, а в то четверте сонце сіяе». В усьому слов'янському світі

предметами поклоніння були сонце, місяць і зірки. Побутувало переконання щодо божественної, священної природи сонця. Схід вважався слов'янами (подібно до інших народів) стороною, до якої повинна звертатись людина, посилаючи молитву до Бога, тому, до речі, святилище в храмі завжди розташовувалося з східного боку.

Фольклорно-міфологічна традиція українців містить чимало елементів так званої солярної (сонячної) символіки. В усіх слов'ян збереглися також сліди вшанування місяця: до нього у замовляннях зверталися з проханням про щастя, здоров'я та багатство («Тобі, місяцю, сповні, мені на здоров'є. Тобі, місяцю, насвітитися, мені по світу надивитися, добре знаходитися!»; «Місяцеві золоті роги, а нам щастя і здоров'я!»). Зорі в народній свідомості співвідносилися з долею, народженням, смертю. Українці вірили, що кожна людина має свою зірку («планету»), яка згасає з її смертю. Така поганська інтерпретація зв'язку людини з зорями згодом, під впливом християнської (вторинної) міфології, змінилася на апокрифічне повір'я про те, що кожна зірка — це свічка, яку запалює сам Бог з народженням людини.

Цікаво, що сонце, місяць і зорі сприймалися як члени єдиної тріади, у рамках якої вони становили певну ієрархію небесних сил. Тому в українських замовляннях до них іноді зверталися таким чином:

«Ясне сонечко, ідеш ти через усей свет, не боїшся ти уроков і пристріту, то щоб так не боялася (ім'я).

Іде ясний місяць через увесь свет, не боїться вон не вроков, не переляков, не пристріту, не престретища, щоб так (ім'я) не боялася.

Ясная зора, ідеш ти через увесь свет, не боїшся ти не вроков, не переляков, не пристріту, не престретища, щоб так (ім'я) не боялась, не заспаного, не подуманого, не чоловічого, не жіночого, не парубочого, не дитячого, не дівочого».

У східнослов'янських колядках господар уподібнювався місяцеві, господиня — сонцю (рідше навпаки), діти — зіркам:

А в тім саду три тереми:
У першому — красне сонце,
У другому — ясен місяць.
А в третьому — дрібні зірки.
Ясен місяць — пан господар.
Красне сонце — жона його,
Дрібні зірки — його дітки.

Це ще одне підтвердження того, що дім та його мешканці сприймалися як уособлення Космосу (мікрокосм, співвіднесений з макрокосмом).

Колядки пізнішого християнського походження пов'язують сонце, місяць та зірки з трьома іпостасями Бога: «Ай бо мій синок все й означенький, — промовляє Богородиця, — то праве личко — світле сонечко, а ліве личко — ясний місяцю, в грудях його зоречка сяє».

Українські колядки досить часто є цікавим поєднанням поганських та християнських уявлень. Це особливо помітно у текстах космогонічного змісту. Ось як описано створення світу в одній галицько-руській колядці:

Коли не било з нащада світа,
Подуй же, подуй, Господи,
Із святим духом на землі!
Тоді не било ні неба, ні землі.
А но лем било синее море,
А серед моря зелений явір.

Неважко впізнати в цих образах хаос (вода) та світове дерево (явір) як символ упорядкування. Далі розповідається про те, як два голуби (варіанти: «три голубоньки», «сиві ластов'ята», «сив соколонько») «радоньку радят, як світ сновати» і починають творити, здобуваючи землю із безодні водяної стихії:

Та спустимося на дно до моря,
Та дістанемо дрібного піску:
Дрібний пісочок посіємо ми,
Та нам ся стане чорна земляця.
Та дістанемо золотий камінь,
Золотий камінь посіємо ми:
Та нам ся стане ясне небонько,
Ясне небонько, світле сонінько,
Світле еонінько, ясен місячик.
Ясен місячик, ясна зірниця,
Ясна зірниця, дрібні звіздочки.

За іншою версією, що походить від апокрифічних легенд, акт творення змальовується як результат суперечки Христа з дияволом. Христос наказує нечистому дістати землю з морського дна від божого імені. Той не слухається, бере землю від власного імені й, виринаючи, бачить, що «ой нема землі у нього й у жмені». Послухав він Бога лише за третім разом і приніс землі лише за нігтями. Після того Христос і сатана «полягали на паляничку, ой полягали там ночувати», а земля — «божая сила ся розростала, ой сині море тай заставала».

Взагалі ж релікти вірувань, пов'язані з обожнюванням

землі, походять ще від дохристиянських часів. За міфологічними уявленнями, земля — свята, її гріх бити, без потреби копати. В Україні побутували деякі звичаї, що свідчили про шанобливе ставлення до землі-«годувальниці». Нерідко землею з рідного краю користувалися як оберегом від усякого зла. На вірі в чудодійну силу землі, її цілющі властивості ґрунтувалися окремі принципи й методи народної магії та медицини. Використання землі в лікувальній магії «базувалося на вірі у здатність землі поглинати недугу, лихо тощо. Яскравою ілюстрацією таких поглядів є знані багатьма народами звичаї закопування ураженої блискавкою людини в землю, качання по землі з профілактичною метою, коли почуєш грім тощо... Один із способів лікування дитячих сухот на Поділлі полягав в тому, що брали землю, яку вирив кріт, замішували з курячим послідом, ліпили з неї вареники, варили і в цій ющці купали дитину»¹².

Неабиякі лікувальні та магичні властивості приписувалися також воді, культ якої був надзвичайно поширеним серед слов'ян. У давнину люди вірили в її очищувальну силу і надприродні якості. У ХІХ—ХХ ст. на українській території «зафіксовано кілька форм очищувальних обрядів з водою — купання, обмивання, вмивання, качання по росі, вмивання нею та ін. Деякі доносять до нас відгомін далеких дохристиянських часів, інші є виявом синкретизму поганства і християнства»¹³. Побутувало і безпосереднє звертання до води як до істоти: «Водо-Єлено, очищаєш луги і береги, очисти мене від всього злого, від болесті і слабості!».

Винятково важливого значення надавалося і ритуально-очищувальним функціям вогню, залишки культу якого збереглися у різноманітних обрядах та ритуальних діях (обкурюванні димом, символічному спалюванні, переведенні або перестрибуванні через вогонь з метою позбутися хвороби, відвернути злих духів тощо)¹⁴. Про особливе ставлення до вогню говорить українське прислів'я: «Ми шануємо вогонь, як Бога, він наш дорогий гість». Українська міфологічна традиція приписувала вогневі, як і воді, також магичні властивості. Саме з цією метою східні слов'яни вживали вогонь і воду у купальських, родинних, весільних та поховальних обрядах.

Проте вогонь і вода могли бути і досить небезпечними для людини, тому, наприклад, ми знаходимо у народній традиції чимало застережень щодо стосунків із вогнем. У цих застереженнях відчутна подвійна мета: не розгнівати вогонь і не заплямувати його чистоту. Усюди існувала су-

вора заборона плювати у вогонь, кидати у нього нечистоти тощо. Заборонялося навіть замітати у печі тією ж мітлою, якою мели підлогу. В Україні існувало повір'я, що «вогонь хоче пити», яке, можливо, відтворювало спогади про колишні жертвоприношення вогню. Тому вимагалось, щоб у печі завжди (після користування нею) стояла вода у чистому горняті та трошки дров.

Особливо страшним вважався вогонь, що виник від блискавки. Це був «особливий», «небесний» вогонь, яким, за народними уявленнями, бог карає нечисту силу. Згідно з прадавніми уявленнями такий вогонь від води не гасне, а ще сильніше палає. Тому пожежу, викликану попаданням блискавки (яка у народній свідомості сприймалася «стрілою Перуна»), можна було загасити лише молоком або яйцем (бажано свяченим), вкинутим до її середини.

Вода могла бути так само грізною і небезпечною (недарма народна уява «поселяла» у ній деяких представників нечистої сили), тому ставлення до неї теж було підкреслено шанобливим і обережним. У деяких місцевостях в Україні, всупереч поширеному звичаєві купатися у купальську ніч, забороняли купатися на Івана, посилаючись на те, що річка в цей день особливо небезпечна і вимагає жертв.

У загальному культі природи у східних слов'ян-поган було поширене шанування священних тварин та поклоніння деревам. Ліси, гаї вважалися житлом богів, і біля окремих дерев (дубів, лип, берез та ін.) як у місцях священних поклонялися божеству. Тут молилися, ворожили, приносили жертви. Обожнювання дерев, їх культ простежується в усіх народів світу.

Про культ дерев у східних слов'ян відомо із стародавніх пам'яток писемності. У проповіді Кирила Туровського (XII ст.) говориться, що колись руси називали богами стихію, сонце, вогонь, воду і дерева. Сліди вшанування дерев засвідчені й значно пізніше. Воно набувало інших форм, змінювалося, зокрема, під впливом християнства. Недарма Феофан Прокопович у XVIII ст. забороняв перед «дубами молебни співати».

Перед самим Києвом стояв «Добрий дуб», назва якого перейшла на урочище, що згадується під 1169 р. в Іпатіївському літописі. Можливо, це один із тих священних дубів, які стояли на дорогах до Києва у поганські часи. Ставлення до дуба як до священного дерева збереглося й після прийняття християнства. Кияни таємно збиралися на острові поблизу міста, де виявляли особливу шану до старих дубів¹⁵.

Культ дуба у слов'ян тісно пов'язаний з культом Перуна. Відомо, що дуб у давніх греків був присвячений Зевсу, у римлян — Юпітеру, у прусів — Перкуну, які були богами-громовержцями. Східні слов'яни також присвячували дуб Перунові — богові грому та блискавки. Дуб Перуна згадується у грамоті 1302 р. галицько-волинського князя Лева Даниловича, якою він дарує Перемишльському єпископству село Рушевичі: «А від тієї гори до Перунова дуба».

Поганський пантеон слов'ян мав у своєму складі істоти двох типів: богів та духів (представників так званої нижчої міфології). У давньоруських літописах та інших пам'ятках писемності та у деяких жанрах фольклору є згадки про богів Сварога, Дажбога, Перуна, Стрибога, Ярила, Велеса та ін. Кожен з них втілював певну сутність або стихію природи: Сварог був богом сонця, Дажбог — богом-дарувальником життя й усіх благ, Перун, як уже зазначалося, — богом грому, Стрибог — богом вітру, Ярило — богом світла й тепла, Велес — богом-покровителем худоби.

Сили та явища природи одухотворялися в образах надприродніх істот, які становлять демонологію українського народу.

Демонологічні уявлення пов'язувалися з природними явищами (духи природи), господарством і хатнім побутом (домашні духи), злиднями, хворобами, причому переважали образи злої сили. Народне мислення наділяло їх людиноподібними рисами (антропоморфізувало).

Серед духів природи вирізнялися лісовик — господар лісу, водяник — дух води, польовик — хазяїн поля. Існували повір'я про русалок (молодих дівчат-утоплениць, що начебто ночами з'являються на берегах водоймищ), мавок (лісових духів), потерчат (дітей, що померли нехрещеними), блуд (силу, яка заплутує подорожніх) та ін.

Більшість вірувань про хатніх духів пов'язано з уявленнями про «опікуна» хати і господи — домовика, поруч з якими побутовали уявлення про хлівника, гуменника та ін.

Хвороби, згідно з повір'ями, чинили тетюхи (уособлення пропасниці), крикси, нічніці (антропоморфізовані причини дитячих хвороб), морова панна (персоніфікована епідемія) та ін. Уособленням тривожного сну була мара.

Втіленням злих сил вважалися відьми, упирі, ходячі мерці, перевертні. Характерний для слов'янської міфології образ вовкулака зустрічається в українських віруваннях у двох різновидах: чародія-перевертня, здатного пере-

втілюватись у вовка, та його аналога — людину, перетворену мстивим чародієм у вовка чи іншого звіра.

Найпоширенішим у народній демонології був образ чорта, який вважався причиною усякої біди, нещастя, лиха. Пізніше під впливом християнської міфології своїми вчинками і рисами характеру він став подібним до диявола. «Під впливом християнства затиралася поволі різниця між чортом, домовиком, водяником, болотяником, пасічником, скарбником і т. д.; усе те була «нечиста сила», і як така зводилася під один знаменник чорта»⁶.

Поступово міфологічні оповідання про стародавніх богів видозмінювалися (Перуна заступив Ілля-пророк, Велеса — Юрій або Микола), однак деякі міфологічні уявлення про поганських богів зустрічаються у фольклорі, зокрема обрядовому (оповідання про «перунові стріли», відомий в Україні обряд «Стріли» та ін.). Значно повніше збереглися оповідання про демонічних істот: русалок, лісовиків, домовиків тощо.

Численні елементи давніх вірувань та культів, пов'язаних із традиціями міфологічного мислення, широко подані у фольклористичній спадщині українського народу, у звичаєво-обрядовій та господарсько-побутовій сфері життя українців.

Від прадавніх обрядів поклоніння деревам, рослинам в українців збереглися звичаї Зелених святків. Напередодні Зеленої Неділі, в суботу, що називалася Ключальною, люди прибирали свої хати і подвір'я ключанням: ворота, огорожі, стіни, вікна і двері будівель закріплювали зеленими гілками липи, клена, берези, калини, а підлогу посипали травами, що носили загальну назву «май». Народні розваги на зелені святки влаштовувалися переважно в лісі, на полі або на вигоні за селом. В багатьох селах України молодь збиралася біля так званого ігорного дуба, який урочисто встановлювали в Ключальну суботу, або в Зелену Неділю. «Ігорний дуб» являв собою довгу жердину, до якої у горі чіпляли колесо (символ сонця), прикрашене зеленим гіллям, квітами та стрічками. У селах Лівобережжя на Зелені свята дівчата «водили тополю»: одягали одну з своїх подруг «тополю» і водили її по дворах. У поліських селах дівчата ходили у ліс «завивати» берізку. Вибране дерево прикрашали стрічками, намистом, хустками і водили навколо нього танці.

Одним з найпоетичніших весняно-літніх свят було свято Івана Купала — своєрідне народне театралізоване дійство, у складі якого теж збереглося багато дохристиянських звичаїв та обрядових дій (розведення купальського

вогню, плетіння вінків, збирання трав тощо). Купальські обряди та пісні генетично пов'язані з солярними міфами. У купальських пісенних мотивах стародавній поганський міф про бога (богиню) Купалу злився з християнським образом Іоана Предтечі (Хрестителя). Типовий зачин купальських пісень: «Сьогодні Купала, завтра Івана», типовий приспів: «Купала на Івана!».

Пережиток культу дерев виявився у святі Семена, яке відзначалося ще у XIX ст. у селах і містах України. Напередодні 2 вересня, увечері, коли закінчувалася торгівля, всі торговці та купці, що продавали овочі, об'єднувалися (на кожному базарі окремо) і вбирали ялинку плодами. У деяких місцях робили з сіна чучело. Приносили напої, страви і цілу ніч гуляли навколо прикрашеного дерева, співаючи пісні. Аналогічне свято, що також відзначалося в Києві, називалося святом «Весілля свічки». Тут деревце (березу, сосну, вишню) прикрашали свічками й веселилися навколо нього. Такого ж характеру було й свято Купала, коли деревце прикрашалося вінками та стрічками.

Елементи міфологічних уявлень зустрічаються також в інших обрядах та жанрах необрядового фольклору.

Загальною спадщиною всіх східних слов'ян, з якої виросла усна поезія українців, росіян і білорусів, є фольклор Київської Русі. Це зумовило багато спільного у жанрово-видовій системі, світоглядній основі, ідейно-тематичному змісті та поетиці усно-поетичних творів східнослов'янських народів. Історія безпосередньо української народної поетичної творчості починається з періоду утворення української народності (XIV—XVI ст.). Це важлива і невід'ємна частина духовної культури українського народу, яка відображає його історію і трудовий досвід, громадсько-політичні й естетичні ідеали, мрії та сподівання, відтворює його самобутність і своєрідність.

Міфологічні образи й мотиви різноманітно подані в українському фольклорі. Їх кількість та естетичні функції неоднакові у різних видах і жанрах народної творчості: понад усе у фантастичних казках, казках про тварин, замовляннях, легендах, переказах і міфологічних оповіданнях, досить багато у баладах, обрядових піснях, голосіннях, загадках і найменше — у соціально-побутових казках, прислів'ях, жартах. Специфічно казковим перетворенням міфологічних образів є їх карнавалізація — переведення піднесено величних, серйозних і страшних сюжетів та мотивів у «матеріально-тілесний низ» або у комічно-побутовий план. Фольклорна травестизація зачіпає навіть універсальні форми буття — простір і час. У системі міфоло-

гічного світогляду, як уже зазначалося, простір уявлявся винятково реалізацією бога-творця, живим космосом, який має свій верх (небо), середній світ (землю) і підземне царство. У фантастичній казці міфологічний простір траєктуризується, підпорядковується людській волі. Її герої потрапляють в усі сфери простору, у тому числі у «верхню» і «нижню», а вертаючися звідти на землю, іноді «згорають» мідні, срібні й золоті палаци у клубочки чи яйця, щоб потім знову повернути їм первісний вигляд. Казкове яйце виступає тут художньою метафорою, яка символізує універсальну потенцію буття, здатність до зародження і росту (до речі, саме у такому значенні воно так широко використовується у великодній обрядовості та народному лікуванні). Міфологічний простір, як правило, передається оповідачем казки у комічно-гротесковій формі, казкові герої деколи лопатою «докопуються» до підземного царства або деревом чи драбиною піднімаються до неба, щоб поговорити там з ангелами, святими та навіть із самим Богом. Міфологічний образ незворотного часу так само карнавалізується у фантастичній казці, її герої на килимі-літаку, у чоботях-сороходах, на дивовижному коні чи, зрештою, за допомогою чарівної палички миттєво долають не тільки земні, а й космічні відстані. Казковий час і простір набувають умовності та пластичної податливості, нерідко зводяться до набору певних знаків, символів і декорацій.

Особливістю міфологічної концепції часу є його «зворотність», що найяскравіше виявилось у міфах про смерть і воскресіння героя. Мотив відродження до нового життя — типова розв'язка багатьох українських фантастичних казок. Ця таємнича міфічна подія втрачає у казці свою містичну сутність і набуває природної форми з певними гротескними рисами. У казці «Жар-птиця» заздрісні брати вбили довірливого Іванка. Довго лежав він, і круки рознесли його кісточки по чистому полю. Однак їх знайшов вовк — чудодійний помічник убитого героя, зібрав до купи і вдихнув нове життя у бездиханне тіло. Проте найчастіше загиблий герой відроджується до життя після того, як якийсь звір чи птиця приносить «живу і мертву воду» і оприскує нею мертвого чи його останки.

Численні казкові метаморфози (перевтілення героїв чи героїнь у тварин, птахів, дерева, квіти, навіть фрагменти ландшафту) відтворюють первісні уявлення про зв'язок людини з навколишнім світом, про її спорідненість з усією природою. Наприклад, на метаморфозах ґрунтується широко відомий казковий сюжет про царівну-жабу.

У численних піснях баладного жанру міфологічний мо-

тив метаморфози набув значення поетичної метафори сlegийного або трагічного відтінку, хоча він також походить від прадавніх тотемістичних уявлень. Відомий збирач та дослідник українського фольклору Яків Головацький наводить декілька прикладів типових метаморфоз із народних пісень та переказів:

«1. Дівчина не слухала застережень брата, ступила на річкову кладку, втопилася і перетворилася в березу, очі її — в тернові ягоди, а коса — в траву.

2. Зла мати переслідувала сина суворим поведженням, син поїхав і перекинувся зеленим явором, а кінь його — білим каменем. Мати вийшла у поле і стала під явором, який озвався до неї, і вона перетворилася в пил.

3. Юнак покохав дівчину і втік із нею, але ніяк не міг з'єднатися шлюбом, сам він обернувся терном, а дівчина — калиною.

4. Дівчина довго чекала свого нареченого, виходила на високу могилу і плакала доти, доки не стала тополею.

5. Чоловік поїхав на війну, залишивши дружину під опікою своєї матері. Свекруха поводитися з нею так суворо, що невістка від туги обернулася горобиною. Чоловік, повернувшись, побачив невідому горобину, став її рубати, а на дереві виступила кров, і горобина сказала, що вона — перевтілена його дружина.

6. Брат убив брата; з тіла вбитого виросла очеретина, і коли її зривали, то вона грала пісню, що викривала вбивство. Гуцули переказують, що два брати убили сестру, наказавши їй стерегти посіяне просо, яке рив дикий вепр, і закопали її під дубом. На її могилі виросла бузина (інші кажуть — верба), з неї поробили хлопці сопілки, а сопілки ніби грали слова:

Ой мало, мало
Два братці були,
Та й сестру вбили
За того вепра,
Що просо рив, рив,
Брат мене вбив,
Під дубом зарив.

7. Юнак довго був на чужині, одружився і довідався, що дружина його — рідна сестра. Обое обернулися квіткою, що зветься на Україні брат із сестрою, *Viola tricolor*; синій колір означає брата, а жовтий — сестру.

Про зозулю розповідається кілька метаморфоз... У нашій народі жінка, віддана у далекий край заміж, перекинулася сивою зозуленькою і прилетіла до матері»¹⁷.

У багатьох українських легендах і переказах урочисті,

священні міфи космологічного, антропологічного і біблейського змісту максимально наближені до щоденного побуту селян, нерідко вони ще й «знижуються», набуваючи ігрового, поетично-займального змісту.

Різноманітні варіанти й епізоди основного сюжету українських фантастичних казок — сутичка героя (Івана, Котигорошка та ін.) і його антагоніста (багатоголового змія, Баби Яги та ін.) — ґрунтуються на карнавальній травестійності стародавніх міфів про подвиги так званого культурного героя. Численні образи антагоніста символізують ворожі сили, обман, підступність і, нарешті, смерть. Образ Баби Яги — двоякий, амбівалентний: звичайно вона виступає у ролі жорстокої людоджерки, однак часом наділяється функцією дарувальниці й помічниці героя. В усіх випадках вона уособлює смерть (світ мертвих) своєю закостенілістю, гротескною потворністю та своєрідною поведінкою.

У популярних жанрах переказу, бувальщини й анекдоту поширені образи персонажів нижчої міфології (чорт, гуменник, домовик, мара, лісовик, польовик, водяник, русалка та ін.).

Сполучення поганських і християнських світоглядних уявлень — характерна риса багатьох жанрів українського фольклору.

До творів такого типу належать і замовляння — один з найстаріших жанрів української народної творчості, образно-поетична форма яких ґрунтується на віруваннях у магічну силу слова, що функціонує у комплексі з відповідними діями (маніпуляціями) та предметами. Виникли вони ще у той час, коли первісна людина обожнювала природу.

Головна функція замовлянь — утилітарно-магічна — полягає у тому, щоб підпорядкувати особистим, господарським і життєво-побутовим цілям людини природні, а пізніше — і громадські сили. Зміст замовлянь охоплює всю її діяльність: існують замовляння для вдалого полювання, землеробства, житлобудівництва, тваринництва, проти дії злих надприродних сил, від різних хвороб (зубного болю, лихоманки, укусу змії, рожистого запалення, кровотечі, переляку та ін.). Багато замовлянь пов'язано з любовною та сімейно-побутовою магією. Усі твори цього жанру базуються на різноманітних архаїчних міфологічних уявленнях, які застосовуються разом із раціональними засобами народної медицини і становлять специфічний різновид народної творчості. У деяких замовляннях можна зустріти своєрідне поєднання прадавнього поганського світосприймання та християнських образів пізнішого походження.

Самобутність українських замовлянь виявляється у

своєрідній поетиці, що ґрунтується на певній світоглядній основі. На відміну від російських та білоруських творів цього жанру, насичених фантастичними і символічними образами, в українських замовляннях перевага надається образам, наближеним до реальної дійсності або пов'язаним із традиційним мисленням у дусі анімізму, антропоморфізму, що свідчить про давність їх виникнення та збереження архаїчних форм народної свідомості.

Важливою сферою народних знань, що відображають світогляд наших предків, є група уявлень, пов'язаних з традиційним народним календарем.

Народний календар — це система відзначених у народній свідомості закріплених чи рухомих дат, яка склалася у давнину і була важливим орієнтиром усього кола ритуальних дій у межах річного, сезонного, тижневого і добового циклів, а також основою приурочення до певних періодів сільськогосподарської діяльності.

У традиційному українському календарі відображені погляди людини на навколишній світ, численні культурні впливи, процеси їх уніфікації, диференціації, взаємозбагачення тощо.

Український народний календар, який продовжував давньослов'янські традиції, був пов'язаний із зміною фаз (чвертей) місяця, причому кожна з них вважалася сприятливою чи несприятливою для певних господарських робіт (городину починали садити звичайно «на молодика», а заготівлі на зиму приурочували до останньої чверті, снувати починали «на повню» тощо). За місячними чвертями у деяких місцевостях визначали рухомі свята (наприклад, Великдень завжди святкували навесні після першого повного місяця). Це є підтвердженням того, що тижневому відлікові часу у слов'ян передувала система, орієнтована на місячний календар.

В українському народному календарі збереглися й рештки сонячного календаря — стародавнього поділу року відповідно до зимового (на Різдво) і літнього (на Купала) сонцестояння. Кількість тижнів між цими святами однакова (26), і свято Купала поділяло селянський календарний рік на два півріччя.

Пізніше відбулася адаптація християнського (а потім православного чи католицького) календаря до попереднього поганського. Незважаючи на залежність народного календаря від християнського та подвійний характер народної календарної термінології значення окремих свят, структура традиційного українського календаря, часом і назви деяких свят (кутті, громниці, Івана Головосіка та ін.)

далеко відійшли від християнських канонізованих форм. Це виявлялося в народному тлумаченні значної частини свят церковного календаря, навіть таких визначних, як Благовіщення, Трійця та ін.

Основа українського народного календаря — марковані та немарковані дні — свята й будні. Свята поділялися на великі, або річні (дванадесяті), й малі, чи присвятки. Така диференціація залежала від відносної сили заборони, яку необхідно було виконувати під час свята (протягом великих свят старалися нічого не робити ні вдома, ні у полі). Її порушення, згідно з народними уявленнями, могли призвести до біди з хатніми мешканцями або до стихійного лиха. Дотримувалися і заборони, пов'язаної з особливими днями тижня: неділею, пісними днями — серединою та п'ятницею. За народними уявленнями, п'ятниця була днем, присвяченим жіночому хатньому божеству, тому в цей день заборонялося виконувати різні види хатньої роботи. У народі відомо чимало легенд про сувору кару для тих, хто не дотримувався цих вимог. Наприклад: «Женщина сіла й пряде по місяцю. Підійшла п'ятниця під вікно: «Добри вечір!». «Здорова». «Що ти робиш?». «Пряду». «Лягай спати, молодице добра, не пряди». А вона байдуже. Коли це одчиня двері, іде в хату; взяла ту молодицю за коси, почала мнати: оце щоб знала, як пряди проти п'ятниці!»¹⁸.

Особливе значення і прояви властиві передодню свята (у народному уявленні святковий день починається з моменту заходу сонця напередодні), на який часто переносилася загальна семантика свята. Важливим у народному календарі ставав і наступний за святом день, шанування якого нібито відхиляло град, засуху, повінь тощо.

У зв'язку з тим, що народ фактично не вживав назв місяців і календарну лічбу, мало не до початку ХХ ст. у селянському побуті зберігся характерний для народного календаря відлік часу від найвизначніших і нерухомих свят («за два тижні до Різдва», «три дні по Великодню», «до Миколи за п'ять днів» тощо).

Для визначення часових відрізків використовували і так звані хрононіми, які пов'язували з господарським чи християнським календарем: жнива, піст, Пилипівка, Петрівка та ін. Для окремих днів тижня, кожний з яких мав у народному календарі певне значення — відносно чи стійке (наприклад, понеділок — тяжкий, недобрий день), істотними виявлялися семантичні протиставлення: чоловічі-жіночі, пісні-скоромні, перші-останні. Чоловічі й жіночі дні поділялися за граматичним родом їх назв. Вважалося, що роботи чоловічого (будівництво, оранка, сімба та ін.) і жі-

ночого (жнива, хатня праця) циклів треба починати винятково у відповідні дні. У пісні дні (середа, п'ятниця) варто було починати возити з поля жито, закладати на зиму картоплю у льох. Яскраво виявлялася в українському народному календарі і так звана магія першого дня чи початку не тільки свят, а й різних природних явищ: першого грому (коли навесні чули перший раз грім, слід було виконувати різноманітні магичні дії для забезпечення здоров'я, гарного врожаю), поява інею, випадання снігу, приліт пташок із вирію (який, до речі, у народній уяві вважався аналогом потойбіччя), особливо журавлів, жайворонків, ластівок. Уважно стежили за тими днями, на які в році випадали нерухомі свята, найчастіше за передоднем Водохреща (вважали цей день несприятливим для початку деяких робіт) та Благовіщенням.

Існували й локальні традиції — присвятки окремих сіл та професій (пастухів, рибалок, бджолярів та ін.), які приурочували до певних дат, як правило, днів спомину відповідних християнських святих (наприклад, день святого Юрія — 6 травня — вважався святом пастухів).

Коли в селі була церква, то свято збігалося з днем її святого, в інших випадках присвятки відзначалися згідно з традиціями.

Крім обрядових дій, закріплених за певним часом або періодом, у народній традиції віддавна існували так звані оказіональні ситуації — своєрідні міні-ритуали, які відбувалися у випадку певної необхідності. Це могло бути пов'язано з масовими хворобами людей чи худоби, стихійними лихами (зливою, засухою тощо), пожежею. В оказіональних ситуаціях також можна знайти ключі для розуміння багатьох первісних уявлень. Вони містять у собі чимало елементів прадавнього міфологічного мислення.

Отже, в українському фольклорі, як і в народній творчості інших слов'янських народів, міфологічні образи дійшли до нас, хоч і у досить редукованому вигляді, значною мірою втративши свою колишню семантику і набувши значення поетичних метафор і символів. Проте вони, безперечно, заслуговують уваги, адже є пам'ятками архаїчної свідомості далеких часів, свідченням формування та розвитку духовної культури нашого народу.

ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТА ДУХ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ

Історію українців, писав колись Володимир Винниченко, треба читати з бромом і валідолом. І не тільки тому, що боляче, гірко, сумно перечитувати, як нещасна, зацькована, зашарпана нація те й робила за час свого державного (чи вірніше: піддержавного) існування, що огризалась на всі боки, а й тому, що разом із шматуванням національного тіла відбувалось шматування і національного духу, української душі.

Вся довга історія української нації наскрізь трагедійна. Вона складалася так, що коли народ доростав до того, що в його свідомості поставало питання «хто ми і чії діти?», йому поспішно підсували вже готову відповідь: ніхто, одна із гілок «великого російського народу», при тому ж гілка другорядна. Одним словом, ніяка не окремішня нація, як декому хотілося б вважати, — повноцінним народом українці ніколи не були і бути не можуть. Лише хвора уява «українських буржуазних націоналістів» могла малювати собі українців із власною державою і своїми національними геніями. І все робилося для того, аби оте питання перед малоросами ніколи не поставало. Як тільки національна свідомість намагалася пробитися, збиралася пробудитися від вікової сплячки, а національні сили якимось чином давали про себе знати, — відразу ж, негайно це пробудження безжалісно топталось, рубалось під корінь, винищувалось до останнього пагінця, і так багато разів, і так постійно. Отака гірка доля у нації з тисячолітньою культурою, нації працелюбної, хліборобської з діда-прадіда, інтелігентної, співучої.

Українська історія — трагедія, бо це багатовікова історія руйнування домівки українського етносу, а коли руйнується дім, руйнується і сам організм, для якого ця домівка — єдиний у світі простір, де він може почувати себе самим собою, рости, вдосконалюватися, жити повнокровним життям. Як для окремої людини руйнування її дому обертається поневір'яннями та втратою, руйнуванням найдорожчого та своєї самості, так і для етносу — руйнування національного простору несе з собою величезні втрати.

Бог поселив українців на таких благодатних землях, що Україну без перебільшення можна назвати перлиною, якій немає ціни. А тому українцям віками доводилося боронити свої землі від усіх охочих ними володіти. Чи випадково українці народжують такий оригінальний організм, як

козацтво? Козак — то озброєний вільний селянин, хлібороб, що завжди готовий стати воїном і захистити родину і рідну землю від загарбників. Чи випадково в українців так багато пісень про волю? Не випадково, бо принаймні вісім віків у них волю віднімали, а три століття тому вони втратили її остаточно. Особливо інтенсивно домівка українського етносу руйнувалася в післяжовтневий період, руйнується вона і сьогодні, бо трагедія Чорнобиля ще довго нагадуватиме українцям про себе. Нація, вистраждавши незалежність, виборовши її в багатовікових національно-визвольних змаганнях, отримала сплюндрований, безжально знищений дім. Але найсумнішим, мабуть, є те, що це нищення тривало надто довго, і за цей надто довгий період спотворювання української історії з'явилося досить багато представників етносу, яким стало байдуже, чи мають вони свій національний дім, свою культуру, свою мову, чи ні.

Українська доля — то короткий спалах до осяяння і довга темінь напівзабуття. Ні монголи, ні Литва не змогли розчинити в собі східних слов'ян. Навпаки, їх культура виявила значний вплив на завойовників. У блискучій Київській Русі Литва запозичила, наприклад, основи юридичного права, традицію літописання, літературну давньоруську мову як засіб внутрішнього і зовнішнього спілкування. Однак культура ця, що є однією із найдревніших європейських культур, не витримала натиску діаметрально протилежних цінностей російської культури, стала відступати, значно підупала. І з втратою державності і кривавою боротьбою за її відновлення, починаючи з козацьких часів, українська культура була поставлена і до цього часу перебуває в умовах боротьби за самозбереження і постійного потягу до відродження. Періоди злету чергувалися з періодами руїни. Трагізм феномена української культури полягає в тому, що в давні часи вона двічі втрачала духовну еліту: ополячення української шляхти, полонізація українського боярства і русифікація української шляхти. Щоразу ця втрата, хоч і не призводила до цілковитого руйнування традиційної української культури — надто сильні народні джерела (українській культурі властиве глибоке тяжіння до народності в найширшому розумінні), але все ж відсувала її на задній план, принижувала, спричиняла появу рис вторинності, провінційності. Втретє вона втратила свою духовну еліту уже в ХХ ст. — під час репресій 20—30-х років, у добу розстріляного відродження. А потім репресії у значно м'якших формах — аж до 80-х років.

Історичне буття українського народу суперечить «здо-

ровому глуздові» великодержавного гнобителя і є винятком із суворого закону насильства: українці повинні були зникнути. Але доля розпорядилася інакше — вони залишилися. З козацьких часів у горнилі боротьби за гідне національне життя викристалізуються чи не найважливіші поняття української ментальності — Воля та Доля.

Що є українці як етносоціальна спільнота? Які основні риси української самосвідомості, українського духу? Як вони пов'язані з історичною долею українців? Питання складні, але відповідь на них треба знати, бо нам сьогодні, в добу розбудови власної державності, просто не можна не знати, які ми, хто ми, чиї діти, щоб не повторилося наше вже значною мірою подолане безпам'ятство, синівська зрада і втрата себе самих.

Національна свідомість усякого етносу проходить довгий і складний шлях до власної досконалості. На початку її становлення може фіксуватися стан суспільної психіки в надрах етносу; завершальний етап слід вбачати в суспільній ідеології. Все це стосується й української самосвідомості. Національна самосвідомість будь-якого народу «витікає з традицій мистецтва, моралі, забобонів, релігії, а далі русло розширюється до політико-державної самовизначеності, яка ґрунтується на теорії нації та національної держави. Разом з національною психікою все назване формує явище, яке у філософії та історичній традиції позначається дещо ефемерним терміном «національний дух»¹⁹.

Представники того чи іншого етносу за будь-яких обставин, переміщень, як правило, з усіх своїх групових властивостей зберігають деякі спільні для них риси культури, світосприйняття, психіки. Ці риси є етнічні. В чому полягає основний зміст етнічної, національної самосвідомості? В уявленні представників етносу про окремі, характерні риси «свого» («ми») і «чужого» («вони») етносу, «нашого» і «їхнього». Ці риси можуть перебільшуватися, перекручуватися в уяві. Серед цих рис можуть бути визначальними чи спільна історія, походження, чи мова, релігія. Фіксуються ці риси в різних сполученнях. На різних етапах становлення і розвитку «ми» — нації може бути певний набір фіксованих ознак, і чим їх більше, тим ширші кордони етносу, і навпаки.

Історія становлення українського духу досить тривала і складна. Це становлення було зумовлене чинниками як внутрішніми, так і зовнішніми, серед них чи не найбільш значущим стало іноземне гноблення, внаслідок якого формування української нації через пробудження національ-

ної самосвідомості прискорилося. У період перебування у сфері впливу, насамперед політико-економічного, Велико-го князівства Литовського та Речі Посполитої спостерігається відносна єдність різних соціальних верств українського етносу. Етнічне розшарування починається тільки після Люблінської унії. Величезну роль у згуртуванні етносу грали місцевий діалект, місцеве право, звичаї, традиції, релігійні вірування, особливості матеріальної та духовної культури, шлюби в середині етносу. Українській шляхті в цей період вдалося досягти політичних цілей — у привілеї 1413 р. вдалося знищити все, що надавало політичному пануванню Литви винятково національний характер.

У XIV—XV ст. національна самосвідомість українців поставала у формах усвідомлення відмінностей власної мови, звичаїв, традицій, права, релігії, території від «їхньої», «чужої» мови, права, релігії, території тощо. Ці форми існували не окремо, а у взаємопереплетенні: на власній території живу, як хочу і як вмію (маю право), розмовляю своєю рідною мовою, бо я в себе вдома, вірю у свого бога. Всіляке зазіхання на будь-який із цих складників з боку «вони» (литовці, поляки) наражається на впертий опір. Захищали разом, всім миром і, як наслідок, всі складники визначення «ми» вдалося відстояти і закріпити законодавчо. «Літопис Самовидця» свідчить, що «початок і причина війни Хмельницького ест єдино от ляхов на православних гоненіє і козакам отягощеніє», тобто захист своєї віри для козаків — це одночасно і захист «ми», «нашого».

Деякі зміни сталися із підписанням Люблінської унії. Українська шляхта почала перебирати польські звичаї, одяг, побут, мову, а навіть віру. Осередком її діяльності став сенат, а власні інтереси здавались провінційними. Коли Польща почала прибирати до рук литовські володіння, українська шляхта потурала цьому, надіючись отримати більше прав після того, як Литва об'єднається з Польщею.

Однією з причин занепаду національної культури в цю добу була відсутність в Україні національної школи. Зрадило духовенство, для якого інтереси стану були вищі за інтереси нації.

Оригінальною соціальною верствою в цей період є козаки. Козацтво — дрібні та середні землевласники — не відразу усвідомивши себе етнічно, якийсь час виражали станові інтереси. Та згодом саме козаки репрезентують етнос «ми» у стосунках з «не-ми». Наприклад, у всіх своїх зверненнях до Москви вони наполягають, щоб «як за королів польських було». Але королі польські присягали підданам,

а московські царі — ні. Для козаків було цілком неприйнятним те, що ламався традиційний громадянський устрій України. Козацтво було головною чинною силою проти іноземного поневолення, а тому, коли значною мірою через класову ворожнечу козацької верхівки з низами цю силу подолали вороги, втратили також свої права селяни і міщани.

Але обезглавлена нація не загинула. Кінець XVIII — початок XIX ст. ознаменувалися спробою національного відродження, новою хвилею зростання національної свідомості, з новою силою ожив національний дух. Україна не лишилася осторонь загальноєвропейського національного пробудження доби утвердження капіталізму в Німеччині, Італії, Чехії, Польщі. Загальне звернення до ідей народності, державності, національного героїзму набрало в Україні своїх специфічних форм. Живий національний дух виявився передусім у формі художньої літератури, але не тільки в ній.

З'явилося Кирило-Мефодіївське товариство, Товариство об'єднаних слов'ян, Південне товариство декабристів. Були Т. Шевченко, «Руська трійця», «Русалка Дністрова». У цю добу українська інтелігенція, що походила з українського дворянства та буржуазно-поміщицьких верств і була віками внаслідок політики центрального уряду відокремлена, відчужена від свого етносу, звертається до здобутків загальнолюдських, світової культури і політики. Це духовне збагачення неминуче наводить її до свого етнічного ґрунту, який дає їй життєву силу, живить, спонукає до горіння і пошуків. Як наслідок — вона стає національною українською інтелігенцією. Саме вона, осмисливши українську історію і долю, дійшла висновку, що історією, долею, характером, духом українці відрізняються від інших народів, є окремишними, одиничними, що по-своєму, своєрідно заломлює, фокусує загальнолюдське, а тому гідні «нашого права в нашій державі».

Але в цей період української історії інтелігенція не наблизилася до народу настільки, щоб усе усвідомлення набрало реальної матеріальної сили. Національна самосвідомість народу не злилася з національною ідеєю на рівні інтелігенції. Осмислена інтелігенцією національна ідея існувала ще довго паралельно зі стихією національної психіки.

Більш ніж трьохсотлітній колоніальний статус України наклав на етнічну свідомість, душу і вдачу свій відбиток. Не буде перебільшенням сказати, що в цю добу нація, переживала свого роду блокаду — економічну, політичну і

чи не найстрашніше — блокаду культурну. Ніколи було працювати на вдосконалення, нація змушена була систематично боротися за виживання. Російська колонізація бо-лісно минала для всіх колонізованих нею народів. Україна не стала винятком. Проте треба зазначити, що всі московські правителі були хронічно «хворі» на українофобію, а тому дісталось Україні від них з надлишком.

Росію російські «патріоти» і нині називають «третім Римом», країною, що збрала під своє «крило» безліч народів, простягла всім руку дружби, що саме Росія покликана (правда, важко збагнути, хто її уповноважував) врятувати весь світ, стати месією, принести щастя всім, хто його до цього часу не має. А тут якась зухвала Україна, що уявила себе окремішною від Росії державою і віками бореться проти тих «благ», які підносить їй «старша сестра». Зазначимо, що різним народам готувалась різна доля — в той час, коли «среднеазиатское подбрюшьє» (Солженіцин) так і повинно залишатися самим собою: узбеки — узбеками, киргизи — киргизами (кому прийде до голови назвати киргиза росіянином?), то українцям за їх слов'янське походження, європейську культуру було запропоновано стати росіянами і забути про те, що саме вони, українці, успадкували Київську Русь. Імперія кинула всі сили на те, щоб у казані тоталітаризму зникла назавжди українська національна ідея.

Десятиліттями українську мову «виживали» з прози і поезії, з науки, зі сцени, зі шкіл, зі сфери управлінської. А що це означало? Без сумніву, правий М. Гончаренко, котрий пише: «Зникне мова — зникне культура як цілісна, своєрідна система, створена саме тим народом, який створив і мову. Без неї він буде жити іншою культурою, хай і близькою, але іншою»²⁰. Спотворювалася українська історія, її присвоював «сакральний» народ, розпалювалася врожнеча на релігійному ґрунті, нівечилися традиційні моральні цінності і їх носії за «хохляцький патріотизм». Усім борцям за національну ідею більшовицька влада спритно пришивала налічку — «український буржуазний націоналіст», що означало вирок — твори такого письменника не дійдуть до читача, фільми режисера — до глядача, вчитель піде зі школи, а «найнебезпечніших» націоналістів чекали радянські концтабори.

Віки рабського існування, репресії та голодомори сформували в свідомості багатьох поколінь українців уявлення про себе як про неповноцінних, другосортних людей, не здатних самостійно вирішувати, як вони повинні жити, самостійно думати, творити, оцінювати, що добре, а що по-

гано. «Заблокованість нашої культури — складна, багато-ступенева, вона існує на рівнях видимих і невидимих». «Ніч бездержавності», — як сказав Є. Маланюк. Віками одні і ті ж проблеми, віками одна і та ж безвихідь. Це не могло не вплинути на націю.

У психології існує поняття — «звужений стан свідомості». Трапляється й таке, Постійна зафіксованість на одних і тих самих темах, одноманітний тип пригніченості психіки створюють цей стан. Послаблюють пошуковість розуму. Звідси комплекс меншвартості. Звідси опінія про обмеженість українців. А це не обмеженість інтелекту, це «обмеженість психологічного простору, яким ми дихаємо, в якому фактично задихаємося, від якого серед інших народів ми часом виглядаємо, як непритомні, не здатні пояснити, що з нами. Нас пояснюють інші»²¹. Мабуть, ліпше від Л. Костенко не змалювати нашого нинішнього стану свідомості та психіки. І говорити про цей стан ми можемо лише сьогодні. Інакше — довелося б носити наличку «буржуазного націоналіста». Дивна нація, вона здатна плодити лише «зрадників» та «націоналістів», серед яких Т. Шевченко, гетьман Мазепа, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Стус та ін. У «сакрального» народу «націоналістів» не було, говорити про них не було сенсу, хоч самі великороси говорили. Ще на початку століття в «Степи» А. Чехов тонко підмітив цю великоросійську хворобу. І викрив її нелюдську суть: «Наша матушка-Россия всему свету га-ла-ва! — запел вдруг диким голосом Кирюха... Степное эхо подхватило его голос, понесло и, казалось, по степи на тяжелых колесах покати́лась сама глупость». Завищена національна оцінка, на відміну від українців властива переважній більшості росіян і сьогодні. Інші народи сприймаються ними і до сьогодні просто як інші території «тисячелетнего Российского государства» (М. Горбачов). Такій імперській свідомості властива культурна імперіалістичність. Якщо російський народ — це «великий російський народ», то хіба можуть бути у такого народу невеликими культура, література, поезія?

Іншого роду імперську свідомість мають українці. Головною її характеристикою є чітка ієрархічність: хтось знаходиться вище, хтось — нижче, хтось має права суверена, хтось васала. Якщо переважна більшість росіян звикла з тим, що вони як етнос є наднацією, у величезній кількості українців — розвинувся комплекс меншвартості — вони дивляться на себе як на другорядну націю, не замислюючись над тим, як Україна житиме самостійно, без Союзу. Цей комплекс неповноцінності зумовив виник-

цення добровільного рабства, або ж інакше «ковбасної психології». І носії її міркують приблизно так: яка різниця, як називатиметься Україна і який прапор над нею майоритиме! Важливо, щоб було достатньо масла і ковбаси, а все інше другорядне. Схоже, що в нинішньому українському національному типі переважають саме такі настрої. Не випадково на виборах першого Президента незалежної України кандидати, які яскраво втілюють національну ідею (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко) зазнали жорстокої поразки. Більшість населення України віддала перевагу нинішньому Президентові Л. Кравчуку, що уособлює швидше ідею загального добробуту, а не національну ідею. І, виходячи з цього, нескладно зрозуміти, що при розбудові української державності нині не слід опиратися на принцип націоналізму як визначальний. Двополюсність, двотиповість українського народу існує. Вона була досягнута внаслідок трьохсотрічного імперського виховання нації, і цей факт необхідно враховувати. Нація продовжує творитися, і побудова власної державності повинна стати кульмінацією цього творення.

Що таке психоповедінковий інваріант українців, що дав змогу їм зберегти собітотожність у таких тяжких для них історичних перипетіях, пронести через них свою етнічну свідомість, як, мабуть, єдину ознаку етносу, що є обов'язковою для нього? Які вони — українська вдача, українська душа, ментальність?

Українська культура — це, безперечно, культура європейського гатунку. А тому нічого дивного немає в тім, що в українському національному типі так чітко виступає європейський індивідуалізм. «Взагалі, якщо ми проаналізуємо свідчення істориків, — пишуть автори книги «Соціоніка: час України» — то побачимо, що від найдавніших часів, від антив та волинян VI сторіччя, крізь княжу добу, крізь козаччину і аж до XX століття, завжди, коли народ мав нагоду виявити свою політичну волю, він виявляв одну і ту ж характерну рису: схильність віддавати перевагу індивідуальній свободі над інтересами держави, схильність наділяти вищою владою віче (раду) і ревно пильнувати супроти влади своїх керманичів»²².

Готський історик VI століття Йордан писав про антив та волинян, що вони не люблять підкорятися вождям, живуть рівними поміж собою. Коли треба йти на війну, вони обирають собі начальника, а коли війна закінчується — знов продовжують собі жити рівними поміж рівних, без начальників. Тут варто згадати і М. Костомарова, котрий писав, що в характеристиці українського народу найбіль-

ше позначилася перевага особистої волі, тоді як у великоросів переважає спільність. У політичній сфері, твердить М. Костомаров, українці здатні до витворення поміж собою добровільних товариств, зв'язаних остільки, оскільки вимагала потреба, і міцних настільки, наскільки їх існування не шкодило правам особистої свободи. Для українців централізація, центробіжність, вольове керівництво, вождизм, агресивність не є цінностями, на відміну від росіян. У російській мові налічується всього 2000 слів на позначення індивідуальних характеристик особистості, тоді як в англійській їх налічується аж 17 тисяч. Росіянам очевидно не властива особлива увага до особистості. Не випадково саме в Росії відбувся «сплав» феодалізму з древньою державною деспотією, що дав дефіцит свободи всілякого гатунку.

У «Літописі Самійла Величка» збереглися анонімні вірші, в яких йдеться про падіння гетьмана Івана Самойловича. Їх автор дивиться на цю подію очима козацької демократії і вважає, що Самойлович накликав на себе біду тим, що звів нанівець козацьку раду, правив одноосібно («цілодушно»).

У Конституції Пилипа Орлика також знаходимо критику гетьманського самодержавства. Болісно переживаючи поразку ідеї української державності, гетьман визнає хибність монархічної організації у діяльності своїх попередників — Самойловича та Мазепи. Він пише: «Коли деякі Запорозького Войська гетьмани, привласнивши собі неслухно і безправно самодержавну владу, узаконили самовладно таке право: «так хочу, так повелюю» — то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в Запорозькому Войську незгоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження...»

Українська доля — то багатовікове блукання у темряві неволі, яка залишила надто тяжкий карб в душі українського етносу. Ця душа стікала кров'ю і заливалась сльозами, то байдужіла і черствіла, то спалахувала новим вогнем Любові до Життя. Глибинний стрижень цієї душі залишився незламним. В ній за зовнішньою «притаєністю», «захованістю», «скритістю» від світу крився могутній потяг до Волі та Правди. Історія українців — то історія їх одвічної боротьби за Волю і Правду. За спокоєм неминучості, покірності долі, за зануренням у власні душі і настрої, плині за стихією час від часу спалахує внутрішня потреба боротьби за щасливе буття, боротьби за визволення від усіляких форм насильства, що десятиліттями була повсякденністю для українця. Доля України — то злет, за

яким почалося стрімке падіння у вир безнадії та руїни. Але українці — настільки волелюбна нація, що схильні ототожнювати волю з долею. Найкраще про це сказано у Т. Г. Шевченка: «Оженись на вольній волі, на козацькій долі; Яка буде, така й буде, Чи гола, то й гола» («Не жинися на багатій...»).

Не випадково у віршах та поемах великого Кобзаря завжди поряд виступають воля і доля: нема волі — нема долі: «... Серце в'яне, нудить світом, Як пташка без волі. Нащо ж мені краса моя, Коли нема долі?» («Думка», 1838); «Правда, море, правда, сине! Така їх доля: Не вернеться сподівані, Не вернеться воля...» («До Основ'яненка», 1899). А де воля, там і доля є: «...А Україна! А степи широкі! Там повіє буйнесенький, Як брат заговорить; Там в широкім полі воля, Там синее море...» («Н. Маркевичу», 1840). Як і волі, так і долі не добудеш, споглядаючи, сумуючи: «Журбою не накличу собі долі, коли й так не маю» («За карії оченята...», 1839). Ідеї самостійності, демократизму, незалежності жили в Україні віками. Вони підкреслюють волелюбність, що іманентно властива українській природі, нездатній до бездумного послуху, готовій самостійно відповідати за свою долю і долю нації.

Воля для українця — це воля максимального самови-явлення, самореалізації на основі трудової етики — високої працездатності у галузі «спорідненої діяльності» (Г. Скворода). Українець не сприймає волі, яка вичерпується приєднанням до «спілки», де «патріарх» або ж олігархічна верхівка ведуть до «світлого майбутнього», дають «цінні настанови», а насправді здійснюють своє панування над стносом. Для жителів Московщини в цьому світі не було місця свободі, мало того, саме поняття «свобода» для московської людини є поняттям негативним, воно тотожне розпусті, «незаконності», безчинству. До сьогодні слово «свобода» подається як переклад з французького «ліберте». Але ніхто не може сумніватися, що слово «воля» наше. В чому ж відмінність волі і свободи для нашого сприймання? Воля є передусім можливість жити своєю волею, не утруднюючи себе ніякими соціальними зобов'язаннями, не кажучи вже про якесь соціальне ярмо. Але волю обмежують інші люди і світ. Вона панує у втечі з суспільства на степові простори, за пороги, або у владі над суспільством, насильстві над іншими людьми. Свобода особиста немислима без поваги до чужої свободи, воля завжди для себе. Воля, як і анархія, неможливі в культурному співжитті.

Для українців характерне своє, оригінальне ставлення

до влади. Вона для них — насильство, якому можна користися лише з примусу, страху, але не з власної волі. Звідси природне недовір'я українця до влади, протест у різних формах проти неї, ворожість їй. Б. Цимбалістий пояснює цей феномен «матріархатним» характером української родини, де саме мати уособлює всіляку владу: економічну, педагогічну, моральну. Вона бере на себе всі обов'язки та функції. Батько ж заявляє про себе лише тоді, коли треба покарати дітей. Тому влада ідентифікується, головним чином, з матір'ю, яка є щедрою, доброю, лагідною, м'якою, люблячою, що є типовим для жіночої свідомості²³. Коли ж українцеві доводиться зіткнутися із насильницькою владою, зрозуміло, що він ставиться до неї насторожено. Для нього найліпше, коли кожен сам собі пан і ніхто не висувається серед інших. Звідси й особливе ставлення українців до ідеї рівності. Той же Б. Цимбалістий стверджує, що українське ставлення до ідеї рівності також обумовлене традиціями, настановами, способом життя української родини, де після смерті батька всі діти (і сини, і дочки) діставали однакову спадщину, де ніколи не було неподільного успадкування батьківщини найстаршим сином. Ця ідея рівності саме у такому розумінні не раз негативно впливала на історичну долю українців, обумовлюючи анархічні настрої і призводячи до невміння встановлювати владу і берегти її.

Поєднання індивідуалізму з ідеєю рівності та неприпустимості насильницької влади — чи не найстійкіший інваріант української душі, а отже, й національного характеру впродовж усієї історії України. Звідси непереборний і нестримний, органічний і масовий потяг до Волі, що спалахує знову і знову. І його не заллють ніякі моря крові, бо такою є українська вдача, зовсім не пристосована до будь-якої форми тоталітаризму.

Європейський індивідуалізм, демократичні настрої в українській культурі знаходять також своє пояснення в тому економічному, політичному, географічному, культурному роздоріжжі, що властиве українському етносові.

«Межове» розташування України між Європою і Азією зробило її оплотом європейської культури на сході Європи. Україна захищала завжди Європу від агресії зі сходу: так було в княжу добу і в усі пізніші часи. Постійна боротьба за виживання вимагала від населення мужності, витривалості, взаєморозуміння, знання військової справи, взаємодопомоги, поваги один до одного. Нація — воїн, нація — лицар по краплині збирала те найкраще, що було в стосунках між людьми, і передавала із покоління в поко-

лінія. В «Прострації» 1621 р., що вийшла з кола соратників Йова Борецького і мала виразно патріотичний характер, козаки були представлені як один із найдавніших лицарських орденів Європи. Відомо, що наприкінці XVII ст. польські шляхтичі посилали молодь на Січ, бо вважалося, що поміж козаками можна навчитися порядку та лицарства, на відміну від сусідів-росіян, про яких М. Бердяєв писав, що в «русской истории не было рыцарства, этого мужественного начала. С этим связано недостаточное развитие личного начала в русской жизни... Рыцарство куёт чувство личного достоинства и чести, создает закал личности. Этого личного начала не создавала русская история». ²⁴

Україна стала прямою спадкоємницею Київської Русі, духовній культурі якої було притаманне активне утвердження людини в світі. «Сама динаміка історичного розвитку давньокиївської доби викликала стрімке зростання внутрішніх спонук людської діяльності, індивідуальної самосвідомості», — читаємо в монографії «Філософія відродження на Україні»²⁵. І далі: «...Поставання гуманістичних елементів в духовній культурі Київської Русі було покликане й знаходило свій генезис у своєрідності перебігу як базисних процесів, так і духовного творення. Складаючи чітку традицію вітчизняного раннього середньовіччя, вони були згодом покладені в основу гуманізму відродження в Україні. Саме на їхньому ґрунті зросли уявлення про титанізм людини, її гармонію з навколишністю, культ інтелекту, слова, пам'яті, громадянства, патріотизму, ідеал діяльного творчого життя»²⁶.

Розвинений індивідуалізм українців обумовлений також «етикою інтелектуалізму», що була властива уже давньоруській культурі. В 1652 і 1655 роках подорожував Україною сірієць Павло Алеппський. Ось що його вразило в Україні найбільше: «По всій землі козаків ми помітили прекрасну рису, яка викликала наше здивування: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин, дочок уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи, крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх вештатися по вулицях неуками»²⁷.

З давніх давен освіченість («книжництво» і «книжники») була в Україні у пошані. У XVIII ст. кожне велике село мало свою школу. Вже в XVI ст. по всій Україні, а найперше в Галичині, виникають братства — громадські організації українського населення, що об'єднувалося для захисту своїх станових інтересів, а також з метою відстоювання національно-культурних прав. Соціальне та мате-

ріальне становище братчиків давало змогу утримувати друкарні, фінансувати школи. На початку XVIII ст. в Україні було створено понад два десятки друкарень, коли в Росії їх на той час було лише дві. Загальновідомий внесок в духовну культуру України та й усїєї Східної Європи Острозької, Києво-Могилянської академії. Вже в XVI ст. в Острозі та Львові при школах були створені бібліотеки, а у XVIII ст. бібліотеки мали значні шляхетські родини, козацька старшина, єпископи, монастирі. Однією з найбагатших у Східній Європі стала бібліотека Почаївської Лаври.

З давніх часів той, кого в Україні називають козаком — людина не обов'язково військова, але в будь-якому випадку — мудра, освічена, розумна, з високим почуттям власної гідності. І особливо цінується в козакові його лицарство, готовність служити високій ідеї, ставати на оборону слабшого, гнаного. Інакше кажучи, козак — це український архетип чоловіка. В офіційній літературі до недавнього часу козак зображався гулякою, пияком, вихідцем з найбідніших верств населення. А ось що пише про козацтво М. Грушевський: «Мусимо пам'ятати, що в тодішній масі козаччини одчайдушні козацькі Мамаї були тільки певною частиною, а переважну більшість склали елементи, настроєні культурно: і городянсько-хліборобська, і ремісничо-сільська, і міщанська людність, прив'язана цілим серцем до того, що вважалося підвалинами культурного національного життя. А на чолі козаччини стояли в значній частині люди, що були плоттю від плоті і від кості тієї української інтелігенції, що на своїх плечах вносила національну справу свого народу. Були то люди з шляхетних кругів українських, вихованці нових шкіл»²⁸.

Розвинутий індивідуалізм українців обумовлений роздоріжжям економічним. Будучи надзвичайно ласим шматком для сусідів, Україна віками страждала від агресії. Населенню час від часу доводилося після чергового набігу сусідів швидко відбудовувати господарство, щоб вижити. Економіка України віками знаходилася ніби в екстремальній ситуації: зруйнована — відбудована, знову зруйнована — знову відбудована — і так безліч разів. Руйнування були настільки частими, що населенню потрібно було докладати максимум зусиль, щоб налагоджувати господарство. В таких умовах потрібно було діяти швидко, зібрано, енергійно, незалежно, але водночас злагоджено, виручаючи один одного при потребі.

Але українському індивідуалізму властива одна цікава риса: наш індивідуалізм — це індивідуалізм без інди-

бiдуальностей. «Бо iндивiдуальнiсть — це ясна окрема форма. Наш iндивiдуалiзм — це боязнi форми. Iндивiдуалiзм у звичайному розумiннi протиставитьсi фiлiстерськiй, пересiчнiй, прийнятiй формальностi. Iндивiдуалiзм — це своєрiднiсть, оригiнальнiсть форми. Наш iндивiдуалiзм — це передфiлiстерська свобода, степ, степ перед переоранням його плугом, степ широкий — воля. I цей «iндивiдуалiзм» виявляється в тому, що називається отаманщиною. Це знову лiрична втеча вiд твердих форм, вiд гранiтових берегiв, вiд загальноважного i коначного»²⁹. Чи ж не тому кiлькаразовi спроби українцiв побудувати власну державнiсть закинувалися невдачами? Бо ж держава i є тверда, закинута форма, загальноважлива i чiтка.

В «Iсторiї України» I. Крип'якевич пiдкреслює, що в боротьбi з Польщею та Московщиною в українцiв розвинулося усвiдомлення своєї окремишностi та палка любов до «отчизни-матки милої». З цієї бурхливої та творчої епохи українськiй народ вийшов з виробленим характером. Iноземнi мандрiвники, що побували в Україні в першi десятирiччя XIV ст., як особливи прикмети вiдзначають вроджену iнтелiгентнiсть, розвиненi естетичнi почуття, незвичайну музикальнiсть українцiв, в господарському життi — енергiю i заповзятливiсть, у стосунках з чужими — гостиннiсть, ввiчливiсть, але водночас тактовну стриманiсть, надзвичайну волелюбнiсть, нехiть, а то й ненависть до полякiв та росiян. «Це дуже шляхетна раса», — висловлюється один iз обсерваторiв (Клерк)», — пише I. Крип'якевич.

Вiд «межового» iснування української нацiї ймовiрно українському національному типовi властива внутрiшня суперечливiсть. З одного боку, глибока шана до людей мужнiх, твердих, смiливих, вiдчайдушних, а з другого, — всiм вiдома українська приказка: «Тихше їдеш — далi будеш», або ще одна: «Моя хата скраю — нiчого не знаю». Неволя, вiкова залежнiсть вiд тих, хто силою вiдбирав в українця волю i землю, знущання, приниження змушували його шукати якийсь вихiд. Можна було втекти за пороги Днiпра, можна було пiти в монастир, можна було стати гайдамакою, та хлiборобська натура українця тримала його бiля землi-годувальницi. I все ж його втеча вiд поневолювачiв значною мiрою здiйснювалася: вiн втiкав у себе, занурювався в свiй внутрiшнiй свiт, «закривав» його вiд свiту зовнiшнього. Рятуючись вiд поневолювачiв, вiн хитрував, недоговорював, приховував, але вiн нiкого не зраджував, вiн залишався вiрним собi i своїй землi.

Українськiй вдачi властивi однаково як максималiзм, так i мiнiмалiзм, що також вiдображає вiдома всiм при-

казка: «Або пан, або пропав». Вона також з'явилася завдяки екзистенціальному існуванню нації. З одного боку, українська волелюбність, натура, не пристосована до жодних форм тоталітаризму, одвічне прагнення українця жити своєю волею, бути самим собою, і з другого, — постійний примус загарбників до життя чужою волею, віднімання, руйнування української самості, життя десятиліттями в умовах, коли спостерігається хронічний дефіцит усіляких свобод, життя, що «не варте й ламаного гроша». В такій ситуації і народжується відома пісня з такими ж відомими словами; «Ой чи пан, чи пропав — двічі не вмирати». Неодноразово українське впадання в крайнощі демонстрував нинішній український парламент: «То що будемо робити: думати чи голосувати? Натискайте кнопки!».

Цікавою рисою української вдачі є, поряд з нерозважливістю, необачністю, схильністю до крайнощів, якась максималізована безпечність. Українці дуже часто люблять керуватися формулами: «якось воно буде», «поживемо-побачимо», «до завтра ще далеко». М'яка, добродушна, загалом лагідна вдача не дозволяє українцям бути впертими та активними. Як слушно зазначає О. Кульчицький, для культуро-морфічного чинника формування української психіки характерне послаблення європейського активізму. Для значної території України тією компонентою, що зумовила релігійну формацію української душі, стало Візантійське православ'я, що водночас послабило західноєвропейську екстраверсію та посилило інтроверсію. Дальша колонізація України Москвою з традиціями «християнізованого татарського царства» (М. Бердяєв) утвердила цю інтроверсію. Українець схильний жити нинішнім днем, а що буде завтра — поживемо-побачимо. «Прихованість», «притаєність», «життя сьогоднішнім днем» — усталений для української душі життєвий стиль. Для української ментальності чужим та ворожим було нашествя татар, колонізація та запровадження кріпацтва, колонізація України в післяжовтневий період. На традиційні психоповедінкові архетипи було накладено «євразійську матрицю світосприйняття з абсолютною домінантою підкорення по вертикалі»³⁰. У створюваних з азійською жорстокістю алгоритмах діяльності не було місця самоутвердженню, самореалізації особистості, котра могла би брати на себе відповідальність за власну долю і долю нації. Руйнувалися усталені підвалини життя, особливо духовного плану. «Умовою виживання, — підкреслює В. Храмова, — ставав соціопсихологічний і політичний конформізм, який передбачав не лише прислуж-

ництво «меншвартої» нації, але й її «задоволення у рабстві»³¹.

Українська «задивленість у себе», «притаєність», «закритість» від світу обумовили активно-рефлексивну настанову української душі. Українець всіма силами намагається створити «свій світ», «свою домівку», «своє затишшя». Він працює, не шкодуючи себе, до сьомого поту, аби лиш його гніздо виглядало добре і було багате, щоб воно дало йому можливість «жити по-людськи» і «не соромитись людей». Через свою «задивленість і заглибленість в себе» він схильний до входження в малі спільноти, де концентруються близькі стосунки між людьми, створюється атмосфера довіри, теплоти та щирості. Він не прагне до великих спільнот, де всього цього немає, а є лише спільна мета, і це, мабуть, також один із чинників, що обумовив відсутність державності у нації протягом віків. Українець прагне матеріальної насолоди життям, але поряд з цим існує і спрямованість його самоформування, самовдосконалення — у своїй душі він шукає кращого світу, тим самим компенсуючи нестачу його в реальності. Відбувається «втеча від життя в душу і долю» (М. Шлемкевич).

Як уже зазначалося вище, українському національному типові властиві доброта, м'якість, довіра, душевність, досить добре розвинений естетизм. Різні дослідники української вдачі схильні пояснювати ці риси тим, що українська архаїчна культура була заснована на ідеї домінування жінки над чоловіком. Жінка домінувала в сфері родинних стосунків, деякі обряди виконували тільки жінки. Козацька культура трималася на інших засадах, але дослідники відзначають, що і в пору козацтва жінка в Україні не втратила свого авторитету, а зневажливе ставлення до неї козаччини було заходом вимушеним і тимчасовим. Козаками ставали хліборобські сини, вигодовані та виховані українськими матерями, що вкладали в своїх синів усю щедрість і лагідність жіночої душі, а тому для підтримання бойового духу козаки змушені були відмежовуватися від усього, що ніжить, розслаблює, пом'якшує. Безліч українських народних, в тому числі й козацьких пісень оспівують жіночу красу, лагідну жіночу вдачу: «Я тебе, рибонько, аж до хатиньки сам на руках однесу», — так розкривається в народній пісні ставлення українського хлопця до дівчини. Або ж у іншому місці: «Очі, ви, очі, очі дівочі, ясні, як нічка, темні, як день. Ви ж мене, очі, плакати навчили...», — це розповідь про те, як дівоча краса та почуття змусили козака плакати, а що це був саме козак, сказано на початку пісні: «...тихо по морю човен пливе. В човні дівчина»

лісню співає, а козак чує, серденько мре...». Про лагідну, добродушну українську вдачу говорить безліч пестливих слів у народних піснях: дівчинонька, рибчинонька, калинонька, голубонька, вербиченька, криниченька, сусідонька, рушничок, вороненький коник, тополенька, доленька тощо. Навіть про війну українці співають, як про війноньку: «Іхав козак на війноньку, прощав свою дівчиноньку. Прощай, миленька, чорнобривенька...». Короткий рядок із пісні, а скільки душі, лагідності, доброти, жалю, сердечності!

У. Вердум, подорожуючи Україною (1670—1672), помітив, що «найбільше ласкавості в словах і жестах знайдеш на Русі, спеціально у жінок, до чого спричиняється також русинська мова, вимова котрої не так тверда, як польська»³². В українських народних піснях і думках «закодована така кількість історичної інформації, така невичерпно різноманітна гама людських настроїв, емоцій, переживань, що вони назавжди залишаться джерелом інтелектуального збагачення, морального вдосконалення і емоційного оновлення людини. В цьому океані мудрості є все»³³. Все це сказано без перебільшення.

А ось для порівняння характеристика російського національного типу, зроблена М. Бердяєвим: «В характере Лєніна були типично русские черты: простота, цельность, грубость, нелюбовь к прикрасам, риторике, практичность мысли, склонность к нигилистическому цинизму на моральной основе».³⁴ «Он воспользовался свойствами русской души: ее религиозностью, ее догматизмом и максимализмом, ее исканием правды и царства Божьего на земле, ее способностью к жертвам и терпеливому несению страданий, но также и проявлениями грубости и жестокости... русской верой в особые пути России»³⁵. З цього порівняння неминуче випливає висновок про те, що маємо справу з двома різними національними типами і, як мильна булька, при порівнянні лопає міф про те, що українці є лише однією з гілок російського народу. Чудові українські пейзажі, «матріархатний» характер української родини, культ Матері-Землі, «міщанина різних рас» (В. Липинський) втворювали українця емоційного та сентиментального, чутливого та ліричного, про що свідчить естетизм українського народного життя та українська обрядовість. А емоційність українців чи не найкраще розкриває себе в їх гуморі — і в найважчі часи в Україні поширювалися і донині поширюються гуморески та анекдоти, в яких українці від душі сміються над собою, своїми вадами та недоліками. Однак, українська чутливість часто шкодила українцям, особливо при вирішенні проблем політичних. Влучно пише про цю

нашу властивість В. Липинський: «Всі наші одушевлення із слізьми, молитвами і «всенародними» співами — проходять так само скоро і несподівано, як вони й появляються... увага наша, не керована віжками волі та розуму, весь час розпорозується під впливом нових емоціональних подражнень, які нищать попередні. Досить, наприклад, подражнити чийсь дрібну амбіцію або дрібне хотіння, щоб він під впливом цього дрібного подражнення забув про ідеали та хотіння, вирішальні іноді для буття нації»³⁶.

В такому разі чи варто нам черствіти, вихолощувати зі своїх сердець людяність, любов, доброту? Це було б наївною. Треба, мабуть, скоріше «підтягти» до такого рівня розвитку, на якому знаходиться наша чуттєвість, емоційність, ще й волю та розум. Гармонійне їх співвідношення, поєднання, взаємодоповненість, без сумніву, послужать українцям гарну службу в нинішній тяжкій і відповідальній для нації час, коли вона повертається до самої себе, коли вистраждані нею в складних історичних перипетіях Воля та Правда неминуче ведуть її до щасливої Долі.

РЕЛІГІЯ І СПАДКОЄМНІСТЬ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Українська культура склалася, як уже зазначалося, на перехресті світових цивілізацій — східної та європейської. Її підґрунтям були культури багатьох народів. Вона увібрала в себе їх досягнення, засвоїла і переробила їх духовні цінності. Своїми підвалинами вона має тисячолітню східнослов'янську традицію, опирається на могутній творчий потенціал українства, історично досі не реалізований. Наслідком діяльності українського культурного генія стала самобутня, оригінальна, витончена українська культура, знана в усьому світі.

Існуючи в часі, культура — безперервний рух культурних цінностей у суспільстві, що відбувається між різними соціумами, суспільними верствами та поколіннями. У цьому русі засвоюються найвагоміші культурні цінності, одні набувають нового значення, інші тимчасово або назавжди зникають. Це — наслідок дії культурної спадкоємності.

Першим духовним зламом, що набув масштабів національної трагедії, стала на переломі X—XI ст. примусова відмова від поганського минулого, яке суперечило вимогам нової релігії. Ця відмова відбувалась дуже болісно, від її наслідків народ одужав не дуже швидко. Вона різко змінила природний плин культури.

Наступна насильницька переміна культурного поступу України сталася внаслідок підкорення її російською імперією, яка протягом трьох століть примусово відривала український народ від традицій своєї культури.

Третя катастрофа культурного розвитку українського народу — соціалістична культурна революція. У цей час знищено багато відомих людей; сплюндровано безліч культурних пам'яток — зруйновано або спродано за кордон; зазнала утиску релігія; занедбано основне культурне надбання: пам'ятки культури, історії та природи; підірвано традиційну культуру природокористування та господарювання, мову, духовно-моральні цінності. Відбулася культурна експансія російської мови, що призвело до втрати трьома поколіннями українців національної мови. Сама культура в суспільстві опинилась далеко позаду. Відбувалось «нищення культури, яка була віднесена до старої відбудови — до приреченого світу. Наступ на культуру вівся широким фронтом»³⁷. Штучно ускладнювались зв'язки з європейськими народами. Україна стала глухою провінцією СРСР.

Внаслідок цього культура почала занепадати. Євген Сверстюк пише: «Маємо спадок — руйновану, підсічену в корені, розмиту традицію. Це дуже важкий спадок. По суті, у нас рідко трапляються люди, які знають азбуку — основи своєї релігії і основи своєї історії. Таких людей травмували, робили обшуки, вилучали старі книги й рукописи — за таких умов вони не могли бути повноцінними носіями духовних і культурних цінностей, вони не могли передавати їх у спадок... Отже, маємо покоління, що пройшло школу у напівосвічених вчителів та професорів... Школа національного мислення була зруйнована. Українська культура як цілість була зоною забороненою»³⁸. Матеріальною стала малокультурність.

Такі сумні наслідки культурних втрат України у ХХ й попередніх століттях. Вони призвели до зримих прогалин у культурі, як сакральній, так і секулярній. Наш досвід підтверджує, що культуру не можна протиставляти економіці, вони повинні розвиватися у взаємодії. До культурної спадщини слід підходити принципово. Це та основа, на якій стоїть наше суспільство, його прогрес, можливості відродження економіки, гармонійних стосунків з природою.

Сприйняття та засвоєння культурної спадщини здійснюється в межах «вертикальної» (часової або діахронічної) спадкоємності в розвитку культури. Процес обміну культурними цінностями між сучасними країнами та народами відбувається в межах «горизонтальної» (синхро-

нічної) спадкоємності. Отже, культурний обмін є окремим випадком спадкоємності у розвитку культури. Значення її особливо важливе для України. Здійснення інформаційної революції, глобальне поширення засобів масової інформації, впровадження нових видів транспорту підкреслюють значення культурних обмінів для України.

Ці два види спадкоємності важливі для духовного відродження України, адже спадкоємність, нормально діючи у цих двох площинах, забезпечує народові повну культурну аутентичність і гармонійний зв'язок із світовою цивілізацією. Враховуючи власний досвід, переконуємося, що нехтування вертикальною спадкоємністю призводить до втрати національних коренів. Ігнорування горизонтальної спадкоємності зумовлює переростання самотності народу в культурну замкненість, викликає ізоляціонізм та провінціалізм.

Так само важлива гармонія стверджувального і заперечного моментів у спадкоємності. Надання переваги заперечному моментові в спадкоємності, звичка перекреслювати пройдений шлях як поганий період обриває традицію, стає скепсисом, цинізмом, вседозволеністю. Заперечуючи створене попередниками, можна опинитися в прірві варварства. Отже, важливо якомога більше втримувати, зберегти в культурному досвіді, не надаючи моментові збереження більшого значення, ніж досі. Тільки співрозмірність заперечення і збереження забезпечить просування від культурної загибелі.

Втім, навіть катастрофічні збурення в національній культурі України не вбили її. Вистояло і збереглося те невловиме, що можна назвати основою культури, образно — її душею, філософською мовою — смислові зрізи, рівні культури, світобачення та світовідчуття народу, його ментальність. Збережено мову і релігію. Значний внесок зробила діаспора, перебравши на себе духовний розвиток, зберігши те, що було викошено і розстріляно в Україні. Основне — збережено національно-культурну аутентичність.

Відродно, що катастрофічні удари не спинили розвою української культури. Не знищувались її аутентичність, її основа, в проміжках між ударами відбувався стрімкий еволюційний розвиток. Наприклад, період жорстоких воєн XVII—XVIII ст. супроводжувався небаченим злетом культури. Це свідчить про автономію культури від політичних, економічних, мілітарних подій, що можна вважати особливістю української культури.

Отже, в просторі і часі відбувається культурний процес, безупинний обмін культурними цінностями. Релігія, що іс-

нує в суспільстві, не індиферентна до цього потоку. Як явище, причетне до вищих сфер, вищого світу, релігія займає активну позицію щодо функціонування та успадкування культури, культурно-інформаційних обмінів, тому релігія пов'язана з процесами спадкоємності в українській культурі. Завдяки своєму світоглядному характерові релігія оцінює культурні надбання, впливає на визначення принципів ставлення до нього. Вона формує свідому, критичну оцінку культурної спадщини з позицій свого світогляду. Саме тому релігія — один з факторів здійснення спадкоємності у розвиткові культури. До того ж вона є лише одним з комплексу факторів культурної рецепції, причому далеко не першорядним, однак певну роль у здійсненні спадкоємності виконує. Завдання полягає у визначенні істинних масштабів та об'єктивного значення цієї соціально-культурної функції релігії.

Особлива роль релігії в здійсненні спадкоємності розвитку української культури полягає у визначенні принципів ставлення до культури минулого і сучасного, критеріїв відбору культурних цінностей, принципів упровадження в актуальну культуру, визнану церквою, цінностей минулих часів й сьогодення, а також сприяння чи засудження створення тих чи інших культурних артефактів, їх поширення та функціонування у суспільстві.

Роль релігії у культурній спадкоємності подвійна, амбівалентна і розуміти її потрібно діалектично. З одного боку, релігія сприяє збереженню та розвиткові цінностей культури. З другого боку, вона має не погоджуватися з тими чи іншими елементами культури, залишати їх поза увагою або навіть і засуджувати. Діючи таким чином, релігія сприяє діалектичній єдності перервності і неперервності в культурі. Причому переривання функціонування одних елементів культури призводить до збереження і поширення інших. Тому релігія є специфічною формою відбору та відтворення культурних цінностей.

Основою для здійснення релігією такої функції в культурному житті суспільства є спрямованість культури на духовно вище, абсолютне. Культура завжди є прагненням людини до ідеального, вічного, небуденного, тому природною є участь релігії у рецепційному процесі. Тільки релігія дає універсальний сенс духовності людини, надає людським прагненням абсолютного масштабу, жаданого і ніколи не досяжного ідеалу. Звідси — природна її роль в оцінці, відборі, спадкоємності культурних явищ.

Яким же є механізм впливу релігії на процес культурної спадкоємності? Відомо, що духовна культура не є тим, що

автоматично переходить від покоління до покоління. Вони передається через освіту, виховання, трансформується у свідомості людини з її ідеалами та світоглядними орієнтирами. Завдяки цьому релігія може діяти через свої соціальні інститути. Успадкування культури минулих епох обов'язково пов'язане з проникненням в культурну систему окремих елементів попередніх культур, а також культур інонаціональних. Культура розвивається, коли їй належить все найкраще, що створене людством — досягнення світового мистецтва, філософії, здобутки наукової думки. Загальнолюдські норми моралі стають основою подальшого розвитку. Місія релігії, як воно завжди було, полягає у визначенні того, що саме вважати найкращим, придатним. Культурні цінності по-новому інтерпретуються, витлумачуються з відповідних світоглядних та віронавчальних позицій. Можливість до цього відкриває те, що компоненти культури по-різному пояснюються. До того ж культурна спадщина взагалі не може увійти в актуальну, живу культуру, якщо її не сприймуть і не оцінять люди на основі своїх поглядів, уявлень, симпатій тощо. Лише «народившись заново» у духовно-практичній діяльності людини, сприйняті і оцінені нею, компоненти культури одержують нове життя. Безвідносно до людини, без взаємодії з мислячою і практично діючою істотою книги, скульптури, записи музики, машини не можуть увійти до культури. Але ж свідомість людини відбиває сучасну їй епоху, поширений у ній світогляд, а тому вкраплені до культури цінності пізнаються саме у відповідності до світоглядних принципів певної епохи, суспільства, інституції. Для значної кількості людей в Україні такими принципами є релігійні.

Участь релігії у культурній спадкоємності здійснюється через людей, через їх свідомість і відбиває їх ставлення до навколишнього світу, зокрема й культури, яке впливає з їх релігійного світогляду. Цьому сприяє діяльність людей, інститутів, створених ними. Найважливішим, найпомітнішим таким інститутом у культурі є церква.

Церква як інститут, що об'єднує людей навколо релігійної ідеї, займає, як правило, чітку позицію відносно культурних процесів, що відбуваються в суспільстві. Навіть проголошуючи себе чимось на зразок представництва надприродного світу у світі земнім, церква не могла бути цілком нейтральною щодо подій культурного буття людини.

Учать церкви у культурній спадкоємності є цілком органічною і відбувається у повній відповідності до самого механізму спадкоємності, що передбачає як збереження, запозичення, трансформацію культурних цінностей, так і від-

мову від деяких з них або навіть їх не зовсім свідому руйнацію, повну чи часткову. Механізм дії спадкоємності повністю відбито у культурній політиці церкви, ясна річ, відповідно до національної ситуації, в якій діяла церква.

Вплітаючись у культурне життя, церква брала в ньому активну участь: одне підтримувала, інше рішуче заперечувала, третє не помічала, не вбачаючи в ньому ні корисного, ні поганого.

Насамперед зауважимо, що церква вітала, підтримувала, схвалювала, заохочувала ті види культурної діяльності, ті форми культури, які так чи інакше вписувалися в уявлення церкви про світ, що своєю спрямованістю збігалися з її діями. Тому на культурній ниві церква робила і робить надзвичайно багато корисного. Підтримуючи культуру, церква охороняє і зберігає культурні цінності, є меценатом їх створення, поширює їх у суспільстві. В історії церква сприяла культурним обмінам між Україною і світом, заохочувала культурні контакти, поширювала українські культурні цінності до інших народів, посиляла до них своїх учених людей, була відкритою до культурних надбань ззовні. Діючи так, церква вбачала в культурі «нижчий» світ, але той, який зберігає на собі відблиск Божого діяння. Культура була тим середовищем, в якому тільки й могла нормально жити й існувати релігія, звертатися з спасенним словом до широкого кола людей.

Культурні запозичення у церковній діяльності відбувались двопланово: 1) власні запозичення культурних цінностей інших конфесій; 2) сприяння суспільстві у запозиченні культурних надбань інших народів та країн.

Власні запозичення елементів культури церквою відбувались, як правило, з конкретних причин. Наприклад, українське православне духовенство «мусило збагачувати своє церковне мистецтво досягненнями католицького церковного мистецтва, бо інакше перевага у впливі на глядачів була б на боці останнього. Доводилося наполегливо працювати над тим, щоб надати сучаснішого і зрозумілішого народові звучання церковних співів, вивчати polemічні хитрощі, яких навчали у єзуїтських школах, доводилося і в іконописі відходити від застарілих умовностей. Крім того, завдяки розвитку світського реалістичного портрета у XVII ст. щось надто умовне виглядало б навіть і на церковній стіні невиправданим анахронізмом»³⁹. Хрестоматійно відомими є запозичення культури Візантії та Болгарії за допомогою церкви. Але церковне мистецтво знає й значно віддаленіші запозичення культурних архетипів, символів церковним мистецтвом. Так, у Борисоглібському со-

борі XII ст. у Чернігові наріжний камінь несе на собі зображення незаних в Україні істот: «на довшому боці каменю — чудовисько з головою пса, крилами птаха і тілом змії; на коротшому боці — птах з гострим дзьобом, повернутим до пальмової гілки»⁴⁰. Ці зображення свідчать про відкритість стародавнього українського мистецтва до зв'язків зі Сходом. Адже така фантастична істота була породженням релігійної фантазії стародавніх іранців й звалася ними Сенмурв. Був він охоронцем дерева життя, світового дерева і прийшов до нас, вірогідно, через іраномовне плем'я аланів. Образ його використаний християнськими будівниками храму як образ охоронця.

Часто церква (як соціальний інститут) сама була формою культурного обміну між народами. Приклад цього — Вірменська соборна церква у Львові, збудована в XIV—XV ст. Її архітектура свідчить, що «церковні зв'язки України з Вірменією були тоді і певною формою культурного зближення двох країн і сприяли взаємовпливу культур українського і вірменського народів»⁴¹.

Сприяння у трансляції культурних цінностей від одного народу до іншого — важлива заслуга церкви перед цивілізованим світом. Велику увагу вивченню цього питання надавав славетний український культуролог і церковний діяч І. Огієнко.

Культурницька робота української православної церкви для нього є природним наслідком її духовної вивершеності та авторитету серед інших слов'янських народів, зокрема щодо церкви російської. І. Огієнко пише: «Ми перші просвітилися християнством, світ віри Христової вперше прийшов до нас і вже потім ми передавали його на північ, де він заводився дуже мляво»⁴². Саме українці своєю місіонерською службою понесли віру Христову «до поганців».

Середньовічна Московська держава за рівнем свого культурного розвитку відставала від України. Коротшою була її історія, культурна ізолюваність, що її культивувала російська церква, та зверхність щодо іноземців, підсилена вченням про Москву як третій і останній Рим, ставали на заваді збагаченню культурного досвіду країни. М. Драгоманов писав з цього приводу: «Московщина ж у лісах та степах, далека од старих освічених земель, — була дика і не знала другого письменства, окрім церковного»⁴³. А «вольним же думкам, котрі росли вже в Європі вкупі з наукою і звідти переходили й до нас, поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею»⁴⁴.

Про значний авторитет України в галузі культури свід-

чить запрошення її фахівців до Московщини для викладання і просвітницької роботи. Цей, висловлюючись сучасною мовою, «відток розумів» досяг свого апогею десь у XVII ст. І. Огієнко пише, що «вже в XIV віці оддають Москві знання та сили наші славнозвісні митрополити, св. Петро волинець (1326) та св. Олексій черніговець (1293—1377)»⁴⁵. У наступні століття в Москві поширювали культуру знані діячі з України: Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, Дмитрій Ростовський, Феофан Прокопович. Вже з 1649 р. українці викладали в московських школах, згодом у Слов'яно-греко-латинській академії, а потім і в університеті. За словами Огієнка, культурний вплив України відбився у Москві «на будівлі, на малюванні, на одезі, на співах, на музиці, на звичаях, на праві, на літературі і навіть на самій московській мові»⁴⁶.

Особливо відчутними були літературні впливи, підтримувані українською церквою. Нова редакція славетного «Киево-Печерського патерика» вже через два роки після складення в Києво-Печерському монастирі потрапляє до Москви, де з неї роблять копію в кремлівському Вознесенському монастирі⁴⁷. Про відток літературних пам'яток з України на північ свідчить той факт, що деякі пам'ятки домонгольського літописання дійшли до нас тільки в московській письмовій традиції. Наприклад, Київське зведення літописів кінця XII ст. в тій редакції, що відрізняється від використаної в Іпатіївському літописі, існує нині лише у складі збірок, складених в XV ст. в Північно-Східній Русі. Серед українських книг, які потрапляли згодом до Москви XVII ст., було багато релігійного змісту. Їх активно читали і перекладали. Але певну частку цього потоку становили й світські літературні та наукові твори. За свідченням Огієнка, «переклади з західної літератури... сунули на Москву або просто з України, або робили їх українці»⁴⁸. Вплив відчувався і на театр: «московський театр, московська драматична література — це діло рук наших, українських»⁴⁹. Театральну традицію в московській Академії започаткували українці. Відомими у Москві були п'єси Л. Горки, С. Ляскоронського, С. Полоцького, Ф. Прокоповича, Дмитрія Ростовського та інших. Згодом літературний вплив став настільки звичним і усталеним, що призвів до вкорінювання у російській літературі та науці діячів українського походження, які склали її світову славу. Це, насамперед, Капніст, Гоголь і Достоевський, Соловйов, Бердяєв, Чехов і врешті-решт Вернадський. Вони органічно увійшли в російську культуру. Це визначні імена, які внесли в російську літературу і філософію традиційний ук

раїнський потік релігійного пошуку і проповідництва.

В епоху розквіту української культури «вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова»⁵⁰. Під українським впливом, «піддержаним церковно-слов'янською мовою, викидають з ужитку літературної мови звук е», натомість з'являється глухе г. Так само була занесена вимова родового відмінка ся замість се. І. Огієнко наводить з цього приводу слова академіка А. Шахматова: «усваивая себе церковнославянское произношение, новгородское духовенство подражало при этом киевскому»⁵¹.

І. Огієнко звертає увагу на лінгвістичні здібності українців, які здавна славились як добрі знавці чужих мов. Сини України працюють тлумачами, дипломатами та місіонерами. Вони ж видають у Росії перші наукові словники й підручники, граматики та літературні антології.

Не варто обминати й сучасну гіпотезу про українське походження І. Федорова. Виходить, що його культурницький подвиг теж має українські корені.

Особливо яскравий слід залишила українська церковна музика. Москва охоче сприймала «сладкое и согласное пение» України. І. Огієнко відзначив, що «на Москві переняли наші співи, запросили до себе співаків-українців і вони навчали Москву цього «сладкого пения». Внаслідок «українське церковне співання... швидко розійшлося по всьому царстві»⁵². В ті часи від українських церковних співаків було перейнято навіть стиль одягу. Але головне — в російську церковну музику владно увійшли три грандіозні постаті — українські композитори Бортнянський, Березовський і Ведель, які будували свої композиції на українському пісенному матеріалі.

Гідним був вплив України і на архітектуру Московщини. Головним чином це пов'язано з діяльністю українського архітектора Івана Зарудного, який працював царським архітектором з 1701 по 1722 рік, фактично очолюючи московське будівництво. Він спорудив у стилі рідного йому барокко Меншикову башту і, вірогідно, кілька чудових храмів: церкву Тихвінської Богоматері в Донському монастирі, собор Заіконоспаського монастиря, а також церкви Знамення та Івана Воїна на Якиманці в Москві. Зарудний залишив чимало талановитих учнів.

Позначився український вплив і на московській іконографії. Завдяки ньому «західний вплив через Польщу або й прямо йшов на нас, а ми його несли на Москву»⁵³. Через його новітність цей стиль особливо погано сприймали старовіри. Згодом він поширився і на світський живопис. Ад-

же відомо, що видатні російські портретисти Д. Левицький і В. Боровиковський початкову художню освіту здобували в Україні, в своїх рідинах. «Трохи припухлі обличчя, якими наділяв Боровиковський не лише ангелат у своїх іконах, а навіть портретованих ним жінок, характерний трохи сентиментальний вираз вологих замріяних очей, властивий багатьом персонажам художника, походять безперечно від його добутого ще на Україні досвіду»⁵⁴. Особливо помітний зв'язок Боровиковського з українською школою в іконах його роботи.

Але найголовніше, що українці не тільки творили культуру самі, а й навчали цьому росіян. Чимало педагогів різних фахів та ремесел потрапило до Москви, перенісши туди свою педагогічну систему. У Огієнка читаємо, що, зокрема, «вчителями закону Божого по всіх кращих школах в Росії були більше українці»⁵⁵.

Як не прикро, цей вплив церковних культурних сил в історичнім часі був досить коротким. Те, що цей вплив перед ХІХ ст. занепав і перестав визнаватись росіянами, — свідчення того, що знання і вміння неслися українцями здебільшого як посередниками європейської культури. Як писав А. С. Архангельський, українська література, зокрема релігійна, «добре культурно прислужилася московській, бо наприкінці ХVІІ ст. стала тією ланкою, яка зв'язувала далеку Московію із Заходом»⁵⁶. І так було не тільки з літературою. Цей посередницький вплив був недовгим. Але він був відблиском зорі короткого, знищеного самодержавством українського відродження. Духовенство української православної церкви історично приносило до нас західну культуру, не боячись західних впливів, стояло обличчям до європейської культури. Росія відгороджувалась віронетерпимістю від Європи. У нас же працювали випускники західних університетів — Мелентій Смотрицький, Касіян Сакович, Інокентій Гізель, Феофан Прокопович та ін. Україна та її церква були відкритими і навчали цьому інші народи та їхні церкви.

Релігія ставала основою поширення українського культурного генія до різних народів — сусідів України. Як приклад, Юрій Шимонович, чия творчість є невід'ємною від католицької польської культури. Український католицизм взагалі, так довго звинувачуваний у руйнації української культури, її полонізації та латинізації, об'єктивно був для українського народу вікном до Європи. Величезні його заслуги перед українською культурою. Він відкрив Україну для європейських культурних впливів, ознайомив з передовою культурою свого часу, залучив до європейської ос-

віти, сприяв вивченню іноземних мов, і головне — зусиллями церковних ієрархів вчив застосовувати набуті знання на ґрунті рідної культури. Об'єктивно український католицизм був більш відкритим для засвоєння чужих культур, ніж навіть досить пластичне для цього українське православ'я. Тому (при всій безплідності гри в історичні варіанти) можна, погоджуючись з Соловйовим в головному, висловити припущення, що залучення до католицької Європи було б більш життєдайним для української культури в цілому, ніж церковне єднання з застиглою у своєму розвитку православною Візантією.

В історії культури України церква переконливо довела свою здатність зберігати культурні традиції: побутові, мистецькі, освітні. Один з переконливих прикладів цього — збереження церквою української архітектурної традиції серед українства діаспори. Відірване від материкової України, воно мало б, здавалось, піти в архітектурі якимись новими шляхами, проявити якісь ентропійні тенденції (як це сталось у них з світським будівництвом). Однак церква стала тим стрижнем, який зберіг в архітектурі українську традицію храмубудування. Прикладом може служити українська католицька церква Івана Хрестителя в Гантері, штат Нью-Йорк. Нашадки лемківських емігрантів збудували в штаті Джорджія дерев'яну церкву Богоявлення. Верхи цього храму нагадують куполи лемківських церков, які понижуються від бабинця до вітваря⁵⁷.

У всі віки церква — це своєрідна берегиня пам'яток мистецтва, яка відіграла значну роль у підтримці, меценатстві мистецтва, особливо у збиранні та збереженні його витворів. Церква сприяла збереженню багатьох культурних цінностей, які не збереглися б без її піклування до нашого часу. Це стосується першочергово храмів, релігійних книг та живопису, гаптування, витворів прикладного мистецтва. Саме тому культурний фонд України складається нині значною мірою з витворів саме церковної культури, а не світської. Останні в більшості своїй були винищені, загинули у лихоліттях. Церква своє надбання зберегла значно ліпше. Зберігаючи церковний збан, церква зберігає богослужбовий предмет, але робить тим самим й велику культурну справу.

Оберігає церква й надбання духовної культури — моралі, духовності тощо. Причому духовні цінності церква не тільки зберігає, вона глибоко їх наслідує. Йдеться про те, що існує зовнішнє та внутрішнє успадкування, формальне й змістовне. Може відбуватися успадкування ідейних основ, принципів ставлення до дійсності, а може відбува-

тися відтворення формальних досягнень. Можуть сприйматися світоглядні мотиви, а можуть тільки стилістичні прийоми. Церква ж у культурі виступає наступником, а не спадкоємцем-хоронителем на зразок музею. Зберігачі охороняють свої скарби від усіх, забезпечуючи їх недоторканість. Наступник же живе одним життям з успадкованим. І саме таке життя стає фактом культури. Церква турбується за долю цінностей, втілює лінію наступника.

Церква не тільки досить добрий зберігач. Вона дбайливо відновлює, відбудовує архітектурні пам'ятки, реставрує живопис. У 1642—1644 роках київський митрополит Петро Могила відбудував зруйнований внаслідок земляного зсуву храм Спаса на Берестові у Києві, запросив для розпису фресками майстрів з Афона. (Відродно, що він вважав за більш доцільне застосування у стародавньому храмі візантійського розпису, а не новітнього). Варто також згадати, що саме церква відбудувала поруйновані Софію Київську, церкви Десятинну та Кирилівську в Києві. Нині українська православна церква є ініціатором відбудови Успенського собору в Києво-Печерській Лаврі. УАПЦ мріє про відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Однак культурна трансляція може відбуватися і без участі церкви і навіть всупереч їй. Таким є, зокрема, сприйняття поганської культури українською народною. Поганські боги не були забуті протягом XIV — початку XVI ст. Продовжувалось поклоніння присвяченим Богам Ярилу, деревам. Багато з атрибутів Бога Велеса було перенесено на св. Юрія (Георгія). Поганські мотиви помітні й у святкуванні Різдва в Україні. Система літочислення від створення світу, а також система рахунку й мір були успадковані українцями від стародавності. Аж ніяк не заохочувала церква контактів з мусульманськими народами. Втім маємо тюркські впливи в мові українців, стародавні ірано-аланські — в народній іконографії козака Мамає. Без участі церкви відбувається трансляція культурних цінностей у світському середовищі.

Але культурна трансляція ніколи не передбачає повної, незмінної передачі і абсолютно адекватного засвоєння цінностей культури. Дещо природно відсіюється, заперечується. Перебуваючи в певному культурному полі, релігія залучається до дії механізму спадкоємності. Релігія як елемент культури стикається з тим, що поруч із нею, — потік культури, який сприймається людьми згідно з їх ідеалами, цінностями, прагненнями, інакше кажучи, світоглядом. Релігія і є засобом такого сприйняття та оцінення. Вона є неначе призма, через яку людина дивиться на світ культу-

ри. Як призма переломлює потоки світла, так і релігія вивіряє кожний культурний артефакт на своїх висхідних світоглядних принципах — провидіння Божого, його всемогутності, спасенної ролі Ісуса Христа та Христової церкви тощо. Те, що відповідає віровченню або, принаймні, не суперечить йому, оцінюється як повноцінне культурне явище. Все невідповідне не підтримується, не заохочується.

Так у свідомості людини працює своерідний фільтр, що відфільтровує все непотрібне. Психологічний бік такої реакції добре досліджений: «Кожна нова, «чужорідна», незвичайна думка викликає... бурхливу реакцію «інтелектуального імунітету»⁵⁸. Невідповідна світоглядній ідеї породжує у людини бажання миттєво її спростувати, і бажання це подекуди настільки нестримне, що кожен намагається заперечити, не прикладаючи зусиль, зрозуміти цю ідею до кінця або принаймні вислухати докази її захисників. Це свідчить, що в людини є певна «базова інформація», набір прийнятних для свідомості «фундаментальних уявлень», все, що не входить у ці рамки, викликає з її боку різкий емоційний протест, реакцію несприйняття. Цією базовою інформацією, догматизованою і законсервованою в релігії, об'єктивно є віровчення церкви, усвідомлене особою. Це практично щось на зразок інформаційного сита. Отже, релігія передає цінності не автоматично, неусвідомлено, стихійно, а вибірково. У формуванні вибіркової позиції значна роль належить вихованню критичного ставлення до культури минулого й сучасного, що базується на наперед заданих критеріях доброго і поганого, потрібного і непотрібного з релігійної точки зору.

Надалі те, що сприймається з релігійних позицій, переосмислюється людиною згідно з світоглядними принципами. Стосовно мистецтва це стає можливим, оскільки зміст символів та образів достатньо умовний, що дає змогу переосмислити цінності мистецтва, вкласти в них новий зміст або вичитування імпліцитного. Все залежить від того, в яку культурну мережу вміщується артефакт культури. Навіть той самий предмет або результат творчої діяльності в різних культурних контекстах може набувати неоднакового змісту. Тому церква дуже стежить, опікується за належним прочитанням, осмисленням твору. По-перше, в ньому може бути виявлений новий зміст, протилежний відомому. По-друге, зміст може бути набутий тим, у чому його немає. По-третє, можливий варіант отримання нового змісту в процесі переосмислення. Прикладом останнього може бути відкриття релігійного підтексту у світському творі.

Але будь-яке переосмислення не є абсолютною істиною. Воно наперед приречене на певну неадекватність. У культурному артефакті завжди залишається щось не до кінця усвідомлене. Але суть полягає в якості та спрямованості цієї неадекватності: чи орієнтовані вони на постійне уточнення і поновлення, чи вже дійшли стану абсолютної визначеності і спокою. Стосовно творів мистецтва церковний організм постійно з'ясовує таку відповідність.

Те з предметів верифікації, що не зіставляється з світоглядним і культовою практикою, може бути відкинута з сфери активного користування. До них належить значна кількість явищ світської культури, так само і явищ культури іноконфесійно забарвлених. Вони не успадковуються церквою як явища культури, не перевіряються критерієм значущості для даної культури. Причому даний відбір не є якоюсь неприродною, зовні нав'язаною процедурою. Це ланцюжок закономірних творчих актів, які органічно відповідають культурі, до якої належать. За їх допомогою з'ясовується, що справді є цінним в історично успадкованих здобутках і новаціях для християнської культури.

Тому нічого неприродного немає в тому, що з царини культурного життя практично зовсім відкидаються, позбавляються релігійного схвалення філософські вчення — атеїзм, матеріалізм, епікуреїзм, сміхова культура. Наприклад, з приходом християнства в Україну зображення фантастичних істот почало вважатися ідолопоклонством. На певний час вони зникають з давньоукраїнського мистецтва. Але в міру того, як вони знаходять своє трактування в новій християнській міфології, знову повертаються до скульптурного та ювелірного мистецтва.

Історично християнство було спрямоване проти реалістичних елементів культури. Звідси можливість негативної реакції церкви на соціальні інститути, що їх виробляють. Таке теж було в історії України. Згадаймо випадки опору науковим установам, що виникли в Україні, наприклад, опозиція Київської митрополії щодо відкриття у Києві університету, внаслідок чого перший український університет відкрився у Харкові (у Києві лише через чверть століття). Можна згадати й інші факти. Вже в нашому столітті в с. Коломійцеве поблизу Ніжина церковний актив постановив закрити хату-читальню⁵⁹. У 1929 р. в с. Гричани поблизу Проскурова католицький актив спалив школу. З появою радіо на Одещині священнослужителі закликали парафіян не слухати його.

Внаслідок церковного несхвалення в Україні маловідомими були твори Д. Дідро, Ж. Ламетрі, П. Гольбаха,

С. Марешаля, антиклерикальні твори М. Твена. Це саме стосується картин В. Пукирьова, виступів Л. Толстого з релігійних питань, антиклерикальних поезій О. С. Пушкіна, творів Франса, засуджених католицькою церквою на Заході.

Отже, церква здійснює вибіркову передачу культурної спадщини.

Оскільки до спадкоємності входить момент заперечення, релігія може навіть перешкоджати деяким культурним обмінам. Так, з ізоляціоністських, власне сепаратистських позицій, виступало у допетровську епоху російське православ'я, частково виступає й понині старообрядництво. У той час російська церква виступала проти української культури. Ще 1627 р. вище духовенство Росії засудило книжку Кирила Ставровецького «Учительне Євангеліє», в якій ніби «сыскались многие ереси и супротивства»⁶⁰. Засуджено було заодно й інші твори Ставровецького. Патріарх Філарет наказав ці книги «на пожарах сжечь». У 1672 р. — нова заборона українських церковних книг. У 1690 р. осуджено на соборі багато українських книг за «прелести латинския, еже киевские новие книги утверждают». Піддавались анафемі книги С. Полоцького, Є. Славинецького, П. Могили, К. Ставровецького, Й. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивилівського та ін. Однак, «не дивлячись на заборону собора, українські книжки ширились собі спокійненько»⁶¹.

Після приєднання Київської митрополії до Московського патріархату «всім просвітнім справам українського духовенства прийшов край»⁶². В 1677 р., насамперед у праві вільного друку книжок українською мовою, було відмовлено Лаврі, яка ці заборони не дуже виконувала і в 1693 р. заборону було знято. Але не надовго. Вже з 1720 р. діє найжорстокіша цензура, що унеможливорює свободу друку.

Боролась православна церква і проти католицьких культурних впливів. Такою акцією був опір щодо впровадження Григоріанського календаря в XVI ст. головним чином через те, що його запроваджували ненависні православ'ю єзуїти. Незважаючи на його науковість, григоріанський календар зустрів відчайдушний опір з боку православних. Не стримувалися і зовсім брутальні дії, коли, наприклад, у Києві на Подолі під час визвольної війни розкішний домініканський костюл, відібраний від католиків, кияни використовували як корчму⁶³.

Історичним фактом були і виступи католицької церкви проти української культури. Відомо, що онука князя Острозького — переконлива католичка, прибічниця єзуїтів,

припинила діяльність славної Острозької академії. Сумнозвісною є запекла боротьба провідників католицизму в Україні проти православних братств з їх друкарнями, школами, книгозбірнями. Гіркими є наслідки довгого тиску на лемків, землі яких нині увійшли до складу Польщі. Українська культура століттями розвивалась на землях, що після другої світової війни входили до складу Польщі. Ще 1938 р. у православних українців Холмщини і Підляшшя було насильницьки відібрано 320 храмів і обернуто на римо-католицькі костьоли, а частину з них поруйновано або замкнuto⁶⁴. Тепер більшість пам'яток православного мистецтва древньої Перемишльської єпархії вже загинули або вимагають негайної реставрації. Це стосується 690 українських церков південно-східної Польщі.

Зазнала потурань українська культура і від УКЦ. Бувало, що разом з римо-католиками і єзуїтами українські католики силою захоплювали і нищили братські школи, друкарні, псували майно, навчальне приладдя, били і розганяли викладачів. Безжалісно знищували «схизматицькі» книги. І. Огієнко пише: «Нагадаю, що під час унії частенько палили наші книжки і в себе вдома, а коли не палили, то возами скидали їх в Дніпро... Так загинула сила українських книжок, про які тепер ми тільки й знаємо, що самі їхні назви»⁶⁵. Коли ж книг не знищували, то обмежували їх видання і користування ними. У монастирських бібліотеках до них не мали доступу ні монахи, ні миряни. Є докази, що малоосвічені, але тверді в греко-католицькій вірі цензи виправляли книги, робили вставки або ж купюри, а то й знищували окремі сторінки полемічних творів, де критично розглядалася унія. «Львівсько-єпархіальні відомості» попереджали про «злі» книжки, яких не слід читати греко-католикам. В різні роки не рекомендувалися твори Г. Галілея, М. Коперника, Ч. Дарвіна, М. Гоголя, Л. Толстого, з українських письменників небажаними були М. Коцюбинський, П. Мирний, Леся Українка, В. Стефаник, О. Кобилянська з їх гіркою правдивістю. Уніатська цензура стримувала друкування О. Герцена, М. Чернишевського, В. Белінського, М. Добролюбова.

Культурні гріхи, як і всякі інші, спокутуються важко, звільнитися від них нелегко. Тому й у наші дні є випадки, коли в храмах, де останніми десятиріччями правила службу Богу УПЦ, а нині перейшли до УКЦ, перемальовують унікальні іконостаси, перебудовують старі церкви. Часто ці втрачені пам'ятки навіть не зафіксовані науково.

Окремі сумні моменти історії української культури пов'язані з долею запровадженого тисячу років тому хрис-

тиянства, з поширенням якого на українських землях майже зник величезний шар поганської культури наших пращурів. Перша втрата — знищений пантеон поганських богів після проголошення християнства в Києві 988 р. У «Повісті минулих літ» розповідається про це: «І коли прийшов, велів повалити ідолів — одних порубати, а інших спалити». Понищений був не лише Перун, а весь комплекс поганських скульптур. Згодом безжалісно за участю церкви знищувалось все поганське у будь-яких сферах культури, неначе створювався вакуум з метою окреслення початкової точки відліку віку вітчизняної культури.

Факти свідчать, що релігія і церква в спадкоємності культури відіграли і позитивну, і негативну роль, адже велика кількість пам'яток матеріальної і духовної культури втрачено не без участі церкви. Історики вважають не випадковим те, що до нас не дійшли пам'ятки слов'янської поганської міфології, і водночас збереглося чимало церковних книг X—XII ст. Відносно світські «Слово о полку Ігоревім» та «Слово про загибель Руської землі» дійшли до нас в єдиному примірнику.

Руйнування культурних надбань, їх втрати були найчастіше не наслідком злої волі або надмірного фанатизму, а породженням елементарного невігластва. Повчальною в цьому плані є історія бібліотеки Стефана Яворського. Цей видатний культурний і церковний діяч, повертаючись в Україну з московської служби, привіз з собою велику бібліотеку з метою започаткувати бібліотеку для нового монастиря у Ніжині. Однак братія потягу до читання не виявляла. Київський архімандрит писав згодом, що книги Яворського, «в діжках збережені, дарма лежать і псуються», а «монахи простецькі тамтешні ніякого пожитку з тих книг не мають»⁶⁶. Тільки через десять років такого лежання бібліотека була передана Харківській слов'яно-греко-латинській школі.

Відбудовуючи старі церкви, духовенство мало піклувалось про збереження стародавніх художніх цінностей. Часто заради «благолепія» їх оновлювали так, що врятувати шедеври було неможливо. Таким чином неодноразово страждали, наприклад, фрески Софії Київської, первісні настінні малювання принаймні тричі (у XVII, XVIII, XIX ст.) були затицьовані. Особливо багато фресок понищено під час ремонтних робіт 1848—1853 років. Тоді художники на свій розсуд перемалювали стародавні зображення олійними фарбами. Це нашарування в наші дні вдалося зняти, але розкритий живопис назавжди втратив соковитість і чистоту фарб. У 1896 р. у зруйнованому Успенському со-

борі в Києві було замальовано стінопис XVIII ст. як ознаку небажаних західних та католицьких впливів.

Не застраховані від таких втрат українці й нині. Треба не допускати перебудов і перемалювань в історичних храмах, які здійснюються практично самочинно. У Прикарпатті подекуди оббивають дерев'яні церкви алюмінієвою бляхою: дерево під бляхою швидко гние. Після святкової відправи у Софійському соборі в Києві було пошкоджено фреску, в Андріївській церкві з іконостасу відламано пальмову гілочку, на іконі «Богоматір з немовлям», з'явилась подряпина. На території Києво-Печерської Лаври були допущені деякі порушення законодавства щодо збереження пам'яток культури.⁶⁷ За словами академіка П. Толочка, «помилки, аналогічні тим, які мали місце у Києво-Печерській Лаврі, трапляються і в храмах, які передані іншим конфесіям», «це не стільки їхня провина, скільки наша спільна біда»⁶⁸.

В Україні за радянських часів церква була насильницьки відірвана від культури, примусово віддалена від повсякденного життя суспільства, що не сприяло виробленню пієтету щодо культури, зокрема світської. Саме тому драматичною сторінкою нашої культури може стати навіть така благородна акція, як повернення храмів віруючим. Демократія в Україні торжествує і церквам повертаються будівлі, відібрані у них за роки соціалізму. Але значна їх частка вже понад півстоліття є притулком для музеїв, бібліотек, клубів. Після передачі храмів вони або припиняють своє існування, або ж їх перевозять у непристосовані приміщення. Знову виникає загроза культурних втрат.

Голова Комісії з питань культури і духовного відродження Верховної Ради України Лесь Танюк писав, що лише їх комісія протягом 1990 р. одержала 1500 звернень-волян від діячів культури. «Майже в кожному з них говориться: зруйнували заклад культури, там закрили, там передали приміщення музею церкві, його фонди на вулиці тощо»⁶⁹.

Характерною, до речі, є історія знищення православною громадою органа в колишньому Домініканському соборі у Вінниці. Цей чудовий інструмент вартістю 500 тис. інвалютних карбованців буквально викинули на вулицю. Такі акції виправдовують звичайно, тим, що орган, музей і віра — речі, які не можна порівнювати. Мовляв, тут цінності вищого гатунку, ніж культура. Але йти таким шляхом не можна. Цінності взагалі не варто сортувати, їх треба зберігати. Хто із сучасників може судити, що в культурі більш важливе, а що менш?

Знищення тієї чи іншої пам'ятки культури є не лише втратою саме цієї пам'ятки. Участь у руйнації, у сплюндруванні непоправно калічить людську душу. Вона збіднює творчі здібності народу. Завдання полягає в тому, щоб виробити імунітет проти будь-яких руйнацій. Потрібна глибока внутрішня культура церкви, чого зараз подекуди немає, втім, як і в суспільстві в цілому. Крок до цього є реальним кроком на шляху духовного відродження.

Церкви в Україні реально здатні допомогти суспільству повернутись до поліфонії культур, поновити їх взаємопроникнення. Церкви можуть допомогти Україні «вписатися» в загальний контекст світової культури, утвердити загальнонаціональні духовні цінності як підвалини засвоєння культурної спадщини минулого та досягнень сучасної цивілізації. Роблячи це, релігійні організації відкривають перед українською культурою перспективи.

Залучення до загальнолюдських цінностей буде відкритою культурою. Ми довгий час жили у закритій країні, яка затято відгороджувалась від культурних здобутків інших країн. Всередині себе вона позбавляла український народ його власної, нездеформованої культури, внаслідок чого народ майже втратив культурну й історичну пам'ять. Хіба не про це кажуть занедбані, забудовані кладовища Межигірського монастиря у Трахтемирові та Аскольдової могили у Києві?

Внаслідок цього ми відкинуті далеко назад, на нижчий рівень цивілізації, відстали від світового розвитку. Церкви України, повертаючи народові загальнолюдські цінності, зрушують його з місця, підштовхують у напрямі культурного пробудження.

Зміцнення зв'язків з іншими народами, їх культурами сприятиме злету української культури. Досить згадати Грецію VII—V ст. до н. е., коли до неї потрапили досягнення єгипетської цивілізації. Або Японію XIX—XX ст., коли її відкрили європейці.

Наш досвід переконує, що згубність замкненості, ізолюваності, самозамилування небезпечні. Українська культура не повинна бути замкненою системою. Ми надто довго перебували в цьому стані. В історії української думки був навіть вироблений ізоляціоністський принцип розвитку культури України. З позицій ізоляціонізму намагались вирішити проблеми розвитку національної культури М. Євшан (М. Федюшко), А. Грушевський, М. Сріблянський (М. Шаповал), В. Панейко та ін. А. Грушевський навіть вбачав у контактах України з іншими народами фактор її занепаду, закликав ізолювати її від культурних впливів,

відмежувати національне та інонаціональне в «культурницькій справі», При тому що прагнення до ізоляціонізму української культури народилось як спроба її захисту від русифікації, замкненість в історичній перспективі згубна, апеляція до неї йде від невіри у культурні можливості України.

Певною мірою проблема ізоляціонізму небезпідставна. Є сенс у твердженні А. Товкачевського, що «навіть відстале, але національне завжди вище, краще, ніж цивілізоване, але чуже». Прагнення вберегти національну культуру від денационалізації збігається із загальною лінією демократичного розвитку. Можна здогадуватися, що такою ж стихійною реакцією народу на русифікацію стали національні шлюби. У столиці України шлюби, зареєстровані між особами однієї національності, становлять 53,4% між українцями, 6% між росіянами, а між євреями, всупереч побутовим уявленням — тільки 1,7%⁷⁰.

Посилення процесів культурної спадкоємності на шляхах відновлення загальнолюдських цінностей допоможе подолати обмеженість ізоляціоністського шляху розвитку національної культури. Значну роль у цьому процесі покликані відіграти християнські церкви України. З часів панування Росії в Україні посилювався вплив азійського типу держави з відповідною їй культурою. І. Огієнко наводить з цього приводу думку академіка А. Пипіна: «Поглощенная задачей созидания государства, все больше уходившая в свое исключительное мировоззрение, Москва вместе с тем впадала в ту религиозную и национальную нетерпимость, которая должна была закрыть ее китайской стеной от всяких иноземцев и иноверцев, порождала крайнее национальное високомерие, а наконец преграждала путь к просвещению: потому что национальное високомерие было вместе религиозным фанатизмом, и все иноверные народы представлялись погаными, с которыми нельзя иметь общения»⁷¹.

Порівняно з цим Україна ніколи не лякалась західної культури, її впливу. Велику роль у цьому процесі відігравали українські церкви. До XVIII ст. українська культура мала виразне європейське обличчя. Тиранія — феодална і тоталітарна — призвели до втрати українською культурою європейських рис. Показово, що за даними Б. В. Попова, лише 10% сучасних українців визнають, що належать до європейської культури. Тому невідкладним є завдання повернути Україну на шлях європейського культурного розвитку.

Для цього потрібен взаємозв'язок з іншими країнами,

шире бажання вивести національну культуру на широкий шлях міжнародного спілкування, відкрити особистий доступ до скарбниці культур інших народів. Раніше світ був не тільки відгородженим від нас «залізною завісою». Європейські релігійні народи цуралися країни масового атеїзму. З переходом України на шлях природного розвитку, нормалізацією релігійного життя культурний обмін між народами неминуче зростатиме.

Україні треба забути про свою провінційність. Вона знаходиться в оточенні всіх європейських культур. І водночас, в західній частині велетенського поясу мусульманського світу, що простягнувся від Сіньцзяна до Болгарії, на південь від неї — іслам. Україна є єдиною ланкою євразійської цивілізації, Сходу і Заходу, Півночі і Півдня, християнського і мусульманського світів. Україна — геосоціальна серцевина індоевропейської культури, а не окраїна імперії. І активну роль у цьому єднанні повинна відіграти сакральна сфера майбутньої української культури.

Головним для такої світової ролі є посилення творчого і подолання руйнівного начала в культурі, що властиве не лише українцям, а всім культурним системам світу. В людині як соціальній істоті закладені творче і руйнівне, деструктивне начало. Перевага одного з них залежить від конкретних соціально-історичних умов, в яких існує особа, а не від світогляду.

Серед умов, які звільняють деструктивні начала, перше місце належить різким революційним змінам у суспільстві. Серед них вимальовуються небачені класові потрясіння в нашому житті післяжовтневого періоду, а також нечуване переривання спадкоємності у розвитку культури. Зміни в соціальній організації суспільства викликали люмпенізацію значних мас населення, що штовхало їх до відмови від звичних для їх колишнього класу або прошарку занять, до відмови від традиційного побуту і культури. Втративши культурні орієнтири, люмпен стає на позиції культурного нігілізму, варварства, є об'єктом маніпуляцій ідеологів, що не бояться слави Герострата. Лють і відчай людини, поставленої життям у становище люмпена, штовхає її на своєрідні акти помсти тому культурному середовищу, що відірвало її від себе, стимулює пошук ідейного виправдання своїх злих вчинків.

Значна частина люмпенізованого населення шукала і знаходила таке виправдання у вульгаризованому, викривленому атеїзмі, спрощеному до антитеїзму і антиклерикалізму. Культурні втрати, яких зазнав наш народ на своєму трагічному шляху в ХХ ст., виправдати неможливо, але по-

трібно зрозуміти, чому вони сталися, щоб не повторити помилок.

Частина культурних втрат має природний характер. Але немало пов'язано з міжконфесійними чварами та ідеологічною конфронтацією. Одначе у глибині цих явищ лежать все ж фактори не філософсько-світоглядні, а соціальні.

В історії культури руйнування культурних пам'яток відбувались через діяльність як людей релігійних, так і представників позанаукових форм атеїзму, богоборчества, антиклерикалізму, які й виступали в перші роки радянської влади під маскою атеїзму. Не науковий атеїзм винен у руйнаціях, а пов'язані з цим вульгарні, стихійні форми атеїзму і відсутність загальної культури у людей можливо-владних. Винні у культурних втратах адміністративно-бюрократичні методи керівництва, прояви «технократичного мислення» окремих керівників, а також соціальна пасивність громадян, відсутність протидії адміністративно-командній системі.

Переплітаючись з національною культурою, релігія увібрала в себе найкращі гуманістичні вартості минулого і сучасності. У культурі вона є стимулом, рушієм, посередником між спадщиною минулого і сучасністю. Тому релігія може стати однією з форм подолання культурної відсталості, неучтва, варварства, головний шлях до викорінення яких пролягає через створення соціальних умов, які потребують людей висококультурних, творчих. Тоді гармонійніше відбуватиметься процес спадкоємності в українській культурі, утверджувальне начало в успадкованих процесах здобуде ще більшої переваги над руйнівним, заперечним.

ДО ПИТАННЯ ПРО ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

У життєдіяльності цивілізованого народу важливу роль відіграє його політична культура. Це, зокрема, пояснюється тим, що вона є важливою умовою виживання, успішного функціонування і розвитку всіх виявів людської культури — моральної, релігійної, художньої, екологічної та ін. Адже народ, який не усвідомлює необхідності власного державного життя і не має навиків використання політичних засобів для задоволення економічних, соціальних і духовних потреб, позбавлений перспектив розвитку. Він, як показує світова практика, або вмирає, або асимілюється з іншими

народами, поступово втрачаючи основні атрибути своєї культури.

Спробуємо проаналізувати процес становлення політичної культури України і висвітлити основні особливості цього феномену.

У вітчизняній і зарубіжній літературі нема комплексних наукових досліджень цієї проблеми, хоч немало її аспектів відображені в історичній і політологічній літературі і, насамперед, у працях М. С. Грушевського, М. І. Драгоманова, В. Д. Винниченка та ін.

Вихідним моментом наукового аналізу політичної культури українського народу є чітке визначення субстрату (носія) цієї культури — української нації і українського народу, передусім, історичних умов їх формування. Це пов'язано з тим, що для аналізу характерних політичних уявлень, цінностей та ідеалів народу, традицій його державного життя, специфічних форм політичної діяльності й поведінки слід зрозуміти історичні умови їх формування і розвитку. Радянська історіографія датувала появу українського етносу XV—XVI століттями. Але в світовій науці домінує позиція М. С. Грушевського, згідно з якою історія українського народу, в тому числі й політична, розпочинається з Київської Русі, тобто з кінця IX ст. н. е.

Політична культура народу розпочинається з моменту усвідомлення ним необхідності державної форми організації свого життя і побудови держави. У зв'язку з цим звернімо увагу на такі два моменти. Перший: Київська Русь не була історично першою державою на етнічній території українців. У сучасній науковій літературі все аргументованіше доводиться, що так звана скіфська держава об'єднувала праслов'янські племена⁷². Тут функціонувала досить розвинена для свого часу культура, велося політичне, економічне та духовне спілкування з високоцивілізованими народами світу. Але скіфська держава не виникла на голому місці. Отже, дослідження політичної культури України слід починати з глибини віків. Утворилася Київська Русь як держава у 882 році внаслідок злиття двох центрів державності, що функціонували на той час у східних слов'янських племен; перший — навколо Києва, другий — навколо Новгороду. Це, безумовно, свідчить про те, що політична історія та політична культура українського і російського народів мають власні й різні витoki. Писемна культура Київської Русі засвідчує численні претензії м. Новгороду і новгородських земель на політичну своєрідність і політичну незалежність північного краю. Цей факт слід підкреслити тому, що через певні обставини по-

літична самосвідомість російського народу саме Київ визначає первинним центром свого (російського) політичного життя. Ця ідея була і залишається сьогодні одним з основних догматів політичної культури Росії. Політичне значення цього постулату полягало в тому, що офіційна політична ідеологія розглядала український народ як складову частину російського, а його культуру — як різновид периферійної культури Росії. Врешті-решт, як відомо, царат позбавив український народ (так званих малоросіян) права на свою державність і жорстоко присікав навіть згадку про те, що українці мали колись свою державу, і думку, що вони можуть (і повинні) мати її у майбутньому.

У політичній свідомості значної частини українського народу й сьогодні побутує століттями поширений догмат про спільність історичного кореня і нерозривність долі українського і російського народів, їх повну тотожність. Це було і є сьогодні основою того манкуртизму, який стрімко розвивався в радянський період.

Рюриковичі, які правили Новгородом і підкорили собі Київську державу 882 року, були варягами. У зв'язку з цим цікавим є питання про те, що в політичній культурі українського народу є власного (слов'янського) походження, а що приніс далекий північний народ — норманці. Цього питання наука не розв'язала. Свого часу (в державі Київська Русь) гіпотеза про те, що саме норманці є творцями держави, відіграла значну політичну роль, адже жоден із знатних родів місцевого населення не мав домінуючого положення, і це приглушувало політичну боротьбу в державі. Але сьогодні усвідомлення цього факту породжує в Україні комплекс політичної неповноцінності: не ми самі збудували державу, це зробили чужинці; можливо, і в наш час збудувати самостійну Українську державу не можливо без радників із США, Німеччини, Великобританії, Франції, Швеції та інших країн? Це питання відображає своєрідність становища і особливість сучасної політичної культури України. Звичайно, без творчого застосування досягнень світової політичної культури не може народитися сучасна демократична і правова держава. Але не слід забувати про власний досвід, власні традиції, які витікають із особливостей історичного шляху і специфіки духовного й морального складу українського народу, його слов'янської суті.

Давньоукраїнська держава — Київська Русь — за формою правління була становою монархією. У ній, крім князя, привілейоване політичне становище посідали бояри і

духовенство. Князь враховував позицію боярської думи у розв'язанні внутрішніх і зовнішніх проблем, хоч вирішальне значення мала воля монарха.

З часів Київської Русі у свідомості народу присутнє взаємне довір'я між владою і громадою. В основі цієї особливості політичної культури руського народу лежить зафіксована в літописах легенда, згідно з якою народ, громада добровільно зрікаються влади на користь запрошених варязьких князів. Збудована ними держава не заперечує старих традиційних форм народного самоуправління. Навпаки, народне віче продовжує функціонувати. Сама держава в особі князів у важкий час скликає народ, щоб вислухати його пораду і зміцнити свої рішення моральним авторитетом громади. Вагома роль народного віча в політичному житті Київської Русі вказує на те, що формі державного управління властивий елемент республіканського ладу. Відомі історичні факти, коли народне віче позбавляло князя влади, самостійно запроваджувало норми співжиття і обирало лідерів громади. Наявність традиції політичного самоуправління — також одна з характерних рис політичної культури руського народу. Вона знайшла свій розвиток і збагачення в період боротьби українського народу за своє національне визволення і побудови власної державності у XVI—XVII ст. (Запорізька Січ і Гетьманська Українська держава).

Ще одна політична традиція, пов'язана з народним вічем, полягає у тому, що в свідомості народу не було абсолютного переконання, що саме монархія є єдино можливою і найефективнішою формою політичного правління. Навпаки, історія неодноразово підтверджувала, що український народ схильний до республіканської форми державного правління. Запорізька Січ, як відомо, стала першою в Середньовічній Європі християнською республікою, а Конституція Орлика — класичний (і також перший) зразок конституції парламентської республіки новітньої історії.

Київська Русь об'єднала в одну державу цілу низку східнослов'янських племен — полян, древлян, сіверян та ін. Етнічні особливості племен, особливості їх економіки і геополітичного розташування, традиції державного будівництва (племена мали своїх князів, військо, організацію суспільного життя) не могли не позначитися на формі державного ладу Київської Русі. Кожна з земель, очолювана представниками київського престолу (синами великого князя, його братами), була автономним державним утворенням. У зв'язку з цим Київську Русь можна розглядати як федеративну державу (зародки і елементи феде-

ралізму в Київській Русі, як відомо, підкреслювали М. І. Костомаров і М. С. Грушевський). Кожна з територій чи земель (удільних князівств) має історію, свою роль у функціонуванні, розквіті і занепаді Київської Русі. Ця особливість політичної історії українського народу також відображена в його політичній культурі і виявляється, поперше, в живучості ідей федеративного ладу Української держави. Сьогодні ми спостерігаємо практичну реалізацію цієї ідеї у полеміці, яка ведеться в Україні щодо доцільності заміни унітарного державного ладу федеративним, земельним. По-друге, в історичній самосвідомості народу глибокий слід залишила міжусобна боротьба між удільними князями за київський престол. Постійні міжусобні війни були однією з основних причин послаблення могутності Київської Русі та її занепаду. Відсутність політичної єдності між окремими землями, територіями України, чвари між політичними лідерами, що на словах рішуче засуджувалися кожним новим поколінням українського народу, неодноразово були причиною втрати державності. Цей урок з політичної історії України має бути глибоко усвідомлений і закріпленний в політичній культурі народу. Адже і сьогодні гостра безкомпромісна міжпартійна і міжконфесійна боротьба ставить під загрозу побудову сучасної самостійної Української держави.

Вирішальний вплив на формування і розвиток політичної культури Київської Русі мало її хрещення. З прийняттям православної віри розпочалося засвоєння східноримської політичної традиції. Через християнство Київська Русь цивілізовано взаємодіє з центральною і західною Європою, творчо збагачується надбаннями світової культури.

Стосунки між державою і церквою у Візантії принципово визначилися за типом симфонії, тобто взаємної згоди при незалежності кожної з них. Держава визнавала для себе внутрішнім керівництвом закон церковний, церква не брала на себе обов'язку підкорятися державі: Це не був цезаропапізм, за якого цареві належало б верховенство і в церкві. Навпаки, традиційним для Київської Русі було постійне прийняття князями порад, настанов від церкви, визнання за нею авторитету совісті⁷³. Вільна від держави церква могла вимагати від носіїв княжої влади підкорення певним моральним засадам не лише в особистому, але й в політичному житті: вірності договорам, миролюбності, справедливості. Свобода церкви була можлива насамперед тому, що руська церква не була ще національною, «автокефальною», а усвідомлювала себе часткою грецької

церкви, її верховний ієрарх жив у Константинополі і не підлягав місцевим князям. Беручи активну участь у державних справах, ієрархія Київської Русі усвідомлювала себе представницею вищого «цілого» — вселенської церкви.

Таке співвідношення церкви і держави, безумовно, позитивно впливало на формування і розвиток політичної культури. Вона була просякнута принципами християнської моралі і мала високий духовний рівень свого буття.

Принцип симфонії у стосунках церкви і держави підтверджують Запорізька Січ і Гетьманська Українська держава, а також досвід державотворення в Україні ХХ ст. Це слід підкреслити також тому, що Російська держава в XIV—XVI ст. започаткувала автокефальну Руську православну церкву як церкву національну, що, потрапивши під вплив держави і злившись з нею, спричинила негативні тенденції і зміни в політичному житті країни.

Сьогодні все більше уваги в наукових дослідженнях, особливо зарубіжних, приділяється проблемі співіснування християнства і поганської віри. Багато вчених цю проблему розглядають як одну з головних для розуміння соціальної психології, самосвідомості і політичної культури Давньої Русі. Дослідник із США Г. Флоровський у монографії «Шляхи російської релігії» вважає, що руська культура складається з двох типів «субкультур» — так званих «денної» і «нічної» культур. «Поганство, — підкреслює цей американський дослідник, — не вмерло і не було знесилене відразу. В глибинах народної підсвідомості, як у якомусь історичному підпіллі, продовжувалося уже своє потаємне життя... І по суті склалося дві культури: денна і нічна»⁷⁴. Головна відмінність між цими культурами полягає у духовних і душевних орієнтаціях. Денна культура була культурою духа і розуму, нічна функціонувала в сфері дій і уявлень. Особливість давньоруського духовного розвитку, передусім, — у надзвичайній душевності і поетичності духовної стихії, стихійності народних дій і прагнень. У політичній культурі це втілювалося в більший порівняно з Західною Європою гуманності держави, соціальної доброти і справедливості.

З татарським нашествям і розпадом Київської Русі східні слов'яни знову формують два центри державності. Український народ продовжує свою державність у формі Галицько-Волинського князівства, російський формує свою державність у вигляді Великого Московського князівства. Як перше, так і друге князівства перебували під владою монголо-татарських завойовників, що не могли не вплинути на політичну культуру українського і російського на-

родів. Але завдяки тому, що ці князівства мали різної сили вплив на автономність кожного державного існування, а також через різне геополітичне розташування, спостерігаються значні особливості в розвитку їх культур.

Галицько-Волинське князівство активно впливало на політику Середньої і Західної Європи, засвоювало культурне надбання сусідніх народів, які належали до більш новаторської і прогресивної гілки християнської віри — римокатолицької церкви. Галицько-Волинська держава як друга велика держава на українській землі проіснувала до середини XIV століття. Вона, з одного боку, зберегла Україну від передчасного підкорення та асиміляції з боку Польщі. З другого боку, розірвавши династичні і церковно-політичні зв'язки з Суздалем, припинила процес асиміляції українців з російським народом. Важливо також, що Галицько-Волинська держава перейняла культурно-національні й політичні традиції Київської Русі і доповнила їх надбаннями західноєвропейської цивілізації. І, нарешті, роль цієї української держави полягає в тому, що вона мужньо протистояла спробам монголо-татарських завойовників нав'язати чужу Русі-Україні політичну культуру. Відомо, що на великоруських землях, об'єднаних на той час навколо Суздальсько-Володимирського князівства, монголо-татарське іго залишило значно глибший слід, позначившись на політичному і соціальному ладах, навіть на національній вдачі і психіці росіян. Татари, знищивши в північних районах Київської Русі вічеву систему, підірвали традиційну політичну мораль, ініціювали державний лад, дуже подібний до політичного режиму монгольської імперії, Золотої Орди.

Отже, політична культура українського народу пройшла процес становлення в період перших двох історично відомих давніх українських держав — Київської Русі і Галицько-Волинського князівства. Основними рисами політичного життя, які утвердилися в першій половині нашого тисячоліття і значною мірою визначають політичну культуру сучасної України, є схильність нації до народовладдя, до республіканської форми державного правління, взаємне довір'я органів влади і громади, традиція федеративного державного ладу, взаємоповага і незалежність у стосунках церкви і держави, підкорення політики нормам християнської моралі, орієнтація на досягнення політичної культури Західної Європи, гуманізм і соціальна справедливість як вищі принципи державної діяльності.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ: КИЄВО-РУСЬКИЙ (СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ) І РЕНЕСАНСНО-БАРОККОВИЙ (КОЗАЦЬКИЙ) ТИПИ

Зосереджуючи увагу на двох аспектах буття і вияву культури, а саме пізнанні об'єктивної логіки історико-культурного процесу і людинотворчої функції культури, не можна не замислитися над проблемою типології національної культури.

Ширше проблема типології культури може розглядатися шляхом виявлення культурних регіонів (центрів світової цивілізації). Згідно з цим підходом, превалює геополітичний фактор, а сама культура розглядається як певне коло, культурна територія в її історичному, тобто часовому, розвитку. Зокрема українська культура належить до європейського культурного кола, бо має більшість рис, спільних для культур європейських народів, не кажучи вже про геополітичне місце України.

Щодо пошуку джерел культури, то тут визначальним є етногенетичний чинник. Він дає змогу дослідити генезу національної культури, відшукати прадавне лоно, з якого ця культура вийшла, ставши на шлях відносного саморозвитку на основі самодостатніх базових компонентів. У цьому плані українська культура є генетичною спадкоємницею трипільської культури, що квітла на землях України в IV—III тис. до н. е. Корені української культури не обмежуються Трипіллям. Протягом сотень років після трипільської культури на нашій землі з'являлись, розвивались і зникали, зливаючись із автохтонами, різні культурні етноси, відбувався неперервний і складний етнокультурний рух, що більш-менш стабілізувався в переддень утворення Києво-Руської держави. Генетично українська культура виходить і синтезується із індоєвропейської культури. І ми до-

тримуємося думки про те, що Україна, її земля є праать-квіщиною індоєвропейської мовної сім'ї народів. А мова, як відомо, є смисловою знаковою системою переважно національної культури, вона чи не найцінніший культурний скарб, окраса національної культури. Гине мова — гине і культура як живий, реальний факт, перетворюючись у факт історичного минулого.

У визначенні типу культури значна роль належить релігійному чинникові. Враховуючи більш як тисячолітню традицію християнства на Русі-Україні, безперечно, відносимо українську культуру до християнських культур.

Поза нашою увагою не може залишитись і формаційний підхід до визначення типу культури. Спосіб організації господарства в суспільстві, розвиток його економіки і, особливо, технології, хоч багато в чому стандартизує та уніфікує культуру, зміщуючи акценти культуротворення на споживання культури, значною мірою прилучається до визначення типу культури. В такому аспекті йдеться швидше про культурну епоху (античну, феодальну, буржуазну). І, нарешті держава, яка має власну культурну політику — це також не останній чинник щодо відокремлення типу культури. Говоримо про римську, візантійську, американську та інші культури.

Вказані типологічні чинники характеризують феномен національної культури в її історичній проекції від витоків до сучасності переважно ззовні, їх не можна оминати, поставивши питання про буття певної культури в контексті світового культурного розвитку.

Кожна національна культура — унікальне, неповторне явище, це — цілісний у своєму розмаїтті організм, що постійно і суперечливо розвивається. Культура переживає то злет, то падіння, досягаючи у власній історії світових вершин, або ж, скочуючись у низини, існує в якомусь завмерлому стані на периферії світового культурного розвитку. Культура певної енергійності та якості (мається на увазі, насамперед, національна культура) може перебувати у певний історичний час або в центрі широкого культурного кола, або на його межі. Наприклад, свого часу серед слов'янських культур чільне місце посідали відповідно до історичних обставин болгарська (правильніше, староболгарська), староукраїнська (або як її ще поки що називають, давньоруська), польська, білоруська культури.

Цим хочемо сказати, що національна культура має свою душу, внутрішній закономірний розвиток, своєрідну серцевину, достатність чи недостатність, підвищення чи зниження пульсації власної крові, нагромадження потенцій та їх

актуалізацію у відповідних умовах. Тобто національним культурна піддається внутрішній типологізації.

Серед перелічених чинників типологізації культури варто зосередити увагу на державотворчому. Якщо етнічно-близькі соціальні групи, етноси підіймаються до державо-політичного творення, то вони здатні витворити культуру, типологічно відмінну від аналогічних історико-культурних утворень. І така культура виявлятиметься не тільки в просторових (державо-політичних, геополітичних) межах, а матиме і часові параметри, часовий вимір, який визначатиметься прийнятністю цієї культури на індивідуальному, особистісному рівні і готовністю людини творити цю культуру без особливого огляду на її давність чи тривалість в історичному часі або її зовнішній прихід. Саме на особистісному рівні передається культурна спадщина та енергія культуротворення нащадкам. І лише насильство може передчасно припинити ззовні подібний життєвий культурний рух.

Саме такий культурний фактор як держава, не без урахування інших чинників, дає можливість виділити вже згадані раніше історичні типи української культури. В минулому вони піднімали нашу культуру на світовий (європейський) рівень. То ж далі мова йтиме про особливості киево-руського (середньовічного) і ренесансно-барокового (козацького) типів української культури. Саме в них українська культура досягла цілісності і повноти, а також витворила історичний тип українця.

Киево-руська культура як своєрідний феномен власне української культури, тип цієї культури епохи середньовіччя і феодалізму хронологічно пов'язана з утворенням, розвитком і занепадом однієї з наймогутніших держав Європи — Київської Русі.

Свого часу в радянській історіографії і культурознавстві свідомо відбулася підміна поняття «Київська Русь» поняттям «Давня Русь». Поняття «Давня Русь» стосовно Київської Русі не відповідає історичній правді, Київська Русь була осередком державної метрополії. Окрім Русі Київської — центру русько-української феодальної імперії, була Русь Біла, Русь Червона (Червенські городи), Новгородська земля, а згодом, в міру колонізації земель в північно-східному напрямі від Києва, і Русь Московська. Усі вони втягувалися в орбіту киево-руської культури протягом принаймні трьох віків.

Історичні перипетії призвели згодом до того, що власне Русь Київська стала Україною, а потім Малоросією. Це, до речі, лише підтверджує факт первинності української куль-

тури щодо інших східнослов'янських культур. Характерним прикладом тут служить поняття Малої Греції — центру давньогрецької культури і Великої Греції — земель, що потрапили під вплив цієї культури, всієї давньогрецької культурної Ойкумени. Русь же Московська лише з часів Петра взяла собі назву Росія і стала імперією з відповідною колонізаторською політикою.

Для більшої точності називатимемо культуру, що творилася на наших землях впродовж IX—XIII ст., не давньоруською, а киево-руським типом в історичному розвитку української культури. А що вона на той час переливалася за межі сучасної України, то це є доказом впливовості, привабливості і високого на свій час рівня розвитку. Києво-руська культура настільки міцно вкорінилася на теренах України, що навіть жахлива за своєю руйнівною силою монголо-татарська навала не змогла повністю знищити її. Ця культура продовжила свій поступ у Галицько-Волинській Русі. Можливо, для когось ця культура є «давньоруською» але для киево-руської в такому разі давньоруською була та культура, з якої вийшла і розвинулась киево-руська і розвивалась на власному ґрунті не без історично зафіксованих впливів візантійської, особливо через такий сполучник між Руссю та Візантією, як культура староболгарська, вірменська та ін.

Світ слов'янської культури, пізнавши ще раніше християнську культурну традицію, з різних причин і сам почав християнізуватися. Відбувався цей культурний діалог неоднозначно, бо християнство наштовхнулося на тисячолітню культурну традицію самотнього і високорозвинутого руського поганства. Тому, зустрівшись, ці два культурні потоки — внутрішній і зовнішній, народний і княжий, традиційний і новаторський, сільський і міський, карнавальний і офіційний — співіснували тривалий час паралельно, то зливаючись, то роз'єднуючись, то переплітаючись. Східнослов'янські етноси поступово, під впливом різних факторів перетворилися в народи, єднаючись навколо центрів державної влади, першим серед яких і загально визнаним був Київ — столиця могутньої й авторитетної європейської держави, що швидко стала форпостом європейської християнської культури на сході.

Культура села (землі), тобто агрокультура з її характерною циклічністю, починає співіснувати, то об'єднуючись, то сперечаючись із культурою міста, тобто культурою княжої держави, державної релігії, християнства орієнтальної традиції з його характерною лінійністю — хронологічністю, інакше кажучи, хронотопністю.

У киево-руській культурі таке співіснування набуло форми поєднання (діалог) дохристиянських (поганських) і християнських елементів.

Амбівалентність (подвійність, двозначність) — характерна суттєва риса всієї європейської культури епохи Середньовіччя. Цей феномен виявляв себе в усіх аспектах європейської культурної цілісності, адже християнство не тільки як релігія, а й як вагомий фактор культури, рушій її поступу, було по суті космополітичним, наддержавним і наднаціональним новоутворенням. Таким воно залишається і донині. Християнська культурна парадигма єдності всіх людей перед Богом ґрунтується, насамперед, на загальнолюдських цінностях і моральних засадах, вона об'єднує людей в планетарних масштабах, іще не будучи роздвоєною на православ'я і католицизм. Христова віра практично всюди на початках свого поширення мусила вступати в діалог з різними вірами і культурами етносів і народів Європи. Ще до офіційного поділу в християнстві сформува-лись орієнтальна (східна) і західна філософсько-богословські традиції. Перша, як відомо, ґрунтувалася в основному на філософії Платона і неоплатоників, а друга — на аристотелізмі.

В Україну християнство проникло переважно з півдня, з Візантії. Тому в Київській Русі з XI ст. утворилася саме східнохристиянська філософсько-богословська традиція. Вона здобула в Києві оригінальне трактування, самобутній розвиток. Як явище зовнішнє християнство від самого початку свого утвердження послуговувалося відмінною від народної (розмовної) книжною мовою, яка сформувалась на основі староболгарської. Ця мова пізніше в практиці богослужіння «законсервувалася» як церковнослов'янська. Книжна мова, мова освіти, грамоти в Київській Русі тривалий час трансформувалися в українську книжну мову. Нею користувалися в освітянських колах XVI—XVIII ст. не тільки в Україні, а й Білорусі, Московії (Росії), у південнослов'янських країнах, а церковнослов'янською (як богослужбовою) користувалися в Молдові і Волощині (сучасній Румунії).

Одним з доказів того, що християнство не могло представляти (а тим більше замінити) собою всю культуру на наших землях, є те, що хрещення Русі-України 988 р. Володимиром Великим було не першим, а останнім актом подібного гатунку. Відомо про подібний акт 860 р. за князювання Аскольда. Але християнство тоді ще не могло скорити міць традиційної віри, та й сам Володимир, бабуся якого — княгиня Ольга — свідомо прийняла християнство,

спочатку взявшись було за реформу поганства, швидко переконався в необхідності прийняття віри, яка поставила б Київську Русь на один рівень з християнськими країнами Європи.

Різкий розкол християнської церкви стався пізніше, в XI ст. Спочатку до України докотилася хвиля грецького (візантійського) християнства з його обрядовою пишністю, багатобарвністю, чутливістю, а також софійною (діалогічною) філософією. Згодом, у XVI—XVII ст., Україна пізнала християнство латинське з його традиціями філософської схоластики, строгістю і раціоналізмом, а також і те ранньобуржуазне реформування християнства, що заявило про себе в Європі з XVI ст. До речі, московське православ'я, яке і дотепер залишається вкрай ортодоксальним, мало всі підстави боротися в період культурної експансії України в Московії (XVII—XVIII ст.) з так званою латинською ерессю, що йшла в Московські землі разом з вихованцями Києво-Могилянської академії.

Християнство принесло в наші землі культ Софії — Премудрості Божої. Мудрість, а з нею віра, надія, любов — це християнські цінності, які знайшли відгук у народі, котрий має характер, психологію, в цілому менталітет переважно жіночі і прислухається в своїх діях до свого серця. Недарма ж серед християнських культів святих найорганічніше українським народом був прийнятий культ Богородиці — Матері всіх матерів, і у запорізького лицарства, нашого християнського воїнства, найголовнішою святинею була Покрова Божої Матері.

Християнству завдячуємо зрощенням і розвитком у нашій культурі принаймні трьох важливих ідеологем, що глибоко проникли в народну культуру і прижилися в народній психології. Це — ідея соборності — етнічної, згодом національної, а тепер державної єдності громадян України. Це — ідея софійності (діалогічності), що породила українську філософію серця (кардоцентричності), філософію переживання (екзистенціальну за своїм характером). Кардоцентричність стала визначальною рисою українського менталітету. І, нарешті, християнство сприяло зростанню моральної відповідальності людини, особи перед Богом і людьми. Така особистісна мораль ставила людину в умови особистого вибору своєї долі і життєвого шляху, породжувала самоповагу до індивідуального вибору інших людей, а в цілому давала громадську поліфонію, плюралізм особистостей та їх ідей.

Християнство спонукало розвиток власне киево-руської філософії. Спочатку «у X ст., після створення Кирилом і

Мефодієм слов'янської азбуки, на Русі поширюються переклади окремих біблійних книг... збірник перекладів текстів отців церкви (Василія Кесарійського, Григорія Назіанзіна, Афанасія Александрійського та ін.), уривків текстів античних та елліністичних авторів — «Ізборника 1073 р.», «Ізборника 1076 р.», «Шестидневи» Василія Кесарійського, Северина Гевальського, екзарха болгарського Іоанна...»¹. Такі переклади були власне тлумаченнями, коментаріями і тому висвічували позицію «переписувача-перекладача» (анонімного автора). Згодом з'являються й оригінальні твори киево-руських авторів. Так, 1051 р. київський митрополит русич Іларіон написав перший з таких творів — «Слово про закон і благодать», а з XII ст. відомі такі визначні автори, як Кирило Туровський (єпископ у Турові), Климент Смолятич та ін.

Поряд з книжною культурою, що мала своїм джерелом творче засвоєння антично-візантійської. — переважно платонівської та неоплатонівської, гуманістичної або «софійної» — філософської традиції, існувала інша, так би мовити, народна (фольклорно-міфологічна за своїм джерелом) культура. В рамках останньої ніби продовжується «нормальний» процес перетворення міфологічної свідомості в ранні форми філософії. І справді, в цьому напрямі зустрічаємося з формуванням оригінального героїчного епосу (аналогічного давньогрецькому епосу «Іліади» і «Одіссеї», що передував раннім формам грецької філософії) — билинного епосу Київської Русі².

Оскільки билинний епос залишився переважно у фольклорній пам'яті росіян, етнічне згуртування яких відбувалось на землях, колонізованих Києво-Руською державою, чомусь на відкуп російській культурі віддається билинний жанр народної міфопоетичної творчості. Зрозуміло, що значною мірою епіка билинна в народній творчості українців витіснилася епікою дум та історичних балад. Але не слід забувати, що серед билинного епосу центральне місце посідають билини київського циклу. Головними постатями в них є князь Володимир Великий — Красне Сонечко і три богатирі-побратими, охоронці руської землі від зла (Змія Горинича, Солов'я Розбійника) — Ілля Муромець, Добриня Микитич і Альоша Попович. Усі події, вчинки героїв билин або відбуваються в Києві, або пов'язані із стольним градом Київської Русі. Київ у билинах — це святе, світле, святкове місце, в якому постійно святкує, пригощає всіх князь Володимир — також сакральна постать епосу.

Містові у киево-руській культурі належить особлива роль. Адже міста, їх розвиток, функціонування збагачували

традиційну культуру новими елементами, зокрема християнськими. «Міста, — зазначає П. П. Толочко, — ставали центрами давньоруської державності, висхідними функціями яких були: адміністративно-політична редистрибутивна (концентрація і перерозподіл додаткового продукту), а також — культова. Для землеробської округи давньоруське місто — це природний центр, воно було породжене цією округою і без неї не мислилось»³.

Численні мандрівники називали Київську Русь країною міст. Міста різнилися за своєю роллю. Одні були адміністративними і культовими центрами, інші мали чіткі оборонні чи колонізаторські риси, були форпостами держави на її кордонах, ще інші були, передусім, центрами торгівлі, певних ремесел. Великі міста, такі як Чернігів, Переяслав, Новгород, Галич, Володимир, Псков, Полоцьк та інші, концентрували в собі різні функції не тільки матеріальної, а й духовної культури (були центрами освіти, християнства, літописання, мали адміністративно-правові інституції).

«Матір'ю міст руських» літописець, звичайно, називає Київ. Про сакральне місце Києва в народній культурі вже сказано. Київ справді в усіх аспектах був, а для українців (та й усього, принаймні східного, слов'янства) залишається священним містом. За княжої доби це державно-політичний центр Русі-України, звідки поширювалися християнство, освіта, мистецтво, літописання, принципи містобудування.

Ось як оцінює Київ з висоти сучасності В. Скуратівський: «Протягом одинадцятого століття Київ стає одним із найкрасивіших міст — і не самого тільки Європейського материка. Його храми, хороми та й просто оселі, його лічені не одним десятком ремесла, його розгалужені торговельні комунікації, військові укріплення, його, певно, потужна сільськогосподарська база — це все постає, власне, як конечна історична сума тих навичок праці, що зароджувались, випрацьовувались та й вдосконалювались заледве не з часів трипільської культури. А вже в кожному разі зарубинецької та черняхівської.

Друге тисячоліття від Різдва Христового Київ зустрічає при всьому напруженні своїх рукотворних можливостей, нагромаджуваних упродовж аж такого тривалого часу, вибудовує те, що на ціле оце тисячоліття визначало архітектурний пейзаж міста, його «легенду», відображену в масовій свідомості, в літературі, пластичних мистецтвах і навіть музичному»⁴.

Як грандіозний результат культурної праці далеких і близьких пращурів Київ часів Ярослава Мудрого формує і розвиває надалі тип культурної особистості не тільки в

межах своїх мурів і навколишніх міст, він стає прикладом, зразком, моделлю і, мало того, символом, сакральним знаком для всієї Руської землі та її жителів. «Гідний подиву й інший, уже малий рукотворний космос київського одинадцятого століття — від предметів, що прикрашали людське тіло, до всіляких знарядь праці для виготовлення знову ж таки знарядь (тодішне виробництво засобів виробництва)... Київське мистецтво є антропоморфним і біоморфним, зігріваючи неживе живим, запалюючи навіть у непроникному для життя матеріалі якусь «іскорку» (давня, середньовічна метафора життя)»⁵.

Неперевершена роль Києва як центра творення всіх складових культури феодальної доби. Тут приймається християнство і розвивається богослов'я. Тут з'являються перші святі киево-руського православ'я — князі Борис і Гліб. У Києві твориться «Руська правда», розвивається і звідси поширюється шкільництво (наука книжна), започаткована Володимиром Великим. У Києві формуються школи киево-руського малярства, літописання і літератури, зодчества, декоративно-ужиткового мистецтва. Аналізуючи вітчизняну літературу киево-руської доби, академік Д. С. Лихачов зауважує, що її можна розглядати як літературу однієї теми і одного сюжету. Цей сюжет — світова історія, і ця тема — сенс людського життя⁶.

Сучасний хорватський культуролог Александр Флакер запровадив до наукового обігу поняття «естетичної формації». Цей термін цілковито підходить для аналізу культури Київської Русі. XI—XIII ст. в нашій культурі можемо трактувати як киево-руську естетичну формацію, що була непересічним, надзвичайно високого гатунку явищем тогочасної світової культури. Згадаймо, що Анна Ярославна — французька королева Анна Руфа, їхала до Франції як до варварської країни. Її чоловік був, вірогідно, неписьменним, вона ж мала високу освіту. На привезеному із Києва «Руському Євангелії» присягали, вступаючи на французький престол, королі.

Культура тоді лишень стає повноцінною і довершеною, коли проникається в усіх своїх виявах певним стилем. Культура Київської Русі XI—XIII ст. тим і цікава, що має чітко визначену стильову завершеність. Дослідники киево-руської культури, зокрема Д. С. Лихачов, вважають, що вона належить до стилю монументального історизму, який характеризується прагненням розглядати предмет зображення із значних дистанцій: просторових, часових, ієрархічних... Прагнучи бачити докільля в межах уяви цього стилю, літописці, автори життєписів, церковних слів (про-

мов) дивляться на світ нібито із значної висоти або віддалі.

В тому, що «панорамне бачення» при зображенні історичних подій було естетичною реальністю, а не випадковим наслідком поєднання різних літописних джерел, переконує «Повчання» Володимира Мономаха. В автобіографії Мономах оповідає так само, як у літописі: поєднує в єдиному викладі різні географічні пункти. Свое життя Мономах описує в крайніх географічних межах. Він доходив до Чеського лісу на заході, до Волги на сході, заглиблювався у половецький степ на півдні, за Сулу, за Хорол, до Дону. Велич свого життя підкреслює дальністю походів, багатократними переїздами, згадує безліч географічних пунктів, до яких приводили його походи, і саме цим вимірює труди свого життя.

Києво-руська культура, хоч і була нещадно поруйнована монголо-татарською ордою, все ж залишила після себе близько 400 пам'яток книжної культури (скільки їх додасться, коли віднайдеться бібліотека Ярослава Мудрого!), мову освіти і діловодства, руське право, які продовжували своє життя у ще русько-українській Галицько-Волинській державі (XIII—XIV ст.), в руському Великому князівстві Литовському (XIV—XVI ст.) і навіть в Речі Посполитій. Після монголо-татарського погрому залишились руїни численних величних храмів, які згодом, у козацьку добу, поступово були відбудовані.

У короткому викладі неможливо досягнути всіх граней культури, особливо, коли йдеться про явища далекого минулого, які пережили і переживають безліч матеріальних і духовних трансформацій, свідомих фальсифікацій, а то й брутальне знищення, як це чинилось вже в ХХ ст. з багатьма пам'ятками, що частково ще зберігали стильові риси києво-руської культури.

Ми можемо і повинні реконструювати києво-руську культуру, хоча б духовно, а, якщо можливо, то й матеріально, щоб ця грандіозна спадщина, ці неоціненні скарби допомогли нам творити сучасну українську культуру.

Далі поведемо мову про аналогічний за глибиною і наслідками тип культури, серцевиною якого було козацтво. Феномен козацтва і козацької за своїм типом культури — це унікальне, яскраве явище, що зародилося в Україні з середини XV ст. Перші згадки про українське козацтво як військово-політичну силу датуються 90-ми роками XV ст., так само, як перші українські думи, в яких воно вже оспівується. Тобто козацький феномен на той час уже існував

і знаходив як історіографічне трактування, так і народно-поетичну оцінку.

З цього часу і впродовж усього XVI ст. закладається фундамент українського Відродження всіх ланок громадського життя. У 1491 р. в краківській друкарні Швайпольта Фіоля з'являються українські першодруки: «Осьмигласник», «Тріодь пісна», «Тріод цвітна», «Часословець». У XVI ст. друкарство поширюється в українських містах, і вже у 1580—1581 рр. з'являється славнозвісна Острозька Біблія. У 30—40-х роках засновуються українські братства — національно-релігійні громади, в яких згодом організуються школи для навчання дітей і громадян. Саме братства дали широкий поштовх розвиткові світського шкільництва у всій Україні. В 1576 р. фундується Слов'яно-греко-латинський колегіум в Острозі. Острозький культурно-освітній осередок стає в останній чверті XVI — на початку XVII ст. центром українського Відродження.

В середині XVI ст. організовується під орудою князя Дмитра Вишневецького (відомого у вітчизняній пісенно-поетичній творчості як Байда) Запорізька Січ. Січове козацьке лицарство стає провідною силою у боротьбі за національне визволення і самостійну українську державу.

У цьому ж столітті з Європи до України докотилися гуманістичні ренесансні і реформаційні хвилі. Пожвавлюється культурне життя в Україні, яке підпорядковується загальноєвропейським процесам. Досягши у XVII ст. своїх найрозвинутіших форм, українська козацька культура не тільки ні в чому не поступається іншим європейським національним культурам, а й викликає подив і захоплення в світі. Між Україною та іншими країнами Європи налагоджуються широкі культурні зв'язки. І, як у киево-руську добу, Україна стає форпостом європейської культури перед лицем магометанського Сходу, що його агресивно репрезентувала Туреччина — Оттоманська Порта.

Українська ренесансна культура поставала в умовах запеклої боротьби за національну державу, господарську (економічну) свободу, політичні й громадянські права, традиційний церковний устрій із виборністю релігійних посад. В авангарді боротьби за демократичний суспільний лад, національну освіту, батьківську віру постійно знаходилося запорізьке (низове) і городове козацтво. «Роль козацтва у всьому суспільно-політичному житті України була така велика, зв'язки з народом такі міцні, що в документах XVII—XVIII ст. всіх українців навіть називали «нацією козаків», українською козацькою нацією»⁷.

Запорізьке козацтво як військово-політична організація не обмежувалось военними діями. Воно мало активні форми організації господарства з чітко вираженими буржуазними рисами, торговельними, міждержавними стосунками, підтримувало збройно і коштами освіту, мистецтво, православну церкву.

Ось якою була Чортомлицька Січ: «У центрі Січі був майдан з церквою, навколо якої розташовувалися 38 куренів — своерідні казарми... Тут таки на майдані стояли будинки старшини, військова пушкарня, де зберігались фортечні і польові гармати. За містом, біля порту, височів «Грецький дім» — приміщення для іноземних посланців та купців. Запорозька Січ сама вела жваву торгівлю, а до того ж була транзитним пунктом для торгівлі всіх українських земель і Росії з країнами Сходу. Передмістя Січі було забудоване житлами і майстернями ремісників...

У куренях постійно жила залога Січі. Курінь мав також значення військово-адміністративної і господарчої одиниці... Більша частина козацтва та їхні сім'ї мешкали в зимівниках, а згодом і в селах на території Січі. Ці землі у другій половині XVII ст. почали називатися «Вольності Війська Запорозького»⁸.

Запорізька Січ справедливо заслужила собі славу християнської демократичної республіки, найпрогресивнішої і найдемократичнішої сили в Україні. Дух козацтва часто розливався по всій Україні, охоплюючи практично всі верстви українського суспільства.

Запорізька Січ послужила своерідною моделлю суспільної організації для всієї України. Демократичний лад, що панував на Січі, мав велику притягальну силу для решти українських земель і структурно відтворювався в українській державі, особливо під час національно-визвольної боротьби 1648—1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького.

Державно-правова діяльність козацтва, незважаючи на інтенсивний вплив феодальних елементів спочатку з боку Польщі і спольщених українських землевласників, а після Переяславської Ради — з боку Московського царства, на початку XVIII ст. піднялася до рівня творення першої у світі конституції — Конституції Пилипа Орлика 1710 р. Згідно з її положеннями Україна мала б бути фактично парламентською республікою на чолі з гетьманом. Ця конституція надавала широкі права різним верствам населення, була націлена на розвиток демократичних буржуазних порядків у всіх сферах суспільного життя. Та впровадити її не вдалося. Після поразки гетьмана Івана Ма-

зепи царська Росія Петра I почала відкритий тотальний наступ на автономію України. Союз із відсталою феодальною Росією виявився смертельним для демократичної буржуазної України.

«Багатогранним було духовне життя запорожців. У Січі і в палатках на території Запорожжя існували загальноосвітні школи і школа співу. Серед запорожців були й такі, що здобули освіту в Києво-Могилянській академії і навіть в західноєвропейських університетах.

Серед запорожців часто зустрічалися талановиті співаки і музиканти, поети і танцюристи. Гопак і метелиця народилися на Запорожжі, як і деякі інші танці. Тут був і «вертепний театр». Створені козаками думи і пісні ще й тепер викликають захоплення. Визначне явище громадського і духовного життя запорожців — кобзарство. Кобзарі були не тільки творцями і виконавцями дум та пісень. Вони закликали на боротьбу народ і самі брали участь у битвах. Розвинулась і досягла досконалості на Запорожжі військова музика. Народна картина «Козак Мамай» кілька століть висіла чи не в кожній хаті.

На Запорожжі в умовах постійної небезпеки, в атмосфері героїчної боротьби склалися чудові традиції січового побратимства, почуття дружби, взаємодопомоги й самопожертви»⁹.

Козацтво користувалося і користується глибокою пошаною і любов'ю всього українського народу. Тому розгром російським царем Запорізької Січі сприймається як національна трагедія, що позбавила Україну державотворчої сили на століття.

Визначне місце козацтва в житті українського народу дає змогу охарактеризувати тип культури, що сформувався в Україні XVI—XVIII ст., як козацький (ренесансно-бароковий).

Якщо протягом XVI ст. ренесансний процес в Україні і формування козацтва розвиваються паралельно, то вже на початку XVII ст. вони зливаються. У 1615 р. гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний записується з усім Військом Запорізьким до Київського Богоявленського братства. Отже, ренесансну діяльність здійснюють середні прошарки українського громадянства, на відміну від українського магнатства, яке, окатоличуючись і спольщуючись, зраджує справу національного Відродження.

Останнім українським магнатом, якого мусимо шанувати як видатного діяча українського ренесансу, був князь Василь-Костянтин Острозький (1526—1608). Він залишався майже одинокою постаттю серед українських можливо-

владців, що вболівали за національні інтереси. Після його смерті Острог втратив риси столиці українського Відродження, а численні діячі острозького культурно-освітнього гуртка продовжили свою плідну працю в інших містах України, особливо в Києві.

Київ XVII ст. стає фактичною столицею України, передусім як духовний центр української, ширше слов'янської культури, хоч формально столицями були резиденції гетьманів — Чигирин — за Б. Хмельницького і П. Дорошенка, Батурин — за І. Мазепи, а згодом, у XVIII ст., Глухів.

Але такими культуротворчими силами, як у Києві, не могло похвалитись жодне місто в Україні, і це закономірно. Найзначніший осередок киево-руської культури в нових історичних умовах найяскравіше репрезентує ренесансно-бароккову (козацьку) культуру. Заснована стараннями митрополита Петра Могили школа в Печерській Лаврі (1631) зливається у 1632 р. з Київською братською школою на Подолі. Так започатковується знаменита не тільки в Україні, а й у всій Європі, Києво-Могилянська академія. З 1616 по 1817 р. в Україні діяв навчальний заклад найвищого типу, який значною мірою визначав українську духовність.

Культурно-освітній рух в Україні, започаткований братствами, через Острозьку академію найповніше виявився в діяльності Києво-Могилянської академії. Цей навчальний заклад знаходився на вершині освітянської піраміди, основою якої, окрім братських, була широка мережа початкових, монастирських, домашніх шкіл. Не забуваймо і про мережу католицьких, протестантських та єзуїтських шкіл в Україні, які впливали на національну школу, змушуючи її залишатися на висоті освітянських і релігійно-національних завдань, достойно конкурувати з єзуїтським вишколом.

Як бачимо, національне відродження покликало до життя безліч значних явищ матеріальної та духовної культури, які мали яскраво визначену стильову завершеність. Протягом XVI—XVIII ст. український народ створив таку безмежно багатоманітну та високогуманістичну культурно-естетичну систему, як барокко — систему нового типу словесності, музики, живопису, архітектури, театру, різних форм синкретичного мистецтва. Систему, в якій, як писав Д. Чижевський, почали відроджуватися джерела національної культури, «і барокко знайшло живий інтерес та симпатію серед народу»¹⁰. Барокко — епоха, котра мала історичне значення в розвитку не лише української (і, відповідно, європейської) культури; вона, як наголошує Д. Чижевський у праці «Поза межами краси» (Нью-Йорк, 1952), немало спричинилася до формування української

історичної долі¹¹. «Барокко синтезує великі традиції, поєднує розкутість з монументальністю стилю і в такий спосіб відбиває і розмаїття життєдіяльності, духовних потреб людини, і героїчну велич народу, сповненого відчуття власної історичної самоцінності»¹².

«Українське барокко, як і європейське, відбиває важливу епоху, коли на великих просторах Європи йшов інтенсивний процес розвитку національних культур»¹³. Досить походити вулицями Києва, Чернігова, Львова, Кам'янець-Подільського, Луцька, Ніжина та інших українських міст, містечок і навіть сіл, в яких ще збереглися споруди XVII—XVIII ст., а то й цілі бароккові архітектурні ансамблі, відвідати храми, музейні заклади, оглянути зразки релігійного і світського малярства тих часів, послухати музику Березовського, Бортнянського, Веделя, хорів, партесні концерти, які виконують сучасні музичні колективи, щоб зрозуміти — Україна XVI—XVIII ст. була землею з власним неповторним архітектурно-ландшафтним обличчям. Образові тієї України відповідала й освіченість її громадян — від сільської малечі, яку дуже часто навчали випускники Києво-Могилянської академії, до сановитих полковників і гетьманів, — знання грецької, латини, інших мов, вміння складати вірші, співати, писати дипломатичні листи, взагалі підтримувати відповідний тим часам політес, було для них справою звичною. Іван Мазепа, наприклад, не тільки звертався до послів їхньою мовою, писав вірші, як от знамениту «Думу» («Всі покою щире прагнуть») чи «Ой біда, біда чаєцці-небозі...», що стала народною піснею, але й практично кожен рік свого гетьманування (21 рік) ознаменовував побудовою величних храмів у багатьох містах і монастирях України.

Говорячи про ренесансно-бароккову (козацьку) культуру, не можемо обійти увагою розвиток української словесності. Вона представлена не тільки україномовною (писаною руською, тобто українською книжною мовою), а також латино-і польськомовною поезією, деякими жанрами прози і драматургії, філософсько-полемічними творами, писаними латиною курсами професорів Києво-Могилянської академії, епістолярною спадщиною. В Україні «інтенсивно розвивалася публіцистика, зокрема полемічна — саме вона наприкінці XVI століття й започаткувала українську бароккову прозу»¹⁴. «Найбільш цікавими зразками полемічної літератури, що дійшли до наших часів, є «Ключ царства небесного» (1587) Г. Смотрицького, «Апокрисис» (1597) Христофора Філалета, «Тренос» (1610) і «Версифікація» (1621) М. Смотрицького, «Полінодія» (1622)

3. Кошистенського, багато творів І. Вишенського»¹⁵.

Власне в цю епоху під впливом гуманістичних ідей і загальноєвропейських культурних процесів відбувається злиття української книжної і побутової мов. Розмовна і писемна мова виробляється такою, якою дійшла з незначними змінами до наших часів, увібравши і вбираючи все діалектне багатство українських говірок. Оберненість літератури до народу, його історії, його історичної долі — «нерв, домінанта бароккової словесності, представлена іменами то близьких до неї геніїв, як І. Вишенський, то безпосередньо творящих її — як поети, мислителі К. Транквіліон-Ставровецький, М. Смотрицький, Д. Тупало, воїни-літописці Самовидець, Граб'янка, Величко, поет-філософ, у творчості якого народ чи не вперше так опукло й вагомо виявив своє історико-філософське буття та право на безсмертя, — Григорій Сковорода»¹⁶.

Ренесансно-бароккова українська культура не обмежується XVI—XVIII ст., її вплив відчутний в Україні у XIX (український романтизм) і XX ст. Так само дотепер відчутна і та національна ментальність, що яскраво засвідчена в «поезії бою» і «поезії кохання» козацької доби, в емоційному, чуттєвому настрої українця, його деякій гарячковості і схильності до медитації, сумування, його терплячості та індивідуалізму, який часто стоїть на перешкоді згуртуванню всього народу. Перед лицем смертельної небезпеки українці нерідко ставали жертвами власних чвар і розбрату, «грішили» внутрішнім самозаглибленням.

Розгадка цього феномена криється в національній філософії, традиції якої (софійність, діалогічність, поліфонізм, розмаїття позицій та підходів) виробилися ще в часи Київської Русі.

Короткий огляд репесансно-бароккового (козацького) типу української культури логічно завершити поглядом на постать Григорія Сковороди (1722—1794), життя і творчість якого були чи не найхарактернішою особливістю в розрізі досліджуваного типу культури. Вихованець Києво-Могилянської академії, студент західноєвропейських університетів, педагог у колегіумах і домашній вчитель, співак хору і автор кантів, поет і письменник, а останні 25 років життя — мандрівний філософ — Григорій Сковорода мав усі підстави перед смертю сказати: «Світ ловив мене, але не впіймав». Якщо ідейні соратники Г. Сковороди — кобзарі — повідали людям про славу і долю козацьку, то сам він розносив по селах і містечках України світло сердечної мудрості. Ідеї, проголошені Г. Сковородою, не втратили своєї актуальності і привабливості. Для суспільства—це

ідея «горней республіки, горнего Єрусалима», тобто подолання соціального зла, несправедливості, Сковородівська «втеча» від світу — це боротьба зі злом, пошук Бога в людині, це — відкриття і приведення в рух добрих сил людини, здатних протистояти злу. Стосовно індивіда філософ пропагує ідею «сродної праці», яка відповідала б особистим силам людини і якнайкраще розкривала приховані в ній таланти, була б людині до наснаги, до душі. В основі філософсько-етичної системи видатного мислителя лежить концепція «трьох світів» і «двох натур». Три світи Г. Сковороди — це всесвіт (макросвіт), людина (мікросвіт) і біблія (символічний світ), що пов'язує два перших. Кожен із світів виявляється в двох натурах, має подвійну природу — зовнішню (видиму) і внутрішню (приховану). Зовнішня природа — матеріальна, внутрішня — духовна, ідеальна. Зовнішньою природою світів є матерія для всесвіту, тіло для людини і біблія для символічного світу. Внутрішньою натурою для макросвіту є невидимий, нетлінний дух, тобто Бог, для мікросвіту — людський дух. Приховані за символічною формою образи справжніх людських стосунків становлять внутрішню природу символічного світу.

Незвичайне життя й оригінальна творчість Г. Сковороди, поширеність його віршів та ідей в народі глибоко вплинули на українську культуру ХІХ ст., незважаючи на те що вперше філософські трактати мислителя опублікував через сто літ по його смерті історик Д. Багалій. Екзистенціальну за своєю суттю «філософію серця» Г. Сковороди гідно продовжили своєю творчістю Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, П. Юркевич.

Не тільки через творчість Сковороди, а й через живучість у середовищі уже закріпаченого на початок ХІХ ст. народу пам'яті про вільні козацькі часи, через пісню і думу, ренесансно-бароккова культура переливається в нову епоху українського культурного розвитку, яка вже не могла досягти типологічної цільності своєї попередниці. В кріпацтві український народ втрачав свою освіченість, як втрачали національну гідність нащадки козацької старшини па службі не у вибраного козаками гетьмана, а «Богом даного» російського царя.

Українська культура вступила у смугу жорстоких випробувань, прихованого, а то й відвертого переслідування.

КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ ЯК ОПЛОТ ВІЛЬНОДУМСТВА В УКРАЇНІ XVII—XVIII СТ.

У культурному надбанні українців Києво-Могилянська академія була, е і залишиться явищем, яке яскраво підтверджує розум і талант народу, його самосвідомість і прагнення до самореалізації, самовиявлення. Майже 200 років Києво-Могилянська академія виконувала роль освітнього і культурного центру не лише в Україні, а й у Східній Європі. Та роль академії у культурному житті України не можна обмежити лише цим. Вона мала ще одну історичну цінність — академія заклала підвалини для інтелектуального і культурного життя другої половини XVIII—XIX ст., її здобутками жилися Харківський та Київський університети, Київська духовна академія, численні школи та колегіуми, Слов'яно-греко-латинська академія в Москві, Академічний університет в Петербурзі, школи в Росії, Білорусі, Сербії.

Її випускники займали високі пости у Війську Запорізькому, творили Гетьмансько-козацьку державу, були носіями національно-визвольних ідей. Існуючи в умовах наступу на Україну російського великодержавного шовінізму, академія продовжувала поповнювати українську поезію, літературу, музику, науку новими здобутками, що жили національну самосвідомість і заперечували будь-які спроби довести другосортність нації.

Академія з'явилася не за наказом згори, а була створена волею самого народу. Вона увібрала в себе дух народу, а потім і сама жила його. На академію мав величезний вплив загальноєвропейський історичний процес, який обумовив прийняття Україною ідей гуманізму та реформації, що виявилися у формуванні ранньої просвітницької думки, а також в організаційній побудові української вищої школи, у змісті та обсязі предметів, що в ній вивчалися і давали завершену гуманітарну освіту — апробовану в Європі систему «семи вільних наук».

Але, зазначаючи цей момент, необхідно пам'ятати, що освітня і суспільна думка України мала власні традиції, що йшли від часів Київської держави. Україна за доби Київської Русі мала всі передумови для того, щоб у ній проросли перші паростки свободи. Її церква була незалежною від держави, а сама держава децентралізованою. Тут не було ні імператора (царя), ні короля (або великого князя), що міг би узурпувати церковну владу. Церква стояла над державою і могла зажадати від носіїв князівської влади підпорядкування деяким ідеальним основам не тільки

в особистому, а й у державному житті. Князь на Русі не мав усієї повноти влади. Він ділив її з боярами, дружиною, вічем.

Демократизм засад державного і громадського життя Київської Русі в Могилянській академії виявився в «демократичних засадах її організації, у всестановості, виборності професорів, підвищеній увазі до національних мов — слов'янської й української, у виробленні основ власної історіографії, переосмисленні світових філософських концепцій. Все це відіграло важливу роль у загальнонаціональному відродженні», — зазначає З. І. Хижняк¹⁷.

Києво-Могилянська академія з'являється в період першого українського культурно-національного відродження, що тривало майже два століття. Культурні зрушення в цей період відбуваються під впливом соціально-економічного розвитку, а також політичних та ідеологічних процесів, що стали особливо інтенсивними в другій половині XVI ст. Зростала кількість промислових та ремісничих підприємств — за деякими даними, у 60-х роках XVI ст. їх налічувалося близько тисячі. У XVII ст., після революції 1648 р., була скасована велика власність, і землю поділили між малими господарствами. Це підняло продуктивність праці в сільському господарстві, стимулювало поширення засівної площі, зокрема шляхом «займанщини». Місцями господарство набирало промислового характеру. Промисловість мала осередки в містах та у старшинських маєтках. На початку XVIII ст. з'являються перші мануфактури. В Україні формувалася європейська система капіталістичного господарства, причому на Лівобережжі цей процес відбувався значно інтенсивніше, ніж на решті території України. Тут налічувалося близько 200 міст і містечок. Чимало з них користувалися магдебурзьким правом. Ці зміни в господарському житті України не могли не відбитися на розвитку науки і культури.

Проте, слід підкреслити, що одним із важливих чинників, які обумовили перше національно-культурне відродження, було іноземне поневолення. Полонізація України Реччю Посполитою призвела до приниження ролі української мови, звичаїв, православ'я тощо. Особливу надію чужинці покладали на церкву, сподіваючись з її допомогою остаточно поневолити українців. П. Куліш у статті «Про причини взаємної ворожнечі поляків і українців в XVIII віці» писав, що «причиною боротьби українців проти поляків в цей період були шляхетські погляди на народ: козаків і селян уважано за нижчі істоти, над якими шляхта й пани могли знущатись, скільки хотіли. Отже, боротьба ве-

лась із-за ображеного почуття людської гідності. На ґрунті польської державності зустрілись дві цілком протилежні по своєму світогляду народності, одна репрезентувала погляди аристократичні, друга демократичні. Виявилось, що існувати вкупі в одних умовах вони не можуть»¹⁸. Ополячилися і окатоличилися шляхетські українські родини — Збаразькі, Заславські, Вишневецькі, Хоткевичі, Калиновські, Огінські та ін. Усе, що було колись рідним, своїм, природним і дорогим, тепер здавалося мужицьким, другосортним, застарілим, осоружним. Згасала національна свідомість. М. Грушевський писав про ті часи: «І почуття безпорадності обіймало українське громадянство. Здавалося, що перед цим натиском польської державності, польської культурності, польської національності виходу немає, і українству прийдеться тільки тихо коритися непереможному процесові»¹⁹.

У прогресивних українських колах визріла думка про те, що Річ Посполита може знищити національне життя, культуру етносу, що католицькій експансії на схід слід протиставити свої власні національні духовні цінності, культуру, щоб відродити самосвідомість, зміцнити волю і дух народу до боротьби. Потрібні були свої школи, підручники, вчителі, друкарні, письменники, вчені. Різні верстви населення залучалися до реалізації цих завдань. Особливо великий внесок у захист і примноження національної культури зробили братства. Вони виникали як громадські організації міщан, але поступово розширювали свою компетенцію, зокрема у питаннях суспільно-політичних та культурно-просвітницьких. Братський рух поширився спочатку на західних землях України (найстарішим було Львівське братство, засноване 1439 р.), а вже в першій половині XVII ст. — на Волині і східних землях, охопивши всю Україну²⁰. Серед братчиків були високоосвічені люди — «міщани з поривами і сумнівами, з прикметами та недоліками людей Відродження та Реформації»²¹. Діяльність братств була надзвичайно плідною. Вони високо підняли свідомість народу, дали в його руки могутню зброю — знання, в результаті чого з'явилися талановиті творці, письменники, суспільні діячі. Діапазон їхніх науково-культурних запитів був надзвичайно широкий: від античної Греції до гуманістів ренесансної Європи. Духовне життя країни набирало, таким чином, глибокого й актуального змісту — окреслювалась нова культурна епоха, за своїм характером відповідна ренесансовій в історії світової культури²².

Культурне відродження України готували полемісти, се-

ред яких Мелетій Смотрицький, Юрій Рогатинець, Іван Вишенський, Захарія Копистенський, Христофор Філалет та інші. У цей період з'являються перекладені на «просту мову» «Євангеліє» білоруса Василя Тепинського, «Новий Заповіт» Валентина Негалевського із Хорошева на Волині, «Пересопницьке Євангеліє». Ці переклади були непоодинокі, відомі й інші «учительні євангелія», перекладені на «просту мову».

Завойовує визнання ідея залежності суспільного розвитку від поширення освіти, яку обґрунтували Герасим Смотрицький, Іов Борецький, Стефан та Лаврентій Зизанії, Петро Могила, Інноцентій Гізель та багато інших українських просвітників.

У 1620 р. з допомогою козацтва відновлюється в Україні митрополія і вся православна ієрархія, яку 25 років тому за Берестейською унією замінили уніатською. Це була подія величезної політичної ваги, і немала заслуга в цьому П. Сагайдачного, який розумів, що означає для народу віра у його визвольній боротьбі.

У цей же період в Києво-Печерській Лаврі згуртувалися просвітники на чолі з Єлисеєм Плетенецьким, родом з Львівщини. Серед просвітників Києво-Печерського осередку були відомі високоосвічені люди того часу: Тарас Земко, Памво Беринда, Захарія Копистенський, Олександр Митра, Філофей Казаревич та багато інших. Вони продовжили традиції, започатковані в Острозі та Львові, які на той час перебували під впливом уніатства. Вчені готували і видавали букварі, граматики, словники, богословську літературу, полемічну, історичну, мали свою велику бібліотеку та друкарню. До середини XVIII ст. друкарня випустила близько 80 відомих на сьогодні книг, із них лише 12 — польською та латиною, всі інші — українською мовою.

У цей же час активно починає працювати Київське братство, до якого вступає разом зі своїм військом гетьман Сагайдачний.

Аналізуючи цей період, Д. Дорошенко писав, що «натиск римо-католицизму й викликана ним релігійна боротьба спонукали українське громадянство до самооборони і насадження в себе школи й просвіти на західноєвропейський зразок. Вплив цієї просвіти поширюється на всі українські області, об'єднані тепер в одній державі. Тоді між цією державою й її українським населенням вибухає в половині XVII віку гострий конфлікт, що набирає характеру всенародного руху, об'єднує всі верстви українського народу і перетворюється в справжню революцію»²³. Далі читаємо: «І саме в цій боротьбі українського народу за со-

ціально-економічну і політичну емансипацію виховується й скріплюється... почуття його національної свідомості, яке було приспане за кілька віків життя в умовах чужої державності й чужих культурних впливів»²⁴.

Київське братство з самого початку своєї діяльності заснувало школу, яка поклала початок першій вищій школі у Східній Європі. Київська братська школа мала латино-польське спрямування, що поєднувалося в окремих школах з елліно-слов'янським. Тобто українська освіта прилучалася до культурних і освітніх надбань Заходу і Сходу через вивчення класичних мов. У Київській школі вивчали і користувалися польською, латинською, слов'янською, руською (українською), грецькою, а також опановували програму «семи вільних наук». Спудеї (учні) школи вивчали також арифметику, геометрію, музику, риторику, поезику, філософію, астрономію. Граматика, риторика, поезика та філософія названі серед книг, які повинна була видавати друкарня, «яко книги для ученія потрібні». Касіян Сакович, ректор і професор школи, був автором двох філософських книг — «Арістотелівські проблеми, або питання про природу людини» та «Трактат про душу», що свідчить про високий рівень як викладачів, так і учнів, котрі знали Арістотеля, Платона, Вергілія, Овідія, Цицерона та інших філософів. Спеціального богословського класу в школі не було — це було прорегативою вищих шкіл.

Іов Борецький, перший ректор школи, вважав, що освіта і виховання мусять бути цілеспрямованими. Молоді слід прищеплювати гідність, прагнення виборювати право бути господарями на своїй землі.

У різні часи школу очолювали Мелетій Смотрицький, автор «Граматики», Хома Євлевич, Касіян Сакович, автор «Віршів на жалостний погреб...». «Вірші...» Саковича — живе свідчення патріотичного виховання в Київській школі, її народного характеру. Школа вчила любити свою віру, її традиції, народну культуру, вольності. Школа гідно протистояла польським католицьким та єзуїтським школам, що розповсюджували католицизм.

У 1631 р. Петро Могила заснував Лаврську школу, яка за обсягом предметів, що вивчались, і структурою була подібна до польських та західноєвропейських колегій. Викладали в Лаврській школі викладачі, які «навчалися в академіях латинських Польщі, Литви й Відня». Філософію викладав ректор Трохимович-Козловський — вчений і духовний діяч. Сильвестр Косов, прихильник «польсько-латинського напрямку» в навчанні, викладав поезику і риторику,

Стефан Почаський, один із засновників Слов'яно-греко-латинської академії в Молдові, викладав риторику.

Боячись, що Петро Могила може підкорити справу виховання молоді винятково релігійним потребам, та турбуючись про європейську орієнтацію школи з перевагою латинської та польської мов, братчики Києва ставлять перед Петром Могилою вимогу об'єднати Лаврську школу з Київською братською школою і віддати її під управління виборних старост.

Повне об'єднання шкіл відбулося 1632 р. Про цю подію схвально відгукнулися козаки, пообіцявши Петрові Могилі школу «твердо захищати від всяких неприятелів, противностей і перешкод, міцно боронити, заступати й за них до самої смерті стояти».

Об'єднана школа спочатку діяла під назвою Колегії. Відомо, що колегіями в Західній Європі називалися школи вищого типу. Об'єднана школа не відразу стала вищою школою. Її становленню прислужилися досвід викладачів обох шкіл, підтримка різних суспільних верств населення, політичний талант П. Могили, його освіченість і авторитет у тодішньому суспільстві.

Петро Могила заснував Колегію як навчальний заклад, що був доступний і для неімущих студентів. Він збудував для них при Колегії бурсу, посилав за власний кошт здібних молодих людей здобувати освіту за кордоном з умовою повернення в Колегію. У Польщі боялися, щоб Колегія не стала ідеологічним центром відокремлення України від Польщі, а тому на шляху до рангу вищого навчального закладу перед Колегією поставало багато перешкод. Попри все Петро Могила зумів зберегти Колегію як навчальний заклад, що не перетворився на закритий заклад для імущих, не втратив національних освітніх традицій.

Київська Колегія стала тією вищою школою, яка не поступалася своєю структурою, змістом навчальних програм, рівнем освіти вимогам європейських вищих закладів. Тут глибоко шанували вітчизняну історію, культуру, традиції, мову, навчали студентів пишатися своїм родом та походженням, усвідомлювати свою приналежність до українського народу, захищати своє право бути рівним і вільним серед інших народів. У Колегії стежили за тим, щоб національні традиції поєднувалися з досягненнями європейської наукової та освітньої думки.

У духовному житті України друга половина XVII ст. була періодом оформлення світогляду Просвітництва, активного засвоєння та осмислення вікових надбань західно-європейської культури, звернення до ідеї залежності сус-

пільного прогресу від поширення освіти. Про те, що в Києво-Могилянській академії утверджувалася в цей період атмосфера вільнодумства, свідчить хоча б викладання у ній філософії. Кожен професор філософії повинен був виробити собі свій оригінальний курс, до цього його навіть зобов'язував статут академії. І хоч філософія в академії була пов'язана з теологією як системою домінуючих принципів і мала схоластичний характер, це була вже інша схоластика. Феофан Прокопович, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський, Георгій Кониський прагнуть зрозуміти картезіанську філософію, намагаються тлумачити основні питання натурфілософії у дусі науки нового часу, а Амвросій Дубневич називає Декарта фальсифікатором філософії Арістотеля, Фоми Аквінського, не визнає його авторитету в галузі філософії.

Такий різнобій в оцінках авторитетів, суперечливі орієнтації в поглядах професорів академії свідчили про «постійну боротьбу думок, різкі контрасти й пошуки істини, відображаючи суть вітчизняної натурфілософії того періоду»²⁵. Просвітництво як антипод схоластики виходить з його прагнення відкрити істину через аналіз досвіду і наукових фактів. Й. Кононович-Горбацький та І. Гізель намагаються знайомити студентів з філософією античного світу, з основними напрямками філософії середньовічної, прищеплюючи своїм слухачам філософську культуру і створюючи передумови для самостійного мислення. Оригінальні курси філософії залишили після себе такі професори, як Христофор Чарнуцький, Платон Малиновський, Амвросій Дубневич, Стефан Калиновський, Йосип Туробойський, Мануйло Козачинський та ін.

Завдяки ідейній спрямованості всієї системи навчання в Києво-Могилянській академії її прогресивні професори прагнули спиратися на доктрини, які суперечили б не лише схоластизованому арістотелізму, томізму, а й вченням представників іншої схоластики. У своїх пошуках вони натрапляли на візантійську патристику, італійський гуманізм, вчення епохи Відродження, на філософію і науку Нового часу. Відбувається зміна ціннісних орієнтацій усєї вітчизняної філософії, зумовлена зародженням нового суспільного ладу.

Учення отців церкви, догми Біблії уже не задовольняють допитливий розум. Природа, досвід, експеримент стають критеріями істинних знань. У філософії з'являються елементи й тенденції матеріалістичного спрямування, що суперечать релігійному світоглядові. Професори Києво-Могилянської академії наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

визнавали вчення М. Коперника і Г. Галілея. Г. Кониський відверто зазначає, що не бачить інших причин, крім Св. Письма, яке суперечить ученню М. Коперника, ігнорувати це вчення. Він наголошує на розбіжностях між Св. Письмом і науковими даними.

Незалежність науки і філософії від релігії і богослов'я встановлювалась шляхом вилучення віри з наукового раціонального знання: все, що доводиться експериментами, не може бути заперечене вірою. Всупереч офіційній ортодоксальній думці, Г. Кониський викладає у своєму курсі теорію вихорів Декарта, яка пояснювала будову Всесвіту з допомогою законів механіки. У курсах філософії Г. Кониського, М. Козачинського та Ф. Прокоповича можна знайти посилання на дослідження Евкліда, Архімеда, Коперника, Галілея, Везалія, Декарта та ін. Звернення до природничих наук, посилання на дослідження астрономів, фізиків, математиків нового часу — у курсах натурфілософії означали не лише звільнення філософії від богослів'я, а й заперечення середньовічної традиції знання з культом авторитету, це був виступ проти авторитарного знання. Натурфілософія виступає проти закостенілого принципу метафізичної схоластики, що втілював догматичний метод мислення, згідно з яким істина вічна, раз і назавжди дана, чи то у Св. Письмі, чи у творіннях отців церкви, чи спадщині Арістотеля, а пошуки істини зводяться до коментування того чи іншого тексту.

В українській філософії першої половини XVIII ст. виразно звучить ідея про саморух природи. Професори академії настоюють на внутрішніх джерелах руху, на принципі саморуху речей і живих тіл, вважаючи вимушеним і випадковим рух від зовнішньої сили. Вони не можуть ще в своїх курсах обійтися без універсальної причини матеріального світу — Бога, як не могли обійтися без нього Ньютон, Декарт, Галілей. Але не можна не помітити, аналізуючи ці курси, що Богові як універсальній причині матеріального світу залишається в цьому світі місця все менше і менше, його намагаються усунути за межі цього матеріального світу, щоб дати простір думці. Перефразовуючи крилатий вислів Арістотеля, Ф. Лопатинський пише: «Друзі всі, але більший друг істина. Розум був не в одного Платона чи Арістотеля... Ті, що вчили раніше, не суть володарі наші, а тільки провідники. Істина відкрита для всіх і ще не вичерпана»²⁶. До розуму як критерію у сфері теології та філософії звертається Ф. Прокопович: «Якщо б мені довелося сказати щось таке, що не буде підтвержене свідченням слова Божого або доводитиметься не зовсім переконливими

аргументами... то я наперед кажу про своє бажання й вимогу, щоб усе подібне не тільки не приймалося учнями на віру, але й прямо відкидалося як незадовільне й брехливе»²⁷.

В академії, як і в суспільному житті тодішньої України, панував дух релігійної толерантності, прихильниками якої були єпископи Р. Заборовський, Й. Кроковський, В. Ясинський. Наприклад, у Стародубському полку вільно проживали в слободах російські розкольників, а Чернігівська друкарня видавала їхні твори — «лютеранські вольності». Думки про те, що ніякі релігійні переконання не повинні заважати людям пізнавати істину, спілкуватися на ниві науки, вивчати філософію, часто висловлювали у своїх творах Ф. Прокопович, Г. Кониський, Г. Бужинський.

Істина науково-філософська та істина богословська можуть існувати незалежно одна від одної — так твердила теорія двох істин, і це, безперечно, сприяло розкріпаченню думки, готувало нові кроки на тернистому шляху до істини.

Великий внесок у створення атмосфери вільнодумства у Києво-Могилянській академії зробили її викладачі своєю обізнаністю зі здобутками природничих наук. Зокрема, Феофан Прокопович був досить добре обізнаний із зоологією, геологією, ботанікою. Його бібліотека була наповнена книгами з біології, астрономії, медицини, фізики, математики. Добрими знавцями цих наук були К. Кондратович, С. Яворський, Я. Маркович, а Є. Славінецький ще у XVII ст. переклав з латинської «Книгу врачевскую» Везалія. Таке зближення філософії з природознавством не могло не сприяти посиленню цікавості до світу і місця людини у ньому. А теорія подвійної істини починає грати у вітчизняній філософії наступальну роль у боротьбі проти авторитаризму та догматизму. Спираючись на неї, професори Києво-Могилянської академії, зберігаючи лояльність до релігійної ідеології, водночас мимоволі звільняли філософську думку від настирливої теологічної оцінки.

Не можна забувати про те, що методом викладання філософії в Києво-Могилянській академії, як і в багатьох вищих навчальних закладах Західної Європи, залишався схоластичний. Якщо мислителі доби ранніх буржуазних революцій Гассенді, Гоббс, Локк, Лейбніц не були спеціально пов'язані з якоюсь філософією чи навчальною програмою, то викладачі академії неухильно повинні були її виконувати. Академія мала давати не лише філософську освіту. Вона стала осередком боротьби проти католицької експансії. Самі єзуїти змушені були визнати, що, коли «козаки відстоювали свою свободу варварськими методами, то діячі Києво-Могилянської академії не менш успішно боролися

за неї на ниві науки і освіти»²⁸. Викладачі академії зуміли відчутти і оцінити теоретико-пізнавальний потенціал філософської науки, її практичний характер як одного із засобів утвердження національної свідомості.

Як писав І. Крип'якевич, «все цінне, за що велася боротьба, мало назву «вольностей». Це поняття з'явилося в XVI ст., коли різним гуртам та класам доводилося обороняти свої давні права. За свої вольності заступалися українські пани на люблінському соймі, так само бояри обороняли свої землі, селяни — волю, міщани домагалися рівноправності в місті, інтелігенція протестувала проти національних обмежень, врешті Запорізьке Військо об'єднало всіх до боротьби за державну самостійність. Оборона вольностей була головною справою, якою жила тогочасна Україна»²⁹.

Поряд із боротьбою за вольності відбувається й інший процес — тяжіння досить широких верств українського суспільства до гуманістичних цінностей. Глибокий інтерес до людини виявляється уже в першій половині XVII ст.: відкриваються школи, видаються дешеві та доступні книги, підручники, поезія оспівує людину праці, її земні турботи, душевні переживання, любов до природи; мистецтво та архітектура прославляють розум, любов, талант. Істотно переглядаються моральні норми, які регулюють поведінку людей.

В цих умовах самостійною галуззю філософського знання стає етика, в якій знайшла відбиток криза феодального життя суспільства і становлення нових капіталістичних відносин. Гуманістичні ідеї розкріпачення людини, утвердження її гідності, її сила, активність, самостійність стають центральними проблемами в курсах етики викладачів академії. Вони доходять висновку про те, що людина велична своїм розумом, ділами, чеснотами.

Професори академії трактують людину як абстрактну істоту, не торкаючись її соціальної суті, однак деякі викладачі вже роблять перші кроки від абстрактного до конкретного розуміння людини. «Людина абстрактна» уже не розуміється ними лише як або аристократ, або раб, або черв — навіть перед лицем Бога вона сповнена гідності й свідомо своєї значимості у Всесвіті».

Зберігаючи видимість вірності християнській доктрині, нове етичне вчення професорів академії заперечує аскетизм, споглядальність, пасивність, рабську покірність долі. У ньому чітко звучить нове розуміння свободи, волі, ролі розуму, гармонійної єдності духовного і тілесного. Інтерес до земних цінностей не в останню чергу пробуджений націо-

нально-визвольною боротьбою українського народу. З метою протистояння духовному поневоленню прогресивні діячі України спрямовували свої погляди до власної культурно-національної традиції, яка від часів Київської Русі була найтісніше пов'язана з культурою греко-візантійського світу. В етиці громадянського гуманізму центральною була ідея загального блага, що стала критерієм всіх моральних оцінок. Ця етика закликає особу утверджуватися через її діяльність, активне ставлення до світу. Ідея утвердження людини через її діяльність, активне ставлення до дійсності виразно звучить у творі І. Гізеля «Мир з богом чоловіку». Смысл життя він вбачає не у втечі від світу в ім'я споглядання й осягнення божественної благодаті, а в боротьбі з усілякими вадами, злочинами. У лекційному курсі риторики Й. Кононовича-Горбацького звучить ідея про те, що на землі, крім людини, немає нічого великого і «нічого великого в людині, крім розуму»³⁰.

Професори академії послідовно плекають в етичних курсах ідею громадянського патріотизму, вчать любити свій народ, землю і пишатися ними. В академії велика увага приділялася мові, її походженню, мовній культурі. У Ф. Прокоповича є твори, написані українською мовою. Випускник академії, проповідник А. Радивилівський писав, що батьківщина повинна бути милою для кожного, «бо она вас уродила, она вас виховала, она вас всеми добрами збагатила»³¹. Той же А. Радивилівський вважає, що всіляких прославлянь та величань гідна та людина, котра все життя дотримується своєї віри, готова її боронити. Не забуваймо, що віра в ті часи була символом вітчизни.

«Спільне добро» — одна з головних категорій етики громадянського гуманізму. «Спільне добро» розглядається в етичних настановах того часу як принцип, якому повинні підкорятися всі правителі. Причиною суспільного зла, моральних вад вважаються невігластво, нецтво, лінощі церковників, котрі зловживають своїм становищем, беруть хабарі, надмірно наживаються, не поступаються в розкоші державним правителям. Загострення уваги до людини як суб'єкта морального життя викликало появу великої кількості перекладної морально-етичної літератури, з якої видно, що викладачі етики вже мали чітке уявлення про категорії добра і зла, про їх зв'язок з людиною, її розумом і діяльністю.

Одноєю з найважливіших гуманістичних ідей морально-дидактичної літератури того часу є свобода волі, або «самовладдя» людини. Найвиразніше ця ідея звучить у Л. Зизанія: «Самовластием человек обращается к добродетелям,

яко ж і злобам»³². Звідси випливає, що людина — творець своєї долі, свого життєвого шляху. Отже, люди можуть самі, без втручання Христа, церкви бути доброчесними. Людське життя повинно зводитися до життя, узгодженого з природними законами. Свобода людини — це панування людини над собою, своїми пристрастями, вчинками та емоціями. Київських професорів, судячи з їх етичних курсів та філософських поглядів, не можна звинувачувати в тім, що вони виступали проти насолоди життя. Людські пристрасті вони вважали невід'ємним атрибутом людської природи, але виступали проти надмірного їх вияву.

І. Гізель вважає людську совість основним критерієм розрізнення добра і зла. Такий висновок ґрунтується на ідеї «самовладання» людини. Іншим критерієм добра і зла, за І. Гізелем, є людський розум. У М. Козачинського також існує чітка думка про те, що найважливішими з людських прав є право бути собою, жити за власною волею, право на свободу совісті, приватної власності, право вибору. Там, де ці права зникають, нема підстав говорити про свободу³³. Подібні думки знаходимо й у Феофана Прокоповича, котрий пише, що сваволя — це така «властивість розумної душі, зокрема волі, коли є всі умови для діяння, може діяти чи не діяти, робити те чи інше. Слово «вільний» означає щось звільнене, нічим не зв'язане»³⁴.

В етичних курсах викладачів Києво-Могилянської академії відчувається глибокий інтерес до внутрішнього світу людини в усій його багатогранності, співчуття людським пристрастям, розуміння величі людського розуму, духу. Все це сприяло звільненню людини від аскетичної церковної моралі. Впевненість у тім, що здобування і поширення знань, гарне виховання можуть зробити людину гідною поваги і честі, підкреслює загальну світськи раціоналістичну спрямованість умонастроїв нової суспільної верстви, що народжувалася і міцніла. У душі нової, тепер уже буржуазної моралі, стверджується, що кожна людина, незалежно від її походження, має право на щастя, яке полягає не у відреченні, втечі від земних благ, а, навпаки, — в сумі всіх чеснот і благ, що не суперечить людській природі. Людина у своїх діях вільна, як Бог, стверджують київські професори, їх етика — це етика доби становлення капіталізму, і в ній ще не звучить мотив трагізму людської свободи. В цей період історії вільна, розріпачена, залежна від свого розуму та усіляких інших чеснот людина ще йде по висхідній.

З позицій гуманізму вчені академії виступають проти всілякого насильства над людиною. Зокрем, І. Гізель звину-

вачує панівну верхівку в порушенні прав підданих, знущанні над ними. У його книзі «Мир з богом чоловіку» аналізуються зловживання в державних установах, безчинство чиновників, суддів тощо. Це свідчить про те, що київські викладачі були добре обізнані з тогочасним суспільним життям і бачили в моралі силу, яка покликана стати важливим чинником досконалості земного життя. І. Гізель вважав, що мораль може встановити гармонію між людиною і суспільством, апелюючи до їх розуму, свідомості, мудрості. Він вірив, що людина стане морально досконалою і щасливою у цьому світі, розцінював людину не з точки зору християнської любові до ближнього, а як гуманіст, що возвеличував її, робив її господарем своєї долі і волі. Тенденція розриву між світською мораллю та релігією значно поглиблюється в курсах етики XVIII ст. Ф. Прокоповича, С. Калиновського, М. Козачинського, С. Кулябки.

Професори Києво-Могилянської академії робили спроби, як і інші філософи XVII—XVIII ст., нівелювати суперечність між вільною волею людини і божим провидінням. В своїх курсах вони критикували ілюзорну свободу волі, проповідувану томізмом, який стверджував, що добра воля людини залежить від Бога, а за вчинки відповідає сама людина, а не Бог. Як же в такому разі відповідати за свої вчинки, коли твоя воля без підтримки Бога не існує? Виходить, що теорія «божого провидіння» позбавляє поведінку людини об'єктивної обгрунтованості. В етичних курсах київських учених мова йде про людину, особистість, яка, керуючись своєю волею і розумом, здатна творити добрі справи і свідомо йти до своєї мети. Г. Кониський стверджує, що «свобода дій людини є не що інше, як самовільне судження волі чи можливість вибрати з того, що стоюється мети»³⁵.

Викладачі академії засуджують апатію, безпристрасність стоїків. Стоїцизм, вважають вони, не гідний розумної людини, він вбиває в ній усе найкраще.

Етика в Києво-Могилянській академії ґрунтується на раціоналізмі. Професори академії намагаються наблизити її до реального життя. Покликанням людини вони вважають перетворення світу, створеного Богом. В академії панівною тенденцією курсів філософії був деїзм: за Богом визнавався акт творення світу, але після цього Бог позбавлявся права цим світом управляти, бо це повинна була робити вже людина, наділена розумом, свідомістю і волею.

В етичних курсах викладачів академії спостерігається прагнення не просто коментувати моральні норми, а зробити мораль дієвою силою вдосконалення суспільства.

У Києво-Могилянській академії вчилися діти всіх станів, починаючи від аристократів, таких, як князі Огинські, до дітей простих козаків і селян. Ще будучи колегією, цей навчальний заклад мав свої філії — в 1632 р. в Вінниці на Поділлі, а в 1639 р. в Гощі на Волині. З-поміж вихованців академії вийшло багато видатних вчених, поетів, драматургів, діячів мистецтва. Серед студентів академії — діти майже всієї козацької старшини, хоч академія завжди була, як уже зазначалося, школою загальною, і на її лавах діти гетьманів сиділи поруч із дітьми козаків, селян і міщан)

Професорів і випускників академії починаючи з середини XVII ст. запрошують до Москви, куди вони приносять західноєвропейську освіту і культуру (серед них Епіфаній Славинецький, Артемій Сатановський, Симеон Полоцький), а також український вплив, який охопив усі сторони життя в Московії³⁶. Українці заснували в Москві Слов'яно-греко-латинську академію на зразок Київської і вчителів до неї, як свідчить І. Огієнко, протягом XVIII ст. набирали лише з самих українців³⁷. Під сильним впливом південноруської літератури починаючи з середини XVII ст. перебувала література великоруська, те ж саме спостерігається і в малярстві, і в книгодрукуванні. «Земляки наші, опинившись у Москві, хутко занесли туди «ересь новую» — почали проповідувати у церквах. У Україні це було звичайною справою, тоді як у Москві можна було якусь там проповідь хіба тільки прочитати із книжки. І з цього часу земляки наші придбали собі ворогів. «Заводите ви, ханжи, ересь новую, людей в церкві учите, а ми людей прежь сего в церкві не учивали, учивали их в тайне... Беса ви маєте в себе и все ханжи», — писав про дух українського вільнодумства, що пробивало догматизм великоруського православ'я, І. Огієнко³⁸.

Цікавими є спостереження Павла Алеппського, який писав, що, коли «перебував в Москві, то в нього наче замок висів на серці, думки були до краю придушені, бо в московській землі ніхто не почуває себе вільним і веселим, окрім тамошніх людей». Коли ж він, вертаючись, вступив на українську землю, його душу, як і всіх його супутників, «залила радість, і серця розширились», бо люди в Україні «були приязні, ласкаві й поводитися з нами як із земляками»³⁹.

У той час, коли в Московії західної науки і культури завжди боялися і втікали від них, в Україні ніколи нічого подібного не спостерігалось, і «західний вплив широкою річкою вільно котився до нас»⁴⁰. Починаючи з XVI ст. (а

в XVII ст. це стало просто звичним), українці їдуть навчатися за кордон, а іноземні громадяни приїзджать в Україну. Із київських професорів за кордоном навчалися Феофан Прокопович, Касіян Сакович, Ігнатій Старушич, Іннокентій Гізель, Тарасій Земка, Сильвестр Косов, Петро Могила та багато інших. Вчилися українці в університетах Падуанському, Лондонському, Лейденському, Геттінгентському, Віленському, Паризькому та ін. Західний вплив, як зазначають дослідники, відбився на всьому суспільному житті України: це і магдебурзьке право, і цехи, і архітектура, малярство, церковні справи, освіта.

У Києво-Могилянській академії навчалось багато вихідців із Східної Європи: сербів, болгар, чехів, словаків, румунів. Вчилосся в академії багато росіян, зокрема Михайло Ломоносов. В 1698 р. цар Петро наказав патріархові: «Священники у нас ставятся, грамоти мало умеют... и для того в обучение хотя би послать 10 человек в Киев в школы»⁴¹. В 1736 р. в академії навчалось 127 іноземних студентів, в 1737 р. — 122, а в 1790 р. — 47. «Значіння академії було незмірним, бо вона пробуджувала культурні й наукові поривання. Такою вона була в XVII віці, такою ж осталась і в віці XVIII-му, коли вона притягувала до себе всіх, хто шукав науки», — писав про академію І. Огієнко⁴².

Навіть обмеженої і неповної форми власної держави, якою була Україна в XVII ст., вистачило, щоб український народ серед тяжких воєн і спустошень розвинув найкращі риси своєї вдачі й досяг такого рівня освіти й культури, який сміливо дає змогу поставити Гетьманщину поруч з найбільш освіченими і культурними країнами тодішньої Європи.

Незважаючи на всі намагання Петра Могили, а пізніше і його послідовників, Колегія так і не отримала від польського уряду офіційного титулу вищої школи. Польський уряд чудово розумів значення Києво-Могилянської академії для українського народу, який вперто вів національно-визвольну боротьбу. Польські політики усвідомлювали, що академія може стати «вогнищем культурної схизми і руського відокремлення» (Ол. Яблонівський), а тому ставилися до академії недоброзичливо і всіляко намагалися перешкодити їй. Однак, незважаючи на це академія завойовувала дедалі більше визнання у слов'янському світі і стала центром культурно-національного відродження України.

Хто дав академії назву «академія» до сьогодні невідомо, але це не так і важливо. Сьогодні важливіше пам'ятати про те, що українці уже в XVII ст. мали свою вищу

школу, яка здобула визнання у всьому слов'янському світі, демонструвала зв'язок української культури із західноєвропейською, сприйняла ідеї гуманізму, реформації і просвітництва, стала віддзеркаленням демократизму українського суспільства. Нам важливо про це пам'ятати, повертаючись до самих себе важкою дорогою.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХІХ—ХХ СТ. І ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ НАЦІЇ

Розвиток української культури, її стан та головні культуротворчі завдання багато в чому спричинені соціально-політичними подіями другої половини XVIII ст. Ренесансно-бароккова (козацька) культура вмирала, породивши осіннє пізноцвіття своїх форм. Бароккове розмаїття досягало надмірної пишності, а то й бундючності вже рококових форм. Втрачалися рештки української державності. Козацтво після розгрому вільнолюбної Запорізької Січі вирожджувалось у регулярні підрозділи загарбницької царської армії. Ще в другій половині XVII ст. Україна була поділена на Лівобережну (під «опікою» російського царя) і Правобережну (під Польщею). Цей протиприродний для однієї нації стан ще більше зміцнився після того, як наприкінці XVIII ст. впала Польща, що, за словами Т. Шевченка, під своїми руїнами поховала й Україну. У ворогів України з'явилася блискуча можливість змушувати українців до боротьби між собою, пануючи таким чином над ними. Відгомін такої міжусобиці відчувається почасти й тепер, що шкодить розвитку сучасної української культури.

Тоді як Європа наприкінці XVIII — на початку XIX ст. прощалася з рецидивами феодалізму, розчищаючи шлях буржуазним порядкам, вільні колись українські селяни потрапили до стану кріпаків Російської імперії, де кріпацтво було фактично рабством. У Європі наступала «весна народів», поштовх якій дали англійська промислова (друга половина XVIII ст.) і особливо французька революції кінця століття, а на сході Європи кріпацтво-рабство заворожувало дух і спотворювало тіло великої нації, що у XVII ст. вражала Європу своїм вільнолюбством і культурою.

Україна перетворювалася в провінцію великої імперії з деякими етнографічними особливостями. Багата, соковита, пісенна мова оголошувалась «малоросійським наречіем», що мало вмерти під вагою «казенного язика». Церква, що давно вже стала чужою, ставала головним знаряддям поросійщення українського люду.

Царизм пішов на відкриття в Україні вищих навчальних закладів: університетів — Харківського (1805), Київського (1834), відмовивши у відповідному статусі Києво-Могилянській академії, бо то були російські університети. Українська мова в їхні стіни не допускалася. Не ліпшим було становище і в Галичині, що перебувала в складі Австро-Угорської імперії. Та все ж австро-угорський режим, особливо після революції 1848 р., був значно ліберальнішим щодо українства, ніж російський.

Як не погодитися з І. Огієнком, який писав: «Вік ХІХ знає декілька великих погромів української культури: погроми ці дедалі ставали дошкульними і вкрай руйнували все те, що мала Україна свого і що вона встигла утворити в коротких перервах між погромами»⁴³. Досить згадати недоброї пам'яті Валуєвський (1863), Емський (1876) укази, інші подібного роду антиукраїнські документи царату і багато інших русифікаторських заходів, які ставали перешкодами на шляху нормального розвитку української культури, щоб вклонитися подвижникам, котрі її розвивали, підіймали на рівень європейського, світової ваги явища.

Розпочали цю подвижницьку працю на початку ХІХ ст. українські романтики. Романтизм був загальноєвропейським культурним явищем кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст., а в Україні — всієї першої половини ХІХ ст. Українські поети, письменники, етнографи зуміли вибудувати національну модель романтизму як ідейно-філософського і художньо-естетичного феномена. У 20—40-х роках М. Максимович, І. Срезневський, О. Бодянський, М. Костомаров та інші діячі української культури в своїх працях виробляють концепцію національного романтизму. Згідно з цією концепцією джерелом морально-етичних, культурних цінностей є дух нації, сконцентрований у фольклорних пам'ятках і насамперед у героїчному епосі — достовірних документах самотнього славного минулого народу. Сам народ розглядається у них як єдність етнічного типу, способу відчуття, мислення, своєрідності характеру і психічного складу. Прилучившись до фольклорних джерел української культури, досліджуючи міфопоетичну творчість народу, українські романтики в основному визначили національну ментальність. Ця ментальність досягла особливої виразності на ренесансно-бароковому, або козацькому, етапі розвитку української культури. І саме вона вирізняє український народ серед інших близьких йому слов'янських народів.

Українська ментальність, як уже зазначалося, — це мен-

тальність серця, вона «кордоцентрична»⁴⁴. Саме сердечний характер ставлення українця до світу глибоко прив'язував його до рідної землі. І якщо доля закидала українця далеко від рідного краю, то й там він намагався відтворити милий серцю образ рідної Вітчизни — посадити улюблені дерева і вирощувати традиційні сільськогосподарські культури, будувати звичне житло і влаштовувати звичний побут, дотримуватись батьківської віри, співати улюблених пісень і плекати рідну мову.

Цю рису української національної вдачі підмітили романтики. Саме вони вбачали в культурі українського села, тобто в традиційній народній культурі, гарант збереження національної культури як такої. Адже місто в Україні XIX ст. було центром імперської, себто русифікаторської щодо України адміністрації. В умовах капіталізації царської Росії українська культура витіснялася насамперед з міст, культурно-освітніх закладів, офіційної церкви. В умовах бездержавності національна культура була приречена ховатися від поліцейського і цензорського бюрократичного ока у селах і хуторах. Там черпали собі насагу майже всі професійні діячі української культури XIX ст. — письменники, композитори, вчені.

Українська культура XIX ст. пронизана романтизмом і неспроста. Багато романтиків вважало народну культуру дорогішими поодинокими перлинами в морі зла. Чи не про вічне зло, в якому опинилась Україна, говорить майже кожний поетичний твір Шевченка. Шевченкова Україна — це мовчазна домовина, що ховає свої таємниці, це розрита могила. В «Кобзарі» поезія під такою назвою є ключем до розуміння творчості великого генія. «Начетверо розкопана Розрита могила. Чого вони там шукали? Що там схоронили Старі батьки? — Ех, якби-то, якби-то найшли те, що там схоронили, — Не плакали б діти, мати не журилась»⁴⁵.

Григорій (Джордж) Грабович справедливо називає Шевченка міфотворцем: «У Шевченковому міфі Україна зовсім не місце, територія чи країна, вона — стан буття, чи, якщо точніше, екзистенціальна категорія в теперішньому часі, а в майбутньому, після свого остаточного перетворення, — форма ідеального існування»⁴⁶. «У світі, зображуваному Шевченком, особливо на його Україні, діє не історичний, а міфологічний час. Його можна вкласти в три стадії фундаментального перетворення... допорогову, порогову і постпорогову. Проходження Україною цих трьох стадій становить перехідний обряд. Перша і третя стадії, які відображають відповідно «далеке минуле» і «майбутнє», являють світ гармонії, «золотого віку», який ніби був колись на Ук-

раїні і до якого вона повернеться. Середня фаза — поріг, який відповідає «недавньому минулому» і «сучасному», — становить першочерговий предмет Шевченківської уваги. Це світ глибокої дисгармонії, що загруз у несправедливості»⁴⁷.

На нашу думку, саме творчість Шевченка зробила українську мову (і культуру) невід'ємним, дорогоцінним надбанням світової культури, забезпечила можливість появи і розвитку наукового українознавства в тому ж таки страшному для України ХІХ ст.

Але повернімося до хронології деяких подій в Україні першої половини ХІХ ст. «Становище було подібне до того, що утворилося в Україні після Люблінської унії»⁴⁸, — пише сучасний історик М. Брайчевський.

«Найбільш визначних, талановитих представників української інтелігенції зараховували (та й тепер зараховують) до діячів російської культури: письменників В. Капніста, М. Гоголя, В. Короленка; художників Д. Левицького, В. Боровиковського, І. Мартоса, А. Куїнджі, І. Рєпіна; композиторів Д. Бортнянського, А. Веделя; учених Н. Амбодика-Максимовича, П. Завадовського, М. Міклухо-Маклая та інших»⁴⁹. Така тенденція спостерігалась і в ХХ ст.

На початку і впродовж ХІХ ст. в Україні зароджуються і набирають сили різні соціально-політичні рухи. «Прихована в суспільстві, визрівала тенденція до збройної боротьби проти деспотичної держави, щоб вивести країну з глухого кута, в який загнали її «птенцы гнезда Петрова». Найважливішим серед рухів того часу був декабризм — суто українське явище, яке, однак, мало загальноімперський характер»⁵⁰. Це було в 1821—1825 рр., а у 1830 і 1863 рр. вибухають польсько-литовські повстання, в яких брала участь значна частина українців. Усі ці рухи були розгромлені царизмом. Жорстоко покарав царизм діячів Кирило-Мефодіївського товариства (братства), що виникло в Києві 1847 р. Найвидатнішими його діячами були М. Костомаров, який написав програмний документ товариства — «Книгу битія українського народу», П. Куліш і Т. Шевченко. Братчики широко прагнули волі українському народові у федерації вільних слов'янських націй. Значна частина української інтелігенції (та й не тільки української), першої половини ХІХ ст. перебувала під глибоким враженням і впливом анонімної «Історії Русів», яка поширювалася в списках до її публікації О. Бодянським у 1846 р. В передмові до сучасного українського видання «Історії Русів» цей видатний твір названо «однією із гострих сокир, що прорубували вікно у темниці українського народу...»⁵¹.

На розвиток української культури надто впливали події, що відбувались у Західній Україні. В 30-х роках XIX ст. оформляється знаменита «Руська трійця» вихованців львівської духовної семінарії — М. Шашкевича, Я. Головацького і І. Вагилевича, яка своєю плідною діяльністю будила національну самосвідомість українців Австро-Угорської імперії.

Під впливом революції 1848 р. у Львові галицька інтелігенція створює політичну організацію, що виборювала крайову автономію для українців у Габсбурзькій монархії — Головну Руську Раду. В цьому ж році відбувся з'їзд інтелігенції — «Собор руських учених», відкрилася кафедра української мови і літератури в Львівському університеті, було організоване літературно-наукове товариство «Галицько-Руська Матиця». «Весна народів» поклала також початок українській пресі в Галичині («Зоря Галицька»).

Конституційні реформи в Австро-Угорщині 1860 р. дали поштовх подальшому національному розвитку в Західній Україні. У 1861 р. у Львові з'являється «Руська бесіда», яка опікується українським театром, а в 1868 р. засновується «Просвіта», організаційні структури якої поширювалися по всій Західній Україні і успішно діяли в справі національного культурного поступу до кінця 30-х років XX ст. Засноване 1873 р. Товариство ім. Т. Шевченка, стає з 1892 р. поважною науковою установою. Про дієздатність і значення цих інституцій у національно-культурному розвитку промовляє той факт, що «Просвіта» і НТШ ім. Т. Шевченка відродилися в наш час.

Наприкінці 90-х років минулого століття реформується греко-католицька (уніатська) церква. Їй належить видатна роль у піднесенні національної самосвідомості, освіти, культури галичан. Митрополит греко-католицької церкви, польський граф Андрей (в миру Роман) Шептицький (1865—1944) — одна з найвидатніших постатей серед діячів української культури.

Тоді як «конституційний лад австрійської держави дав змогу західній вітці українського народу розвинути свої сили в різних напрямках, що цей розвиток ішов під безнастанним гнітом з боку поляків, то він набрав бойового характеру: галицькі українці намагалися опанувати всі ділянки життя своєї країни і створити базу під майбутню державність»⁵², реформи 1861 р. у Російській імперії нічого не давали українцям для розвитку національної культури. Навпаки, українська культура переслідувалася все жорстокіше, заборони на все українське були фронтальні-

ми. Заборонявся український професійний театр, музичні твори українською мовою. Українські культурно-освітні установи — «недільні школи» (розгорнулись з 1859 р.), організація молодого київської інтелігенції «Громада» (П. Чубинський, П. Житецький, В. Антонович, Т. Рильський та ін.) після 1863 р. змушені були провадити роботу нелегально, те ж саме стосується Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, яке через три роки після відкриття в 1873 р. було закрите (Емський указ 1876 р.).

Значна частина української інтелігенції другої половини XIX ст. перебувала під впливом теорії К. Маркса, Ф. Енгельса та інших соціалістів. Але соціалістичні ідеї видатні українці не сприймали так апологетично і догматично, як більшовики.

Іван Франко, Леся Українка, більшість діячів української культури гостро критикували соціалістичні теорії. Справедливо не прийняли вони ідею диктатури пролетаріату, втілення якої у XX ст. принесло не менше горя, ніж фашизм.

Незважаючи на вкрай важкі умови для розвитку української культури в XIX ст., все ж саме тоді і на початку XX ст. склались національні українознавчі школи: історіографії та історіософії (М. Костомаров, М. Грушевський та ін.); археології (В. Антонович); антропології (Ф. Вовк); етнології і літературознавства (М. Драгоманов, М. Петров, М. Дашкевич); мовознавства (О. Потебня, П. Житецький, А. Кримський).

Про високий європейський рівень української культури свідчить енциклопедичність знань і творчість поетів Івана Франка, Лесі Українки, українознавця Михайла Драгоманова.

Світовій музичній культурі Україна XIX ст. дала генії М. Лисенка; малярству — С. Васильківського, І. Рєпіна; літературі — П. Мирного, М. Коцюбинського, В. Стефаніка. Всіх видатних діячів української культури годі перелічити, ними пишається українська нація, вони творили європейську культуру.

XIX ст. в українській культурі знаменне розвитком української літературної мови. В цьому ж столітті формується школа української класичної музики (П. Гулак-Артемівський, М. Лисенко, М. Леонтович, К. Стеценко, М. Вербицький та багато інших), постає і набирає сили український професійний театр (брати Тобілевичі — І. Карпенко-Карий, П. Саксаганський, М. Садовський, М. Заньковецька, М. Кропивницький та ін.).

Творчість Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Ко-

цюбинського, Василя Стефаника, Панаса Мирного, Олександра Мурашка зв'язала XIX і XX ст. в єдину сув'язь національно-культурного творення. Це засвідчує величезні потенції української культури попри всі політичні (бездержавність), економічні (рецидиви кріпацтва) та інші (зросійщені освіта і церква) перешкоди.

Українська культура все ж залишилась європейською. Але це була культура європейської колонії російського царату, культура нації, яка бореться за національне визволення, будучи поділеною між імперіями та королівствами.

Уже на початку XX ст. українська культура народжує в собі розмаїття стилів і напрямів, характерне для інших європейських країн.

У багатьох своїх з'явах вона стає модерною (сецесіон) і авангардною, особливо в 10—20-х роках XX ст.

Українська культура 20-х років XX ст. під впливом політичних подій, зокрема утворення Української Народної Республіки, яка злучила поділену націю в одну державу (1919), дала цілі напрями світової ваги. До таких, наприклад, належить бойчукізм у малярстві, архітектурі, декоративно-ужитковому мистецтві. Вплив творчості Михайла Бойчука вийшов далеко за межі України, сягнувши навіть Латинської Америки (Мексика).

Високим рівнем професіоналізму позначені історіографічні та історіософські праці М. Грушевського та художній талант майстра психологічної експресивної драми В. Винниченка, відомих також як керівники УНР.

У 20-х роках в Україні виникає багато течій авангардного спрямування. Серед видатних діячів української культури до масових репресій 30-х років—П. Тичина, М. Хвильовий, М. Зеров, М. Вороний, М. Рильський, Є. Плужник, Л. Курбас, Г. Хоткевич, Г. Нарбут, вже згадуваний М. Бойчук.

Феномен української культури 20—30-х років отримав у сучасному світі назву «розстріляного Відродження».

Вільно творити українську культуру стало можливим лише в еміграції, де й продовжували творити О. Архипенко, один з найвидатніших скульпторів світу, В. Винниченко, Є. Маланюк, У. Самчук, І. Багряний, нью-йоркська група поетів—Ю. Тарнавський, Б. Рубчак, Б. Бойчук та ін.

Майже все XX ст. позначене запеклою боротьбою свідомих українців за свободу і незалежність Української держави. Лише тепер відкриваємо для себе оригінальну поетичну, пісенну, політико-публіцистичну творчість січових стрільців, учасників ОУН, воїнів УПА, українців в еміграції, дисидентів-шестидесятників, совістю яких був мученик то-

талітарного режиму геніальний поет Василь Стус. Доля Василя Стуса дивовижно перегукується із долею Тараса Шевченка. Він також прожив 47 років. Як і Т. Шевченко, В. Стус повернувся в рідну землю в домовині.

Українську культуру недавнього минулого, яка торувала свій шлях через пута так званого соціалістичного реалізму, не можна уявити без творчості О. Довженка, С. Параджанова, І. Миколайчука, Ю. Ілленка, які дали світові українське поетичне кіно («Тіні забутих предків», «Криниця для спраглих», «Ніч на Івана Купала»); українську поезію, прозу, літературу, критику і публіцистику — без імен І. Дзюби, Є. Сверстюка, І. Світличного, М. Руденка, В. Земляка, Г. Тютюнника, І. Драча, Д. Павличка, Л. Костенко, М. Коцюбинської; живопис і декоративно-ужиткове мистецтво — без А. Горської, І. Гончара, В. Зарецького, майстрів народного живопису К. Білокур, М. Примаченко; музику — без В. Івасюка, М. Скорика. Згадаймо ще багатьох інших — замучених, замордованих у «психушках», у злиднях і байдужості. Згадаймо зруйновані по-варварськи храми Києва та інших міст і численних сіл України, гнану або зросійщену мову, малярство андеграунду, яке лише недавно вийшло з підпілля.

То, може, українська культура ХХ ст. вже зійшла на свою Голгофу і, розіп'ята власними ж яничарами, засяє новим світлом, дасть нову насагу творчому духові національного генія. Відроджуючи минулу славу, вписуючи її в контекст сьогодення, ми просто змушені творити українську культуру сучасного світового рівня, аби не щезнути з планети як народ.

ПОЛІКОНФЕСІЙНІСТЬ НАЦІЇ І НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

В Україні проживають українці православні і старовіри, католики і протестанти. Тенденція зростання поліконфесійності стає все виразнішою. Сьогодні ось уже маємо вибір між християнським благочестям і модерним поганством в особі Рунвіри, осередки якої є по багатьох містах України. Серед українців з'явилися перші кришнаїти і мусульмани. Все це свідчить про усталену вже поліконфесійність української нації.

Багатоконфесійність українців знаходить безпосереднє відображення в культурі. Загальногуманістичний принцип наголошує, що будь-який плюралізм і багатоголосся — благо. Однак у житті все набагато складніше. Багатоконфесій-

ність у культурі українців відіграла неоднозначну, суперечливу роль, яка була зумовлена тим, що конфесії в Україні не співіснували мирно. Мім ними майже завжди точилася боротьба, в якій гинули люди, храми, ідеї, школи, твори мистецтва. Підґрунтям же цих конфліктів були причини не релігійні. Конфесії найчастіше були провідниками політичних, економічних, ідеологічних, культурних інтересів сусідніх народів, які боролися за панування над Україною або, принаймні, за вплив на неї. Релігійний бік цих конфліктів виражався хіба що у прагненні церков до поширення власного впливу на більших територіях, до збільшення кількості парафіян, парафій тощо. Кожна конфесія вважала, що саме вона є найпотрібнішою для духовного світу українців.

Але найдраматичнішим, мабуть, наслідком міжконфесійної боротьби став церковний розкол 1596 р. Вплив його на національну культуру та й долю всього народу був неоднозначним, мав позитивні і негативні наслідки. Сьогодні очевидно, що утворення ГКЦ внаслідок цього розколу має велике значення для збереження і розвитку національної самосвідомості, культури, мови у західних землях України. Водночас розкол, послабивши православ'я, вплинув на його здатність підтримувати національний дух українства, його снагу чинити опір русифікації. Він призвів до послаблення національного опору тоді, коли «українцям прийшлося боронити свою старобатьківську віру од нападу і унії, і католицизму, і соцініанства, і кальвінізму, і од іншого такого, що сунуло тоді на Україну»⁵³. Все ще більше ускладнилося тоді, коли українство було вже не компактною, а розсіяною в центрі Європи нацією.

Католицька культура несла ідеї освіченості, західноєвропейського гуманізму, філософські надбання інших народів, знайомила з їх мистецтвом та цивілізацією. Під її впливом розвивався образний, символічний фонд мистецтва, що знайшло відображення в архітектурі, малярстві, музиці. Насамперед, це згаданий стиль барокко в архітектурі, сама ідея храмової скульптури, партесний спів у музиці.

Однак могутній потік західного мистецтва, який підтримувала католицька церква, приводив подекуди до занепаду мистецтва національного. Так, утвердження професійного мистецтва Польщі в західних землях України у XVIII ст. призвело до занепаду, а згодом і закриття малярського цеху у Львові, що не витримав конкуренції з майстрами європейської школи. Цією сумною подією закінчилася довгий давня історія наступу католицької церкви на місцеві

малярські школи. Адже «ще наприкінці XVI ст. львівський католицький єпископ Соліковський різко виступив проти художників православних, заборонивши їм під загрозою штрафу займатися живописом»⁵⁴.

Відчутним був вплив у XVIII ст. на українську графіку: графічні надписи виконують латинською та польською мовами, звернені вони вже до єпископів, владних гетьманів, королів та царя. З масового мистецтва гравюра виродилась у «панегіричну», «підносну», розраховану на дуже вузьке коло осіб. Типовим представником в цьому плані був графік Інокентій Ширський. Його гравюри прославляли чернігівського єпископа Лазаря Барановича, гетьмана Івана Мазепу, ректора Київської академії Колачинського. Зв'язок з культурою простого народу був втрачений.

Католицька церква активно розвивала в Україні шкільну мережу. Це було добре. Однак католицькі школи відкривались саме на протигагу православним. Так, у XVI ст. було відкрито нові школи у Крем'янці на Волині, в Ярославі на Сяні, в Києві. Найбільше цих шкіл діяло в Галичині, землі якої раніше від інших відійшли до Польщі. Особливо активно втручалися в шкільну справу єзуїти, що з'явилися тут після Люблінської унії 1569 р. Ідея відкриття католицьких шкіл на протигагу українсько-православним лежала в основі їх просвітницької діяльності. Зокрема, на протигагу Київській братській школі 1615 р. було відкрито єзуїтську школу, яка впливала на розвиток освіти в Києві та його околицях.

Біда для національної справи України полягала в тому, що в католицькій школі панувала латинська і польська мови. Вважалося, що ні українська, ні церковнослов'янська мови непридатні для занять і шкільної освіти. Керувались при цьому трактатом єзуїта Петра Скарги «Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступлення» (1577). П. Скарга вважав українську мову непридатною для жодної науки, а українські школи — єрессю і помилкою. Висновок з того робився такий: порвати із «схизмою», об'єднатися під зверхністю папи римського та польського короля на основі латинства і поступово долати помилки, тобто національні традиції. Виступ Скарги підготував ідейний ґрунт для цілеспрямованого подолання української «хлопської» культури.

Сьогодні загальне значення греко-католицизму для української культури вивчаємо по-новому, об'єктивно. Адже за умов іншої національної держави він протистояв спробам ополячення і окатоличення населення західних земель України, зберігав рідну культуру, мову, звичаї, побут. В

літературі довгий час панувала точка зору, що йшла від полемістів, згодом підтримувалась зрусифікованим православ'ям, і врешті-решт (з політичних міркувань), радянським керівництвом. Згідно з цими твердженнями, греко-католицизм — дуже шкідливий, бо він зрадив інтересам українського народу, сприяв ополяченню, співпрацював з фашистською владою тощо.

Справді, у загальному контексті поширення католицизму в Україні багато які кроки ГКЦ виглядали як акти колонізації, наступу на православ'я. І. Франко писав, що «василіанські школи виховували... в тім самім польськім дусі, що й езуїтські та піярські. Ані простий руський народ, ані руська народність не мали з тих шкіл ніякої користі.

Руська мова була для них (греко-католиків. — М.К.) дич, азіатщина; тільки польська мова видавалася їм гідною уст цивілізованого чоловіка»⁵⁵. Внаслідок утиску православних шкіл навіть серед православного духовенства поширились неучтво, неосвіченість. За свідченням К. Харламповича, у деяких монастирях близько половини ченців були не спроможні написати своє ім'я. Низьким став рівень вчителів⁵⁶. Майже до кінця XVI ст. освітня справа в Україні трималася на незначній кількості освічених православних ченців⁵⁷.

Однак поруч з тим об'єктивно всяка школа є школою, і виконує насамперед освітянську функцію. У конкретних умовах галицької культури, особливо XVIII—XIX ст., уніатство стало чи не єдиним виразником саме національних засад культури; воно зберігало й розвивало культурну спадщину, захищало її від руйнування і занепаду. Парадокс цей пояснюється становищем уніатства в суспільстві XVI—XVII ст. та подальших часів. У західних землях України воно з релігії конкуруючої (яка в боротьбі проти православ'я завдавала втрат і православній культурі) перетворилось у релігію, яка зайняла гідне місце в духовному житті народу і особливої конкуренції вже не зазнавала. Тому й потреба утвердження себе в культурному плані вже набула переважно стверджувальних, творчих, а не руйнівних форм. Від погромів братств, православних монастирів, шкіл, книгозбірень ГКЦ згодом перейшла до конструктивної участі в культурному житті народу.

Виступаючи під гаслом боротьби за право українського народу мати свою церкву, ГКЦ боролася проти колонізації краю, засновувала видавництва, газети, культурно-просвітницькі заклади, захищала право укрїнців на відправу церковних таїнств рідною мовою.

Захищена від посиленої русифікації державними кор-

донами, ГКЦ також «не спольщилася, не полатинилася... а стала непохитним охоронцем старовинних звичаїв, народної обрядовості, візантійської літургичної практики. Те, що втратило українське православ'я над Дніпром, потрапивши у міцні обійми ієрархії Російської Православної церкви, дбайливо зберіг український католицизм, побудувавши у боротьбі з латинниками, з одного боку, і ортодоксами, — з другого, справді народну церкву. Зближення цієї церкви з українським народом у Галичині й Закарпатті упродовж кількох століть, плекання нею традиційних національних вартостей, зробило значною мірою Галичину «П'ємонтом України», на який могла покластися у тяжкі моменти і східна Україна»⁵⁸.

Діяльність ГКЦ очолила людина європейської культури й освіченості — Андрей Шептицький. Він став фундатором Богословської Академії, Національного музею, багатьох осередків національної культури та науки, піклувався про видання творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, О. Новаківського та ін. Інтелігенти з числа вірних ГКЦ розробляли культурологічні концепції розвитку українського народу. Такими були, зокрема, професори Львівського університету С. Огоновський та К. Канкевич, які в церковному тижневику «Світ» публікували статті «Християнство і культура», «Соціалізм і культура» тощо. М. Конрад у роботі «Націоналізм і католицизм» обґрунтував можливість виконання українським католицизмом важливої функції — опору денаціоналізації. Могутніми спільниками у боротьбі проти неї він вбачав націоналізм і католицизм⁵⁹.

Поліконфесійність для загального культурного процесу не є явищем негативним. Релігійний плюралізм — добро і досягнення демократії. Однак становище змінюється, коли відбувається розкол на дві течії. В умовах невиробленої демократії, низької національної самосвідомості поліконфесійність стає злом. Дихотомічний поділ нації розмежовує її за ознакою «ми — вони», «ми — хороші, вони — погані», ми володіємо істиною, вони помиляються. Отже, треба їм цю істину дати, а якщо не хочуть, треба змусити. Адже й малих дітей інколи змушують, виховуючи. Так було в Болгарії, де єдиний народ був розділений на православних і мусульман. Так було з сербами, де власне один народ розпався на два етно-релігійні угруповання — православних сербів і католиків-хорватів. Так відбувається в Лівані, де одна арабська нація розділена на арабів-християн та арабів-мусульман. Так само й в Індії, де міжконфесійна боротьба між мусульманами та індуїстами заважає вироб-

ленню загальнонаціональних позицій, в тому числі й в культурі.

Справжня, не дихотомічна поліконфесійність позбавляє націю внутрішніх конфліктів, дає змогу їй спокійно жити і розвиватися. Саме такої поліконфесійності й бракувало Україні.

Внаслідок церковного розколу і поглиблення ворожнечі між двома церквами, появи дихотомічного конфесійного поділу нації православна церква поступово перестала відігравати роль національного духовного інтегратора, не змогла протистояти русифікації. В умовах посилення русифікаторського тиску розкол церкви в Україні був трагедією. Боротьба між двома частинами єдиної колись церкви за лідерство в національному питанні стримувала визрівання української нації.

У період руйнування української державності в XVIII ст. церква не зійшла на рівень національної ідеї, не змогла захистити її. Сприяючи національно-культурному процесові, вона не змогла його очолити так, як це сталося, наприклад, в Німеччині.

Можливість виступити символом національного становлення для релігії відкрилася з появою українського протестантизму. Причому, не пізнього протестантизму, який був занесений в Україну німецькими колоністами за часів Катерини II і набув наднаціонального характеру, а протестантизму раннього, який збігся в часі із становленням української нації, — а саме соцініанства.

Характерно, що і М. Драгоманов, і М. Грушевський відстоювали думку, що протестанство, якби воно розвинулось в Україні своєчасно, стало б фактором швидкого національного зростання, як лютеранство в Німеччині. Показовим щодо цього є емоційний відгук про пізніших українських протестантів І. Огієнка: «А візьмімо духовні вірування нашого народу: скільки тут оригінального, своєрідного, чого не стрінемо у інших народів. Візьміть віру наших сектантів і порівняйте її з вірою московських старовірів: у нас ви побачите високий дух, глибоке релігійне почуття, болюче шукання правди Божої, тоді як у старовірів перш над все панує буква і обряд»⁶⁰.

Соцініани були послідовниками Ф. Соціна, який започаткував у Польщі раціоналістичне релігійно-філософське вчення. Були вони антитринітаріями, Христа вважали людиною, яка вказала шлях до спасіння, воскресла і поєдналась з Богом. Єдиним джерелом віровчення визнавали Святе письмо, але в тій частині, в якій воно не суперечить розумові. Схилялись до деїзму. З цих позицій критикували

догмати католицької церкви. Відображаючи інтереси міщанства, соцініани мали соціальну програму, в якій значне місце надавалось просвітництву, школі. Однак соцініанське вчення з його космополітичними тенденціями не встигло набути в Україні національного характеру, залишилось релігією чужинців, які й були вигнані з України під час визвольної війни. У 1659 р. протестантизм тут був взагалі заборонений. Історичні сподівання на соцініанство не виправдалися. Православ'я невдовзі почало слабнути як національна сила. А уніатство, з точки зору православних, виглядало проводирем інтересів чужої нації. Загальнонаціональний рух залишився без свого релігійного стрижня.

Внаслідок постійного державного тиску з Москви українська церква поступово втрачала національні риси. Змінилася мова богослужінь, російською мовою навчали священнослужителів, видавали літературу, керували церковним життям. Ставши за характером російською, церква етнічно не цікавилася українством. Ця традиція збереглась й досі в УПЦ, повсякденною мовою якої є російська, а в навчальних закладах довгий час не згадували про українську церкву і культуру. В поєднанні з традиціями візантизму у віровченні і культовому мистецтві це робить УПЦ національно не зацікавленою (що долається нині, але надто повільно):

Як не парадоксально, але ця традиція є давньою.

Особливості духовної культури, котра століттями складалась у Середньому Подніпров'ї та прилеглих територіях, були «згладжені» християнством. Церква виступала проти стародавньої етнічної (поганської) культури свого народу. Традицією, яка збереглась аж до 1000-ліття хрещення Русі, було негативне судження про культуру наших предків. Аналогічним було довгий час і ставлення до пам'ятників такої «грубої» культури. За велінням церкви знищувались або віддавались забуттю твори культури дохристиянського часу. Православна церква прагнула викорінити дохристиянську спадщину духовної культури Русі, вбачаючи в ній небезпечний ґрунт для народного вільнодумства та антицерковщини.

Історичні обставини склалися так, що знищення єдиної Руської державності, єдиного культурного центру призвели в XIV ст. до того, що ще міцні культурні потоки Київського, Чернігівського, Волинського та Галицького князівств роздрібнолись на безліч культурних струмочків: І церква сама по собі була не в змозі втримати розвиток культури в єдиному руслі. Залишилась, правда, єдина для

всіх земель церковнослов'янська мова, але що могла зробити сама мова?

У подальшій історії, як зауважує А. М. Колодний, релігійний фактор «не відігравав сам по собі роль визначального засобу етноутворення і етніфікації на Україні»⁶¹. Адже «і в момент народження української нації і протягом її історії в ній не було єдності на релігійному ґрунті між правителями і народом». Релігійне роз'єднання довершило справу, послабило можливість будь-якої з конфесій взяти на себе функцію національного інтегратора. Православ'я остаточно втрачає цю здатність через насильницьку русифікацію. Русифіковане православ'я, навпаки, почало навіть сприйматися частиною українців як рідне. А. М. Колодний пише про це: «Українцями не тільки було втрачено свою національну релігію, вони почали сприймати вже чужу для них в національному відношенні конфесію як свою, рідну, підміняти національну самосвідомість абстрактною належністю до православ'я»⁶².

Отже, приналежність до православ'я почала стримувати національне самоусвідомлення народу. Усвідомлення приналежності до православ'я заміняло собою усвідомлення етнічної приналежності до українського народу.

Навіть продовжуючи боротьбу з унією, православна церква помітно відходила від національної справи. Первісно розпочавши велику полемічну компанію проти унії, створивши полемічну літературу, православна церква на певному етапі з честю вийшла з цієї боротьби. Успіх забезпечувався ще й тим, що до антиуніатських дій залучилося козацтво.

З часом не тільки за формою, а й за змістом антиуніатські акції все більше перетворювались на політичне суперництво, а не на національний процес. Наприклад, цар Олексій Михайлович у маніфесті до Б. Хмельницького наказував: «Разделение с поляками сотворите как верою, так и чином»⁶³. Через православну церкву Росія почала стримувати національне зростання українців. Керівництво церкви в Росії провадило численні антиукраїнські акції. Одна з них — заборона друкування Євангелія в перекладі українською мовою Ф. Морачевського, що сприяло прискоренню виходу сумнозвісного циркуляру Валуєва. На подібні позиції ставало й місцеве духовенство. Відомо, що київське духовенство виступало проти спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому на Софіївській площі в Києві.

Через українську церкву ширилася русифікація. Митрополит Самуїл Маславський «перевернув українську Київську Академію на російську»⁶⁴, славетні «Труди Киевской ду-

ховної академії» видавалися російською мовою, у церквах було заборонено виголошувати проповіді українською мовою. Святий Синод спочатку наказував Лаврі, щоб у книжках з її друкарні не було українського «слогу», а згодом цензура сама слідкувала за чистотою російської мови у виданнях.

Ліквідація автокефальності УПЦ 1686 р., нищення устрою українського життя Петром I та Катериною II «зумовили поступову втрату оригінальності, наслідувального характеру українського професійного мистецтва у XVIII ст»⁶⁵, а відтак втрату ним своєрідності.

Українська культура, заблокована від світу у Російській державі, перетворилася на замкнену систему. Перебуваючи в такому становищі, вона не могла виконувати своєї національно-утворюючої функції. Та й «церква з нерідною мовою Богослужіння, нав'язаними обрядами і вороже наставленими до населення священиками не могла виконувати ні духовної, ні культурної місії в тій повноті й результативності, які були притаманні їй тоді, коли вона була незалежною, органічніше зв'язаною з народом»⁶⁶.

Парадоксальну й досі не з'ясовану остаточно роль в історичній долі національної культури відіграло козацтво. Обороняючи православні монастирі, храми, братства, воно підтримувало український народ у його найкращих пориваннях. У свідомості козацтва існував безпосередній зв'язок етнічного, українського з православним. На це постійно звертав увагу Д. І. Яворницький. У козацькій традиції приналежність індивіда до православної церкви виступала свідченням його етнічної приналежності. Це була усталена тенденція підміни етнічної приналежності конфесійною. Православний — уже українець. Українець — вже православний. Сама українська нація була для козаків святою. Але для всього українства таке переконання не було характерним. Інші представники українського народу задовольняли свої національні почуття на основі греко-католицизму, почувавши себе від того не меншими українцями, аніж козакі.

Однак відданість козаків православ'ю зіграла з ними і з Україною злий жарт: пішовши на основі єдиновірства на союз з православною Москвою, козакі відкрили Україні шлях до нової трьохсотлітньої неволі. У цій ситуації панування в Україні іншої релігії, особливо протестантизму, було б певним застереженням від надмірного зближення з Росією, відіграло б позитивну роль у долі української нації.

І пізніше православ'я не змогло підтримати національну

свідомість українства в урбанізованому середовищі ХХ ст. — внаслідок політики царизму і соціалістичного імперського керівництва українські міста здебільшого були русифіковані. Значно ліпше вдавалося це зробити у центрах міської культури Галичини греко-католицькій церкві. Національний дух на Радянській Україні найдовше зберігався саме тут, де безперечним було панування греко-католицизму (хай і забороненого тоді).

Російське православ'я в Україні в цей час не пам'ятало про свої українські корені. Ще зовсім недавно, в дні святкування 1000-ліття християнства на Русі, православні богослови в урочистих доповідях проголошували, що російська культура — це і «Слово про закон і благодать» Іларіона, і «Повість временних літ», і «Слово о полку Ігоревім». І перші книжки, перші записи руських літописів у Києві — також явища російської культури. Згадки про Україну в тих доповідях не було. Художня виставка при Академії мистецтв так і називалася: «Тисячоліття російської культури».

Неквалпа, сторожка українізація розпочалася з наданням РПЦ в Україні нової назви — українська. Беззаперечною, хоч і мимовольною заслугою УПЦ в національному плані є те, що в її надрах вирости і набрали сили кадри священнослужителів та єпископів для невідомо української УАПЦ.

Таким чином поліконфесійність нації починає відігравати вже і позитивну роль, водночас стоячи на заваді повній консолідації української культури. Служителі церкви здебільшого не йдуть на жодні компроміси з носіями атеїстичної культури, прагнуть до єднання культури тільки на релігійній основі. Відчужуючи невіруючих українців, церква поглиблює розкол нації. Тільки зрозумівши свою цілісність без будь-яких винятків, український народ рушить шляхом прогресу.

Поліконфесійність у сучасних умовах, як не прикро, також набуває форми міжнаціональних протиборств, що переростають подекуди у міжконфесійну ворожнечу. Однак вільна Україна не може допустити, щоб релігія стала причиною міжнаціональних чвар. Тому важливо проаналізувати причини напруженості, що виникає на основі поліконфесійності. Однією з основних причин такого стану є, на наш погляд, дисбаланс між різними компонентами суспільної культури в Україні, викликаний надмірною політизацією життя.

Існують ще й окремі причини конфлікту між православними і католиками: Зводяться вони багато в чому до нашої

малокультурності, обмеженості. Д. Степовик називає такі причини цього сумного явища: «Цілі покоління віруючих знали лише заборони, утиски, грубість, ярликування — як у світській, так і в церковній царинах. Доброти, толерантності таке життя виховати не могло. Змиритися з думкою, що твій сусіда, односелець, родич може мати іншу думку, інше віровизнання — це для багатьох сьогодні є просто нестерпним»⁶⁷. У нашій історії було надто багато несправедливості й вона породила озлоблення у серцях. Важко уявити собі ідилію, щоб дві учора гнані церкви, вийшовши з катакомб і глянувши на незоре поле духовної руїни, бачачи узурпованими, зруйнованими або занепашеними свої колишні храми, киулися обніматися.

Однією з причин напруженості вважають і неусвідомлене прагнення до перерозподілу сфер канонічного впливу, до монополії в сфері громадської думки.

У XVII ст. М. Смотрицький прагнув примирення конфесій шляхом «справедливої унії». «Він намагався віднайти шлях до національного порятунку, до згоди, помирити православ'я з уніатсько-католицьким табором на хиткій платформі «справедливої унії». Це була звичайна утопія гуманіста, неприйнятна народним верствам, в очах яких письменник став відщепенцем»⁶⁸. Народ такого шляху примирення не прийняв.

Варіант інтеграції народу пропонував у XX ст. Д. Донцов. Він висував ідею плекання «волютаристського фактора», що має примирити в Україні різні стани і релігійні громади. У релігійних чварах український народ залишиться, вважав Донцов, нацією з «роздвоєною душею», нездатним до «конвульсійних вибухів, без яких застій неминучий. Тому, не чекаючи стихійного завершення цього перерозподілу сфер впливу, варто почати змінювати українське суспільство, в якому як і раніше, владарюють ідеї (хай і найблагородніші) — релігійні, спрямувавши його розвиток від суспільства ідеологічного до суспільства громадянського з високою культурою міжлюдських стосунків. У такому суспільстві більшість ніколи не має переваги над меншістю. Все досягається не вказівками можновладців, а шляхом консенсусу, громадської згоди. Це суспільство з розвиненим мультикультуралізмом. Це суспільство, де людина не змушує іншу ні до чого, тим більше у релігійних питаннях, не скаже щось на зразок «справжній український патріот має завжди орієнтуватися на ту віру, у котрій він виростав, у котрій був хрещений, були хрещені його пращури». Адже в цьому суспільстві недоторканою цінністю є свобода особи, насамперед — у релігійному виборі. Це сус-

пільство, де до Бога йдуть не соборно, всією вулицею, селом, містом, а індивідуально. Це суспільство з розвиненими субкультурами — молодіжною, міською, жіночою, конфесійною.

А до того ж особливої ваги набуває підвищення культури самих церков, їхніх вірних. Висококультурна людина, добре вихована і освічена, не може бути нетолерантною. Добрі наслідки також дасть досягнення реальної рівності всіх конфесій. Жодна з них не повинна прагнути до вирішальної ролі у розв'язанні національного питання. Нині УКЦ і УАПЦ претендують на роль виразника національного, але чи можна віддати перевагу одній перед іншою? Змагання між церквами за звання «більш української» є абсурдним. Єдності між ними, на думку А. М. Колодного, можна досягти шляхом усвідомлення того, що «пріоритетом в національному відродженні, в становленні почуття національної свідомості завжди виступає національна ідея». Підходом до цього стане вироблення ставлення до різниці між конфесіями не як до абсолюту, а як до чогось перехідного.

В історії релігій України окреслюється така схема:

1) історично релігія відіграла свою роль у становленні українського етносу, в розвитку нації та національної культури;

2) з втратою Україною своєї державності та єдиної території і з русифікацією церкви національно-культурне значення релігії спадає;

3) нині знову виникла суспільна потреба в релігії як в етноформуєчому і культурно-утверджуючому факторі.

Тенденції сучасного суспільного розвитку підкреслюють, що релігія й надалі відіграватиме в цих процесах свою вирішальну роль. Шлях до цього пролягає через створення в церквах екуменічної свідомості. Ідея «українського екуменізму» була висловлена кардиналом Й. Сліпим у його посланні «Про поєднання вірних у Христі». Він закликав усіх віруючих українського походження — католиків, православних та протестантів — об'єднатися «в єдину автономну українську церкву під главенством патріарха». Через злиття церков до об'єднання національних сил — таким є лейтмотив цього послання.

Реальний крок до плекання екуменічної свідомості був зроблений на Всеукраїнському релігійному форумі, який відбувся восени 1991 р. На ньому Л. Танюк, голова Комісії з питань культури та духовного відродження Верховної Ради України, закликав: «Українці всіх релігій, єдналися!». Необхідність українського екуменізму по-своєму:

пояснює Д. Степовик, котрий звертає увагу на те, що в діаспорі зовсім нема протистояння між православними і католиками. Релігія там об'єднує українців, а не роз'єднує їх. Євген Сверстюк також схильний до думки про можливість і бажаність церковного об'єднання: «Серед широкого розлитого моря протестантизму дві дуже близькі українські християнські конфесії, і нині мудрість у тому, щоб вони були взаємно доброзичливими і йшли дорогою висхідною, а там неодмінно на вершині піде на зближення. Але вони мають підштовхнути одна одну на гору, а не тягнути вниз. Може, в наших різних дорогах є провіденційний сенс: може, нам слід випробувати сили на пограниччі католицького і православного світу і вторувати спільну дорогу»⁷⁰.

Завершенням цього процесу може стати утворення в майбутньому єдиної Української християнської церкви. На думку А. М. Колодного, «такий процес зіграв би важливу роль в утвердженні українців в національній самосвідомості»⁷¹. Україна ще не знайшла себе повністю в жодній із церков, між тим усі нації, які мали в світі значні досягнення — японці, англійці, німці, євреї, араби, мали власний духовно-релігійний фундамент.

За доказом можливості церковного єднання звернімося знов-атаки до досвіду діаспори, де спостерігаємо національно стимулюючу роль християнських церков. На початку формування діаспори маси народу були просто приречені на асиміляцію. Але цього не сталося. Українські католицька і православна церкви розпочали церковно-національну і культурно-просвітницьку роботу серед емігрантів. Д. Степовик говорить, що «саме в діаспорі обидві українські церкви змогли в належній повноті реалізувати дві важливі функції, які викристалізувалися у давнині, — функції гомілії та соціального служіння»⁷². Конфесійне в справах української діаспори не конкурувало згубним чином з національним.

Якою буде єдина українська церква, сказати важко. Очевидно лише, що український народ обере ту релігію, яка відповідає рівню його розвитку, наприклад, рівню індивідуалізму та колективізму в житті людей. У всякому разі, це буде християнська церква. Українець не знайде себе в кришнаїзмі чи ісламі. Це буде соборна церква, що важливо для носіїв національної ідеї. Можливо, в ній буде інтегрована не тільки національна, а й етнічна цілісність українців, її етноконфесійною ознакою може стати злиття староукраїнського з християнським (що зберігається, наприклад, в Рунвірі та в «народній вірі» українців). Безумовно, що для неї потрібен єдиний біблійний текст, з яким би пого-

дилися всі конфесії. За таких умов єдина українська церква можлива.

Який відбиток залишить виникнення такої церкви в культурі? Вочевидь, виникне єдина християнська культура, що об'єднає всіх віруючих-християн, основу якої не будуть роз'їдати міжконфесійні суперечності. Ця культура відповідатиме поширеній нині ідеї монадності. Культура набере нових етнічних рис, адже етнос не має вічних прикмет і назавжди застиглих форм (відомо, що повторення відмерлих форм не сприяє збереженню національної своєрідності). Це створить умови для подолання нинішньої схильності української культури до етнографізму. Згадаймо, що наша культура є європейською, основна цінність якої не етнографічна, а гуманістична. За словами Л. Танюка, українська культура позбавиться у майбутньому «українського комплексу», котрий полягає в тому, що культурі цікаве тільки своє власне, що «наше — тільки власне українське». Культура від визначення як найвищої цінності перейде до усвідомлення важливості етнічної особи, особи українця (до особистісного змісту культури переходять нині цивілізовані країни світу). Церква, котра спиратиметься повною мірою на національну культуру, стане промотором зародження нових мистецьких ідей, опікуватиметься творцями культури та науки.

Нинішня культура існує, втім, поки що на основі поліконфесійності. Це теж має позитивні риси, породжуючи розмаїття і багатобарвність. Українська культура увірвала в себе і матріархальне трипільське гончарство і скіфосарматський «звіриний стиль», половецьких баб і візантійську мозаїку, католицьку скульптуру і православний іконопис. Явище це прогресивне, оскільки така культурна традиція, така плюралістичність безперервно у розвитку. В біології відома теорема Фішера, згідно з якою популяція тим стійкіша, чим різноманітніший її генофонд. З певними застереженнями можемо сказати, що аналогічно і культура повинна мати дуже різноманітний національний фонд. Важливішим є не культурний ізоморфізм, а її розмаїття.

Досвід багатьох країн світу свідчить, що розмаїтість релігій і культур у суспільстві є ознакою здоров'я нації. Однак тільки за умови, якщо в країні є справжня свобода націй і необмежена надуманими заборонами свобода особи. Поліконфесійна культура є плідною, якщо у людей, що її створюють, на Землі єдиний Бог — справедливості і свободи. В такому випадку, попри релігійну строкатість, українці збережуть свій етнос і розвиватимуть себе як нація.

В умовах поліконфесійності українська культура сти-

кається з культурами народів, що мешкають здавна на території України і мають інші релігійні вірування. Вадою української культури є не тільки існування протиборства, суперництва конфесій. В ній досі не відбулося плідної взаємодії з культурами народів, що живуть проміж українців, наприклад, мадярів, поляків тощо. А мадярська і, особливо, польська культури дуже цінні за своєю інтелектуальністю.

Особливо важливою є проблема стосунків з культурою росіян, що мешкають в Україні. Росіяни в Україні дуже прагнуть до інформаційної спільності з російським народом, до церковного спілкування з ним. Тому дбайливе ставлення до російської культурної спадщини в Україні, переконливий доказ переваг оволодіння українською культурою знімає багато культурних проблем.

Поляки в Україні, на жаль, не є носіями високої польської культури. З нею останні десятиліття єднав їх хіба що костьол. А між тим українська культура сформувалась під могутнім впливом Польщі, українці й поляки взаємодіяли в культурі довгі століття.

Євреї, що мешкають в Україні близько тисячі років, також взаємодіяли з українською культурою. На іконах «Страшного суду» знаходимо зображення євреїв у характерному одязі. Поруч з деякими мовними зворотами в українську побутову культуру увійшло уявлення, що займатись лихварством або торгувати — гріх для доброго християнина.

Згадаймо і те, що 27% населення України становлять представники 128 народів та народностей, в тому числі є 26 тюркських народів. Серед них є нащадки народів, які проживають по сусідству з українцями дуже давно. А є й ті, хто з'явився у нас нещодавно — біженці з Ферганської долини, Душанбе, Ташкента, турки-месхетинці, які належать до народів, що традиційно сповідують іслам.

Історія контактів України з ісламським світом налічує багато століть. Спочатку кривава боротьба, але водночас побутові і культурні контакти із степовиками — носіями ісламу. Потім — драматичні сторінки стосунків з Оттоманською імперією та Кримським ханством. У процесі довгих історичних контактів окремі елементи мусульманської цивілізації сусідніх народів увійшли в українську культуру. Тюркські впливи спостерігаються навіть на рівні генофонду українців, в антропологічних ознаках народу.

Мусульмани в Україні живуть своїм релігійним і культурним життям. Відкриваються перші мечеті та центри ісламської культури, недільні школи для дітей та дорослих,

відбувається повернення до забутих звичаїв прашурів. Зростання мусульманської активності в Україні спостерігається переважно серед кримських татар та татар-булгар, але не тільки. З'явилися вже перші мусульмани й серед етнічних українців. Початок поширення ісламу в Україні є незаперечним фактом.

Взаємодія з іншими національно-культурними рухами нічого, крім користі, українській культурі не принесе. Міжконфесійних і міжкультурних контактів слід не остерігатися, а використовувати для розвитку своєї нації. Недемократичними, негуманними є в цьому плані вимоги: «Криптонціональності повинні вільно і безпечно повернутися в лоно своїх народів». Шлях розвитку культури під гаслом «Україна — для українців», по-перше, навряд чи можливий для культури, що зветься демократичною. Він є порушенням численних документів світового співтовариства про захист прав людини. По-друге, могутній українській культурі, що винесла тяжкі випробування, але зберегла свій етнос, нема чого боятися впливу «криптонціональностей». По-третє, не існує раціонально доведеного критерію такого сортування націй»⁷³. Теоретичні дослідження і практика міжнаціональних зіткнень переконують, що культура міжнаціональних стосунків надзвичайно важлива для України.

В умовах поліконфесійності зближення культур різних конфесій починається з політичного, громадянського діалогу між членами церков. Ширше реальне об'єднання представників різних віросповідань можливе на ґрунті миротворництва і добродійності. Ширшою основою культурного єднання народу є збережені або відроджені старослов'янські традиції та свята (на зразок Івана Купала), участь у яких зближує людей усіх вірувань. Але найширше коло українців здатна об'єднати світська культура, до якої тією чи іншою мірою причетні віруючі і невіруючі. Санскритське тлумачення поняття «культура» означає «поклоніння світлу». Хай це величне поняття на основі гуманістичних ідеалів об'єднує всіх українців і «в Україні живущих».

ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ПРОБЛЕМА ОНОВЛЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ

3

Національне відродження українців протягом останніх п'яти століть відбувалося декілька разів і щоразу зі своїми особливостями. Але завжди потреба у відродженні національного життя виникала після його чергового занепаду.

Одним із аспектів національного відродження є відродження національної культури як динамічної, цілісної, самовідтворюючої системи.

Період від кінця XVI до початку XVII ст. був унікальним в історії соціального, політичного та духовного розвитку українського народу. Він характеризувався небаченим досі розквітом культури, мистецтва, літератури. Прискореними темпами формувалася національна самосвідомість народних мас України. Піднесення антифеодальної народновизвольної боротьби (повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка), зростання економічної та суспільно-політичної активності міст викликали до життя значний культурно-освітній рух на українських землях. Пожвавлення ремісничо-торговельного життя зумовило якісні зрушення в економічному та культурному житті феодального суспільства взагалі. Саме в цей період відроджується і розвивається полемічна література, спрямована проти польсько-католицької експансії. Оцінюючи в найбільш загальних рисах основні досягнення культурного прогресу цього часу, М. Грушевський називає цей період першим національним відродженням України, що «так сильно, хоч і не надовго заблисло блиском і політичної мислі, і національного усвідомлення, і розвоєм артистичної творчості, приготувавши ту цікаву своєрідну культуру, яка розвинулася особливо там, де на ґрунті народнім витворилися певні інтелігентські чи напівінтелігентські верстви і, сполучивши в своїм обиході народні елементи життя з певними вимогами вищої культурності, доніс і в сфері артистичної творчості цікаві взірці сеї сполуки старої традиції з новими впливами»⁷⁴.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. почалося нове відродження духовної культури, яке в літературі тривало чи не століття. Саме в цей період засяяли імена Т. Шевченка, Я. Головацького, П. Юркевича та багатьох інших. Побачили світ журнали «Основа», «Киевская старина» на Східній Україні; «Молот», «Друг», «Життя і слово» — на Західній. Були опубліковані ґрунтовні фольклорно-географічні дослідження, як от: «Записки о Южной Руси» П. Куліша, «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Збірник українських пісень» (три випуски) М. Лисенка, двотомник М. Драгоманова та В. Антоновича «Исторические песни малорусского народа», М. Драгоманова «Політичні пісні українського народу XVII—XIX ст.». Найґрунтовнішою узагальнюючою етнографічно-фольклорною працею став семитомник «Трудов етнографически-статистической экспедиции в Западнорусский край» за редак-

цією П. Чубинського. Побачили світ численні мовознавчі праці О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського. Вийшла у світ багатотомна книжкова серія «Пам'ятки українсько-руської мови та літератури».

Процес консолідації української нації стимулювався розвитком економіки України на основі ринкових відносин, шлях яким відкрили соціально-економічні та державно-політичні реформи, здійснювані в межах Російської імперії в другій половині XIX ст. Суспільні перетворення на українських землях у XIX ст. підготували народ до сприйняття національної ідеології, розробленої кількома поколіннями інтелектуалів, хоч царський уряд в цей час гальмував процес громадянського прозріння нації. Отоді з'явився знаменитий Валуєвський циркуляр про заборону друкування українською мовою книжок для початкового навчання, пізніше, 1876 р., вийшов указ Олександра II про заборону друкувати українською мовою будь-які книжки і взагалі вживати цю мову на сцені, в науці та в інших сферах. Сама назва «Україна» була змінена на «Малоросію». Подібну політику стосовно українців провадила й Австро-Угорщина.

Розвитком національної свідомості мас зайнялися студенти та інші прогресивні представники громадськості. У середині XIX ст. з'являється товариство «хлопоманів» (від слова «хлоп»), основним завданням якого було зближення з селянством. Пізніше створюється таємне товариство «Українська громада», що провадило агітаційно-пропагандистську роботу за національну ідею. Громадівці боролися за національну українську ідею на демократичному ґрунті, вірили у досягнення національного самовизачення, пишалися надбаннями духовної культури українців. Павло Житецький писав: «Ми вже добре знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому вигляді наводить духовний настрій людини до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далі тої границі, котра визначається потребою самооборони. Дуже гидкий нам був як польський, так і московський націоналізм з інстинктами державного насильства»⁷⁵. Легальна культурно-освітницька діяльність громад насторожувала і лякала правлячі кола.

Ще одне піднесення національного духу Україна пережила у 20-х роках XX ст. Це піднесення не було тривалим — воно захлинулося наприкінці 20-х — на початку 30-х років, у період «великого перелому». «Українізація» цього періоду — це стрімкий злет української вищої школи, яка після занепаду Києво-Могилянської академії була позбавлена повноправного юридичного статусу і тривалий час

героїчно боролася за виживання. Це — розквіт Всеукраїнської Академії наук, це поява цілої плеяди імен, напрямів, течій, шкіл, угруповань у мистецтві: «Гарт», «Ланка», «Авангард», «Плуг», «Нова генерація».

Різні форми тоталітаризму, диктатури — сталінізм, фашизм, імперський режим — не так страшні масовими репресіями, фізичним насильством, як «масовою вівісекцією свідомості та психології... в ході репресій 30-х років було винищено якраз те покоління, котре встигло вдихнути кисню свободи як економічної, так і громадянської, встигло спізнати свободу думки в пристрасних державотворчих, культурреволюційних та інших дебатах покоління, що забарилось упізнати сталінську контрреволюцію в обличчя і заплатило за своє баріння не лише власним життям, а й трагедією цілих народів. Так було здійснено воістину біблійну за розмахом акцію — відтинання народу від попередньої історії. Нове покоління бадьоро рушило вперед «до Єгипту», переконане, що простує в землю обітовану»⁷⁶.

Оце, мабуть, і є головна особливість нинішнього відродження: національну культуру ампутовано такою мірою, якої нація ще не знала. Такого розриву соціокультурних зв'язків, якого зазнала під час сталінізму нація, було досить, аби протягом життя ще одного покоління національна культура тихенько сконала.

Культура є лише тоді, коли її розпредмечують, коли нею користуються, коли її адекватно споживають. Тільки в такому випадку ідеальні смисли і значення можуть виявити себе. Культурне багатство, нагромаджене суспільством, особливо в предметній формі, не може само по собі бути гарантом процвітання суспільства нині і завжди. Якщо з тих чи інших причин індивіди не оволодівають усім спектром попередньо вироблених способів та видів діяльності або оволодівають культурою чи якимись її ланками одномірно, суспільство злиденнішає в культурному відношенні і втрачає тим самим свої життєві сили. Бо розриваються соціокультурні зв'язки, руйнуються основи життєтворення і розвиток зупиняється.

Українська культура як цілісність, як жива, самовідтворююча система після «культурної революції» та «великого перелому» перестала існувати. Вона не встигла, як інші національні культури (грузинська, російська), відновитися в 60-ті роки настільки, щоб вистояти під новими ударами. Не можна не погодитися із О. Забужко, що «всі духовні цінності, створені потому (а вони, безперечно, були і є!) разом узяті складають не культуру, а механічну су-

му розрізнених «проривів» на різних «флангах культурної боротьби», причому боротьби в прямому сенсі слова — за виживання»⁷⁷.

Люди, члени суспільства, на будь-якому відрізку історії мають насущну потребу самоутверджуватися, самореалізовуватися. У тому ж випадку, коли розірвані зв'язки з попереднім поколінням, коли прірва пролягла між нині існуючими індивідами та їх етнокультурними традиціями, вони, ці індивіди, відчужені від своєї власної історії, народжують спотворені форми власного історико-культурного самоутвердження, форми, що виникли як утворення «маргінальної культури», бо яку ж іще культуру можуть створити люди без коріння, викинуті із сільської культури і так і не адаптовані в міській (якої і немає як такої, бо дві третини населення середньонаселених міст — вчораши вихідці із села)? Така культура несе на собі печать національної неповноцінності, провінційності, другосортності.

Після «великого перелому» нація змінила спосіб проживання часу. Уже вкотре українці виявили «провінціалізм». Провінція — то замкнутість від світу, то консервація у позачасі, де нічого не відбувається, де все дано раз і назавжди. У суспільстві, яке неминуче чекає «світлого майбутнього», абсолютною цінністю стала молодість — молоде суспільство, молоді його будівники, нова ера, нове, нове, нове... Старе взагалі перестало бути цінністю — що старе, те непотрібне, його треба знищити, зруйнувати. Місце ампутованої історичної свідомості зайняла свідомість міфічна. А якою ж іще вона може бути у «неісторичного» народу? Загубленість у часі, дезорганізованість у своїх та чужих традиціях змушувала цей народ весь час озиратися на інших, на сусідів, доганяти їх, підтягуватися до них — він був приречений на «позадництво» (М. Хвильовий). Але цей народ жив і не тільки жив, він ще й творив. Що творив «неісторичний» народ? — Культуру. Яку?

Дивна то творилася культура, «соціалістична за змістом і національна за формою». Вона творилася за вказівками «керівної і спрямовуючої». Вона «вимагала жертв». Тоталітаризм має одну суттєву рису — він є мета, самоціль, а все інше — засоби для реалізації цієї мети. Таким засобом у радянському суспільстві стала й українська культура. Власне, вона поступово втрачала статус культури, бо що ж то за культура, коли вона не виконує своєї головної функції — не наближає людину до її людської суті, а навпаки — віддаляє. Криза духовності, моральний розпад суспільства, девальвація загальнолюдських цінностей — такий результат людинотворчої місії радянської куль-

тури, і української зокрема. Можна позаганяти в академії та наукові центри найкращих вчених, а в майстерні найкращих художників, можна змусити поета писати вірші, але витворена таким чином культура буде мертвонародженою, від живої, витвореної природним шляхом культури вона відрізнятиметься тим, що у неї буде відсутня тяга до саморозвитку, вона не буде здатна до якісних перетворень. Бо культура не терпить примусу, їй потрібна свобода, вона не терпить централізації, диктату. Коли ж вона стає засобом утвердження монополії такого монстра ХХ ст., як тоталітарна держава — вона приречена. Такий же фінал спіткав і українську культуру, що творилася в умовах тоталітарного режиму.

Українській культурі, щоб відродитися, необхідно повернутися до загальнолюдських цінностей, творчо засвоїти ті елементи досягнень сучасної цивілізації, які зарекомендували себе як фактор розв'язання проблем суспільного розвитку. До таких цінностей сьогодні належать цінність самої людини, розвиток національних культур, демократія, ринкова економіка та ін. Осмислення цих цінностей як загальнолюдських має особливе значення в ситуації відродження культури, оскільки вони значною мірою виражають її майбутнє, дають змогу глибше зрозуміти ціннісний потенціал української культури, її сучасний стан.

Тоталітарна система створила свою систему цінностей. І чи не найважливіша серед них цінність — це влада. Влада замінила собою працю: відомий принцип соціалізму «від кожного — за здібностями, кожному за його працю» повинен був зазвучати в цих умовах інакше: «від кожного — за здібностями, кожному — за його крісло». І чим вище це крісло, тим більше отримував той, хто його займав. Людина в умовах партійної диктатури займала місце «гвинтика», який можна було замінити будь-коли. Тоталітаризм зумів створити «тоталітарне мислення», і загальна підозрілість, жорстокість, відчай, приниження, «колективна шизофренія», масове отупіння є його виявами. Але ця система не могла створити тоталітарних особистостей, бо такі поняття, як тоталітаризм та особистість несумісні. Система трималася на руйнуванні особистості, на деіндивідуалізації, на деперсоналізації, на безликому «ми», але ніяк не «я». Існування спільноти, що складається із особистостей — пряма небезпека тоталітарному режимові, підірвав його коріння, засад, а тому першими репресованими в 30-ті роки були люди найбільш освічені, люди з розвитком «Я», що по-різному протестували проти утвердження нелюдяної системи. Цілеспрямована, довготривала, ли-

цемірна, демагогічна політика партійно-державного апарату, орієнтована на придушення всього особистісного, завдала удару величезної сили і без того не дуже розвинутій особистості.

Тепер, щоб стати в один ряд з іншими культурами світової спільноти, українській культурі треба повернути людину в своє лоно. Людину з її нещастями та радощами, інтересами та потребами, болями та втіхами. І моделюючи одяг, і пишучи вірш, і будуючи дім, і випікаючи хліб, творець повинен бачити перед собою її, оцю людину, бо коли він про неї забуде, і культура знову стане самодостатньою, її знову чекає неминуче банкрутство і смерть.

Серед усіх визначень цивілізації чи не найбільш вдале те, що подає цивілізацію як добру волю до сумісного життя. Людина, що не визнає інших людей, не може вважатися цивілізованою, вона швидше варвар. Варварство спрямоване на розклад суспільства. Величезне надбання людської цивілізації — ліберальна демократія, яка є саме тією політичною формою, котра виявляє максимум волі до сумісного життя, до суспільності. Цю загальнолюдську цінність належить нині освоїти нашій культурі. Саме демократія найбільше зважає на оточуючих і є прототипом непрямої дії. Лібералізм є тим політичним принципом, згідно з яким суспільна влада, незважаючи на свою всемогутність, на те, що можуть бути ущемлені її інтереси, сама себе обмежує, надаючи місце в державі і тим, хто думає і відчуває інакше.

Нині для українців однією з найбільших цінностей, поряд із волею, свободами в усіх сферах, є своя власна держава, держава Україна. Парадокс? Так, але то «чисто український парадокс — наша свобода прийде нам через державу. Бо якщо Байрон в «Сарданапалі» каже: «Вітчизну я любив, а не державу», — то добре йому було конфліктувати з державою. Вона у нього була»⁷⁸. Ми не зможемо заговорити на загальноприйнятій мові до світової спільноти без власної держави, бо, не маючи її, не матимемо необхідної передумови нашого відродження. Нам потрібна держава, в якій панувала б ліберальна демократія і Закон. Бо ще Платон в епоху античності стверджував, що близька до загибелі та держава, де закон не має сили й перебуває під чиеюсь владою. І навпаки, там, де закон владарює над правителями, а вони є його рабами, — там спасіння держави.

Нашій культурі для відродження потрібне вільнодумство. Хай творять усі, хто як вміє і може, — культура від цього тільки виграє — мільйони рук і умів представників

етносу ввіллюють, переллюють своє «я» в те одне, ціле, велике, що називається «національною культурою» і від теплоти сердець усіх і щедрості думки кожного вона заграє найдивнішими барвами серед культур світової спільноти.

І Відродження української культури створює ситуації вибору напрямків розвитку нашої культури. Ще однією цінністю, яка дозволить нашій культурі «іти в ногу» із культурами народів світу, є проголошення національних культур загальнолюдською цінністю. Прийняття цієї цінності й утвердження її стане передумовою подолання спрощеного ставлення до елементів української культури, які оцінювались з точки зору вульгарного економізму: це вигідно — хай залишається, це не вигідно — геть. Апеляція до загальнолюдських цінностей дає змогу зрозуміти суперечливий стан української культури, а саме невідповідність її історичного потенціалу його реальним деформованим виявам. Будучи сучасною хронологічно, вона за своїм змістом, інтерпретацією традицій, історії, життєвою філософією відповідала реаліям минулих віків. Прийняття загальнолюдських цінностей, як це продемонстрували останні десятиліття, є критерієм суспільного прогресу, показником прогресу різних культур нинішнього світу.

Прийняття й органічне творче освоєння загальнолюдських цінностей допоможе нашій культурі інтегруватися в світове співтовариство, заговорити з ним однією мовою у сфері економіки (нині ж іще не можемо, бо наша і їхня економіки діаметрально протилежні), політики, духовного життя. І якщо ми інтегруємося у світове співтовариство, зможемо не тільки функціонувати, як це було до недавнього часу, а й творчо розвиватимемося. Тоді ж зникне і суперечність між реальним змістом нашої культури і її нинішнім виявом. А культура наша давня, оригінальна і багата.

Україна з її стражденним народом та його багатою культурою, віками перебуваючи в умовах блокади, була ізольованою, закритою від світу. Світ тільки тепер, під кінець ХХ ст., відкриває Україну для себе, а українці — світ для себе. І нації нині треба докласти чимало зусиль для того, щоб світ про неї дізнався і прийняв.

Аби це наше нинішнє відродження відбулося, аби воно не захлинулося, як це уже не раз у нашій історії було, мусимо пам'ятати, що наше відродження — це насамперед відродження культури як форми згармонізованого буття.

ХУДОЖНЕ ЖИТТЯ ГАЛИЦЬКОГО КРАЮ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

(кінець XIX — початок XX ст.)

«Віки ми йшли під важким тягарем недолі, часто стомлені падали на тернистім шляху, проте ніколи ми не спіялися в своїй культурній роботі, а все прямували вперед та вперед...»⁷⁹. Ці слова Івана Огієнка, адресовані українському народові в цілому та його культурі зокрема, можна віднести й до кількох поколінь галицьких живописців, котрі, подібно до свого народу, натерпілися мук, зазнали горя та лиха і, проте, перегорівши, як криця, як золото в огні, вийшли чистими із мук та неволі, міцними та дужими, талановитими та тямущими. Тернистим шляхом йдучи, творив український народ свою культуру, своє обличчя у всевітньому портреті епох. На такому ж шляху досягли вершин майстерності та визнання галицькі малярі.

Живопис у Галичині розвивався у своєрідних умовах. Населяючи частину Австро-Угорської монархії, яка 1861 р. проголосила досить ліберальну конституцію і цим самим сприяла активізації національно-культурного життя краю, галицькі українці мали значно ліпші умови для розвою національного життя, ніж їхні східні брати у великій Україні. Та посівши в 1877 р. широку автономію і діставши певні конституційні свободи, досить тривалий час Галичина все ще лишається напівколонією монархії Габсбургів. Економічна відсталість, соціально-політичний та національний гніт, що тривав тут протягом століть, відсутність спеціальних художніх закладів, музеїв — усе це негативно позначалося не лише на розвиткові малярства, а й усїєї національної культури. На фоні порівняно добре розвинутого народного художнього промислу художнє життя в краї ледве жевріло. Бідне і повсюдно неписьменне сільське населення мало цікавилось мистецтвом, не було меценатів, котрі могли б купувати твори місцевих українських майстрів.

І все ж наприкінці 60-х років XIX ст., а особливо на зламі століть і в першому десятилітті нового віку, становище почало змінюватися на ліпше. Від половини 90-х років політичне та культурне життя галицьких українців стало помітно поживавлюватися під впливом революційно-визвольного руху і зростання національної самосвідомості, передусім у середовищі інтелігенції. Поряд з галицьким українським шкільництвом значних успіхів досягла наука. Для українців у Львівському університеті було відкрито сім

кафедр і чотири доцентури, а згодом 1893 р. народилося Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка, пов'язане з діяльністю таких титанів української культури, як Іван Франко та Михайло Грушевський. Винятково важливу роль у цьому процесі відіграла літературна і громадсько-культурна діяльність І. Франка, котрий був тим центром, навколо якого консолідувалися всі прогресивні сили української художньої інтелігенції: письменники, журналісти, театральні діячі, музиканти, художники.

На зламі ХІХ і ХХ ст. у художній процес вплилося покоління західноукраїнських художників: І. Труш, А. Манастирський, О. Кульчицька, О. Курилас, С. Томасевич, Ю. Панкевич, О. Новаківський та чимало інших, творчість яких і визначала неповторну своєрідність західноукраїнської школи малярства. Продовжували вдосконалювати свою майстерність і галицькі художники першого покоління, ті, котрі виступили фундаторами західноукраїнського малярства наприкінці 60-х і у 70-ті роки ХІХ ст. — К. Устиянович, Т. Копистинський, Т. Романчук.

Вихованці європейських художніх академій, молоді митці добре усвідомлювали те жалюгідне становище, в якому перебувало малярство у них на батьківщині. Це наштотувало їм на думку про необхідність об'єднати свої зусилля для піднесення ідейного та професійного рівня рідного мистецтва. В результаті 1898 р. у Львові з ініціативи І. Труша, Ю. Панкевича та архітектора В. Нагірного було засновано перше в Західній Україні професійне об'єднання художників — Товариство для розвою руської штуки, котре одразу ж організувало дві малярські виставки — в 1898 і 1900 рр. Не дивуймося зі слова «руський». У ХІХ ст. українці, що проживали на території Австрійської імперії, все ще продовжували називати себе русинами, а культуру свою — руською. З розвитком національної свідомості, який найбільш виразно проявився на початку нового століття, слово «руський» щодо українського населення Галичини поступово витісняється словом «український». Це знайшло свій відбиток і в галицькому малярстві: перше професійне об'єднання галицьких художників — Товариство для розвою руської штуки — у 1905 р. було реорганізоване з Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, що не тільки зміцнило національні устої мистецької організації, а й розширило сферу її діяльності. Нове товариство відіграло важливу роль у розвитку образотворчого мистецтва в Галицькому краї — діяльність його членів вплинула на розвій усієї національної демократичної культури західноукраїнських земель.

З появою Товариства почалася виставкова діяльність західноукраїнських художників. За роки свого існування ця галицька культурна організація влаштувала три художні виставки, які значно поживили художнє життя Галичини. Важливим фактором розвитку образотворчого мистецтва в Західній Україні, зокрема в Галичині, було заснування 1913 р. у Львові Музею українського мистецтва, котрий незабаром став найбільшою скарбницею художніх цінностей народу і дістав визнання не лише в Україні, а й далеко за її межами. Музей був створений на основі Національного музею, що функціонував з 1905 р. Організатором та довголітнім директором музею був відомий український вчений І. Свенціцький. Завдяки копіткій, невтомній праці І. Свенціцького та його колег у музеї експонувалися виставки цінних колекцій творів стародавнього мистецтва, в тому числі бронзових ікон (XII—XIV ст.), фрагментів декоративного різьблення на камені часів Київської Русі та сучасного (XIX — початок XX ст.) мистецтва. На жаль, багато цінних експонатів знищені за часів «радянської» Західної України.

Характерними рисами галицького малярства того часу є правдивість, глибоко реалістичне зображення життя народу, поетизація рідної природи та героїчних подій вітчизняної історії.

Творів галицької реалістичної школи К. Устияновича (1839—1903), Т. Копистинського (1844—1916), котрі здобули освіту у Віденській академії образотворчих мистецтв, та випускника Львівської художньо-промислової школи Т. Романчука (1865—1911), який здобував малярську освіту у Львові і приватно у студіях Мюнхена. Реалізмом пронизані побутові картини К. Устияновича — «Бойківська пара» (1890), «Гуцулка біля джерела» (1890), писані в традиціях українського народного живопису. Реалістичними деталями насичені і його історичні полотна «Козацька битва» (1890), «Літописець Нестор» (1901), а також портрети сучасників — «Портрет батька, М. Устияновича», «Портрет композитора А. Вахнянина» (1895).

Великий внесок у розвиток галицького реалістичного портрета зробив Т. Копистинський, автор цілої галереї портретів діячів української культури; великі історичні полотна створив М. Івасюк (1865—1936?) — «Хмельницький під Зборовом» (1893), «В'їзд Хмельницького до Києва» (1912).

Серед визначних художників Галичини того часу і талановитий живописець та графік Ю. Панкевич (1863—

1933), тернопільчанин за народженням. Повернувшись по закінченні Віденської академії образотворчих мистецтв на батьківщину, він певний час писав майже винятково картини релігійної тематики, однак з часом освоїв портрет та пейзаж. До його кращих творів належать: «Камінь Довбуша», «Водоспад у лісі», «Повернення з ярмарку», «Рибалки над Прутом», «Оборона Звенигорода», «Сосни», «Верби», «Місто через Прут», «Дорога в Карпатах», «Біля водопою», а також майстерно виконаний портрет Івана Франка.

Ю. Панкевич був активним учасником громадського та художнього життя Галичини, одним із засновників Товариства для розвою руської штуки.

Помітною постаттю серед західноукраїнських митців кінця XIX — початку XX ст. був А. Манастирський (1878—1962), також тернопільчанин за народженням, а згодом видатний маляр Східної України, автор знаменитого «Запорожця». На переломі століть художник пише поетичну картину «Селянин у хаті» (1900), а також цілу серію полотен на Шевченківську тематику: «По діброві вітер віє» (1910), «Перебендя» (1913), «Катерина» (1913) та ін. В них відчувається реалістична спрямованість автора, їй він вірний протягом усього творчого життя.

Про небуденний талант свого автора свідчать створені в той час роботи О. Новаківського (1872—1935) — «Діти», «Портрет дружини в народному костюмі» (1900—1906), «Колянда» (1907—1910), «Автопортрет з дружиною» (1911—1913) та ін. До речі, О. Новаківський був засновником художньої школи у Львові.

Плідно працює в цей час видатний художник-реаліст І. Труш (1869—1941). Його численні краєвиди, етюди, портрети, картини побутового жанру є найкращими свідченнями таланту і своєрідності майстра. Саме з діяльністю цього великого художника та громадського діяча пов'язаний вихід західноукраїнського живопису на широкий шлях суспільного і культурного життя. По закінченню Краківської академії мистецтв він повертається до Львова і незабаром стає визнаним лідером мистецького руху на західноукраїнських землях. Близькі контакти з передовими людьми того часу — І. Франком, Лесею Українкою, В. Стефаником, М. Лисенком та ін. — формували художні та громадські погляди митця. Ці люди займають чільне місце у портретному доробку І. Труша кінця XIX — початку XX ст. Він пише «Портрет М. Лисенка» (1900), «Портрет Лесі Українки» (1900), «Портрет І. Франка» (1903) та ін. Плідною була й мистецько-громадська діяльність І. Труша. Як

і Ю. Панкевич, він був ініціатором створення Товариства для розвою руської штуки, одним із засновників наступної етапної мистецької організації західноукраїнських художників — Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, а також першого у Львові українського мистецького журналу «Артистичний вісник» (1905).

У руслі демократичних тенденцій, утверджуваних в Західній Україні І. Франком та І. Трушем, працювали й інші галицькі художники: О. Кульчицька, М. Сосенко, І. Северин, М. Федюк. Олена Кульчицька (1877—1967) народилася в м. Бережанах на Тернопільщині в родині службовця. Вчилася живопису в приватній студії Р. Братковського у Львові та у Віденській художньо-промисловій школі. Закінчивши навчання, художниця поселилася у Львові, де й минуло майже все її життя. Перші живописні твори О. Кульчицька присвятила дитячій тематиці («Діти на леваді», «Пастушок з гусями», «Сирота», «Діти зі свічками» та ін.), в яких правдиво відтворила життя сільської дівчини. У Відні О. Кульчицька оволоділа цілою низкою живописних і графічних технік, а головне, засвоївши традиції народного мистецтва та досягнення європейського мистецтва модерну, стала на шлях інтенсивних пошуків індивідуального стилю, власного творчого шляху в мистецтві. На початку століття О. Кульчицька створює живописні полотна та емалі, акварелі, де широко використовує барвисту палітру виражальних засобів імпресіонізму та декоративного модерну. Реалізм і декоративність модерну переплітаються в її роботах «Гуцулка Параня» (1913), «У свято» (1913) та ін.

Помітною постаттю в галицькому малярстві того часу був М. Сосенко. Якщо в творчості І. Труша, О. Кульчицької, О. Новаківського тією чи іншою мірою помітний вплив імпресіонізму (особливо у творчості І. Труша), то М. Сосенко (1875—1920) свідомо впроваджує в свою творчість стилізацію на візантійський зразок. Мистецтвознавці зауважують певний еклектизм у його роботах, написаних на зламі століть, наприклад, у «Портреті бойкині» (1909), в «Автопортреті» (1915)⁸⁰.

На візантійське малярство, ранній ренесанс спирався у своїй творчості й М. Бойчук (1882—1939), котрий представляв нову течію у галицькому малярстві 1910-х років, а пізніше, в 20-х і 30-х роках створив цілу школу монументального живопису в Радянській Україні, яка була названа його іменем — школою бойчукістів, а стиль — бойчукізмом. Народився М. Бойчук у селянській родині с. Романівки, що на Тернопільщині. Здобувши освіту в Краківській ака-

демії красних мистецтв, в художніх закладах Відня, Мюнхена та майстернях Парижа, він зумів поєднати здобуті знання зі старою українською мистецькою традицією. Повернувшись із зарубіжжя, М. Бойчук у першому десятилітті нового віку працює у Львові як реставратор та співробітник Національного музею (пізніше Львівського музею прикладного мистецтва), одночасно виконуючи низку розписів, які на сьогодні майже втрачені. Серед цих монументальних розписів помітним є «Плач Ярославни» (1910).

Отже, навіть після короткого огляду художніх подій у Галичині на зламі століть можемо переконатися, що національне малярство, котре розпочало своє життя в Галичині в 60-х роках ХІХ ст., активно розвивається наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., виявляючись багатогранно у різних напрямках і різних творчих особливостях. Воно допомагає глибше вивчити особливості західноукраїнської культури, ознайомитися з її конкретними виявами, специфіку яких зумовили особливості суспільно-політичного життя українського народу під владою Австро-Угорщини, а пізніше Польщі. Крім того, пробуджене художнє життя галицького краю на зламі століть є свідченням того, що українське національне життя починає розвиватися щораз інтенсивніше, а за темпами національного відродження українського народу Галичина випередила «російську» Україну.

КУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І СУЧАСНОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ

И ОСВІТА І КУЛЬТУРА — КЛЮЧ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Оздоровлення і розвиток економіки, науково-технічний поступ, створення ринку — все це, безумовно, важливі завдання сьогодення. Розв'язуючи економічні проблеми, ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але при цьому не варто переоцінювати значущість принципу «економічного детермінізму», що є для нашої ідеологізованої свідомості усталеним стереотипом. Адже за ланцюгом криз (економічної, політичної, національної, екологічної) бачимо кризу культури, духовності та освіти. Чи не тому не досягають успіху програми і проекти суто економічного підходу до модернізації і перетворення суспільства, що поза увагою залишається найголовніше — аналіз і врахування соціально-культурної і моральної ситуації. Ми звикли вбачати вторинність духовно-моральної сфери стосовно базисних, економічних структур. Звідси і відповідна політика в галузі культури й освіти з її горезвісним залишковим принципом. Прийшла пора осмислити ці проблеми під іншим кутом зору.

«Конкурентоспроможність» України у світовому співтоваристві значно залежатиме від нового підходу до системи освіти, від здатності суспільства подолати існуючий розрив між освітою і культурою. Ця необхідність диктується сучасними мегатенденціями цивілізації в перспективі на третє тисячоліття: приматом індивіду, або особистого начала у всіх сферах життя; зміною вартісних пріоритетів — від вузько прагматичних цінностей економічного утилітаризму з характерним для нього технократизмом думки до ідеалів культурного розвитку особистості.

Яким би привабливим не здавався соціально-економічний стан суспільств Заходу, було б помилкою орієнтуватися на систему прагматичних цінностей, що домінують там сьогодні. Щоб стати врівень з цивілізованими країнами, необхідно брати перспективи їхнього зростання за ідеал влас-

ного розвитку. Подібно до плавця, який, перепливаючи швидку річку, щоб досягти мети, повинен завжди брати дещо вище за течією. Ми не досягнемо мети, лишимося на периферії історії, якщо наслідуватимемо принципи «наздоганяння розвитку», тобто орієнтуватимемося на статус-кво передових країн, а не на тенденції, що ведуть у мабутне.

Світ крокує до нових горизонтів. «Культура гідності» змінює «культуру корисності». Вузкий практицизм стає непрактичним й економічно неефективним у найближчій перспективі. Гуманітарно орієнтована освіта більше відповідає майбутньому розвитку, ніж просто «підготовка висококваліфікованих спеціалістів».

Саме цю тенденцію майбутнього необхідно враховувати в сфері освіти вже сьогодні, щоб не залишитися у «позавчорашній» історії.

У подоланні кризи освіти в нашій країні надію покладають переважно на перехід до ринкової економіки, яка створить і ринок знань. Однак особливістю нашого деформованого суспільства можна вважати те, що саме входження в цивілізований ринок залишається сумнівним, поки не відбудеться моральне оздоровлення нації. Народ, який «видав» з історії і життя, не може не бути духовно хворим. І ця хвороба значно важча, ніж економічні недуги.

Моральний стан суспільства, певний освітній і культурний рівень його громадян — необхідний фундамент для соціально-економічних перетворень. Непевність і нестійкість цього фундаменту в нашому суспільстві очевидні. Наслідком панування тоталітарної системи стало духовне спустошення народу. Нівелювання особистості, тотальний контроль за життям і поведінкою людини з боку держави, стирання з суспільної свідомості загальнолюдських цінностей, лицемірство і недоторканість державно-бюрократичних структур влади, що тривали десятиріччя, призвели до катастрофічних наслідків для нації. Применшувати значення цієї катастрофи не тільки небезпечно, а й аморально.

Не було і немає нічого більш руйнівного, ніж войовниче неуцтво і злиденність духу. Нехтування честю і гідністю людини, відсутність у народній свідомості уявлення про самоцінність особистості, нерозвиненість почуття особистої незалежності і відповідальності, побутове безкультур'я — явища, що стали типовими для нашого суспільства.

Загальновідомо, що причиною такого становища є імперська політика, застійні процеси 70-х років тощо. Деґуманізація радянського суспільства, моральний розпад і деградація усіх соціальних верств пов'язані з реаліями післяжовтневої історії. Всупереч проголошеним лозунгам,

радянська людина завжди виступала лише засобом, а не метою в системі тоталітарної держави. Формування «нOVOЇ людини», «гомо советікус», — важкий наслідок «творчої» діяльності КПРС — КПУ та держави. «Типова людина нового часу: гола — без душі та майна, в передбаннику історії, ладна на все, але не на минуле», — так визначив суть «людини радянської» А. Платонов.

Коріння нинішнього морального здичавіння можна знайти і в передісторії радянського суспільства. Відомо, що надто короткий буржуазний період вітчизняної історії при слабкості цивілізованого суспільства не підготував суспільну свідомість до сприйняття загальноцивілізованих цінностей: до розуміння автономії та суверенності індивіда, до безумовної поваги до прав особи, в тому числі і прав власності, остаточно — до культу людської індивідуальності, через який пройшла західноєвропейська історія.

Яким би суворим не був класовий підхід у марксизмі до оцінки буржуазних індивідів як егоїстично-обмежених, атомізованих істот, потрібно визнати, що в своїх стосунках такі «недосконалі» індивіди демонструють більше взаємної поваги, порядності, добросовісності, вміння і схильності дотримуватися правил чесної гри і розумного компромісу, ніж члени тієї соціальної організації, яка донедавна існувала в нашій країні.

Орієнтація на цінності західного індустріального суспільства в такій ситуації не є панацеєю від багатьох наших соціальних хвороб і бід. Здавалося б найпростіше імпортувати, прищепити на вітчизняному ґрунті настанови економічного утилітаризму, задіяти механізми ринкової економіки — і шлях до оздоровлення суспільства, в тому числі й морального, буде відкритий. Але складність саме в тому, що ми є нащадки «нового» суспільства. Непрофесіоналізм, інтелектуальна посередність, здатність до дводумства і кар'єризму — типові риси людини, що господарює в цьому суспільстві. І навпаки, прошарок найбільш достойних і чесних людей, які не вміли і не хотіли комфортно влаштуватися в цій системі ціною втрати власної гідності, спеціально вибраковувався і знищувався. Такі люди завжди, навіть у найзастійніші часи нашої історії, утворювали золотий фонд нації. Зараз, коли особливого соціального престижу у масовій свідомості набувають люди, що прагнуть і вміють збагатитися (що само по собі не погано), безкорисливі диваки і донкіхоти, які готові працювати не лише за гроші, знову стають аутсайдерами. Суспільству вони не потрібні, що є симптомом його морального неблагополуччя.

Незацікавленість суспільства в інтелекті, відсутність попиту на освіту, культуру, справжній професіоналізм — реалії вже постсоціалістичного періоду. Ринок, що формується, більше подібний до ярмарку, і він диктує відповідний спосіб життя та діяльності. Діляцтво, орієнтоване на швидку вигоду, без етики чесного слова, без почуття відповідальності не лише за майбутнє, а й за сьогоднішній день країни, не має нічого спільного з інтересами і завданнями загальнонаціонального відродження. Прагматизм і раціоналізм, властиві західному світові, часто підміняються найпримітивнішим сурогатом: плебейськи бездуховними уявленнями про «гарне життя».

Здавалося б, проблеми, які виникають у нас, ті ж самі, що й на Заході. Адже й вони визнають, що в їхньому суто матеріалістичному світі домінуючою етичною системою є в гіршому випадку прагматизм, в гіршому — найнизькопробніший канібалізм. Ніби подібне, але все ж не те.

Посилання на західний досвід, на необхідні моральні збитки періоду первісного нагромадження капіталу не є цілком коректними при аналізі наших проблем. Суспільство економічного добробуту може будуватися лише на глибоко індивідуалізованих економічних, правових, моральних засадах. Розвиток особистісного елемента в суспільстві, наявність гарантій прав та ініціативи особи має в західному суспільстві тривалу історію становлення. Зараз багато пишуть про соціально-культурні, релігійні, духовні передумови економічного зростання сучасних економічно розвинутих країн. Наприклад, система утилітарно-прагматичних цінностей США, цього еталона «суспільства споживання», базується на міцному фундаменті етики й традицій протестантизму, освячена ними. У нас же подібні традиції, якщо і були, то виявилися зруйнованими і знищеними настановами на зрівняльний колективізм. Наші спроби створення цивілізованого ринку гальмуються через відсутність того, що є на Заході, а саме: культурних передумов для ринкової економіки. «Справа у тому, що європейська культура є насамперед всехристиянською культурою, і вона зовсім не залежить від того, скільки людей ходить до церкви і виконує конфесійний і церковний ритуал. Мова про те, що християнство втілювалося у всі інституції європейського цивілізованого суспільства й існує в них уже викристалізовано. Сама ж ідея християнської культури фундаментальна і проста. Ця культура належить людям, які здатні в приватній справі втілювати нескінченне і божественне»¹. Християнська культура — тип індивідуальної життєдіяльності і система поглядів, які її виправдовують і мо-

тивують. Наприклад, акт торгівлі, тобто приватна справа, опирається на глибинне переконання, що заробляти гроші — покликання, воно бажане Богові, що це — служіння і відповідальність перед Богом. Мирські успіхи поєднані із служінням ближньому і вищим божественним цінностям.

Вульгарно-атеїстична обробка нашої свідомості призвела до того, що з неї щезли «абсолюти», елементи сакрального, понадсвітового погляду, що підносить людину над буденними ситуаціями. Найрутинніший побут має бути одухотвореним, на цьому елементарному фундаменті базується вся культура людства.

Ще недавно як система духовних координат радянської людини нав'язувалися цінності соціалізму. Навіть будучи для багатьох псевдоабсолютами, вони все ж таки становили певний каркас нашої ідеологізованої свідомості, тобто виконували своє функціональне призначення. Сьогодні колишня система цінностей зруйнована і нічого не з'явилося натомість. Апелювання до загальнолюдських цінностей залишається марною декларацією, яка не викликає живого відгуку і не створює духовного стану, очікуваного в даному випадку. Як тільки загальнолюдське відокремлюється від особистісного, від конкретного, повсякденного вчинку стосовно ближніх своїх, відразу ж наші найліпші моральні твердження стають глибоко аморальними. Те саме можна сказати і про нинішній релігійний ренесанс: він став для переважної більшості своїх прибічників модою, а не нагальною потребою.

Напевне, найбільшого значення і впливу набули сьогодні ідеали національного відродження. Важко переоцінити консолідуючу силу цих ідеалів, здатність до організації народних мас і мобілізації їх на масштабні соціальні дії. Націоналізм, безумовно, став формою нової ідеології. Однак, чи виправдана претензія національних цінностей на пріоритетну роль у смисложиттєвій і культурній орієнтації особистості. Національна ідея в тому вигляді, в якому вона існує сьогодні, не здатна виступати абсолютною цінністю світогляду і культури людини. Для цього вона надто «колективна», надто позбавлена інтимності. Вона звернена до натовпу, маси, а не до душі особистості. Варто погодитись з тією думкою, що «для особистості завжди відкриті й інші шляхи до цінностей загальнолюдської культури, окрім національного ствердження і національної ідентифікації»².

Поки що надії на здоровий прагматизм, на вільну людину з її прагненням до особистого успіху і матеріального благополуччя, з її діловитістю, ініціативністю, завзяттям,

тверезим розрахунком і честолюбством обертаються реальністю, далекою від очікуваної. Знову ми відчуваємо іронію історії, дивлячись на нинішніх представників бізнесу по-радянськи: «хто був нічим, той стане всім». І навряд чи це та основа, від якої можна прямувати до заповітної мети — «догнати і перегнати...».

В одній із своїх робіт Ленін дошкульно, але точно підмітив, що Росія завжди доношувала капелюшки Європи, які вийшли із моди. З нашою іноді бездумною орієнтацією на традиційні буржуазні цінності ми ризикуємо опинитися в тому ж становищі. Сьогодні на Заході, поки ми його «доганяємо», повертаються від цінностей споживання до суспільства менш прагматичного, більш орієнтованого на культурний розвиток, на гуманітарні цінності. І якщо ми хочемо відмовитися від ідеалів «доганяльного розвитку», небезпечно брати за ідеал подолану норму. Варто орієнтуватися на сьогоднішній рівень загальнолюдських цінностей, на модель суспільства, в якому є простір для свободи і творчої особистості, не забуваючи при цьому традиції досоціалістичного минулого, витіснені з нашої культури.

Прикладом для нас може бути досвід розвитку сучасної Японії. Аналізуючи відмінності у фундаментальних настановах США і Японії, сучасні дослідники надають перевагу останній, вбачаючи в японській системі модель найефективнішого суспільного устрою майбутнього. Саме таке суспільство максимально відповідає інтересам особистісного розвитку, творчої самореалізації і самовираження людини. Якщо американці змагаються сьогодні в споживанні, то японці — у виробництві. Цінність людини в японському суспільстві визначається не тим, чи є у неї гроші, а тим, який рівень її освіти. «Орієнтація на творчу працю як на мету, а не засіб заробляння грошей, егалітаристський і колективістський характер взаємовідносин у фірмі і суспільстві відрізняють індивідуальні цінності «середнього» японця від «середнього» американця»³. Економічна ефективність японської системи загальноновизнана, і не випадково конкуренція на світовому ринку змушує американські корпорації все більше використовувати японський досвід. ХХ століття переконало, що головним фактором зростання багатства стає не кількість затраченої живої праці, а якість технологічних ідей. Сьогодні в Японії на одну людину, що працює руками, припадає десять осіб, що працюють головою. Саме тут постає питання про перехід до загальної вищої освіти.

Для нас важливо зрозуміти, якою повинна бути вища освіта, яка з її сучасних концепцій і моделей найбільш

відповідає, по-перше, перспективному розвитку людства і, по-друге, — культурно-національним, соціально-історичним особливостям того простору, в якому ми з вами живемо.

XIX і XX ст. — важливий етап у розвитку світової історії. Сенс глобальних змін, які людство переживає на межі третього тисячоліття, повніше розкриється, мабуть, пізніше. Нині ж найбільш загальним відчуттям епохи, лейтмотивом більшості творів філософії і мистецтва, багатьох наукових досліджень є питання кризи культури.

Духовне виробництво, що було раніше заняттям вибраних, стало масовим. Інтелігенція втратила своє елітарне становище в суспільстві, статус хронителя цінностей. На авансцену суспільного життя вийшла людина маси, з достатнім запасом готових ідей і думок. «Повстанням мас» назвав філософ Ортега-і-Гассет стан сучасної цивілізації. Світом править більшість, не ліпша, зате рівна. Гідністю є не унікальність індивіда, а його посередність, риси, що роблять його подібним до усіх інших.

Сучасне західне суспільство володіє розвинутою індустрією масової культури, індустрією маніпуляції свідомістю, що найрізноманітнішими способами продукує стандартно-колективні, ідеологізовані форми мислення. Жити власним духовним життям людина маси вже не може. В її свідомості домінуючу роль відіграють стереотипи та автоматизми. Відбувається те, про що писав свого часу А. Швейцар: «Коли суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство, починається деградація культури, бо в цьому випадку неминуче зменшується вирішальна величина — моральні і духовні здібності людини»⁴.

Духовний світ людини деформувався теж під впливом науково-технічного прогресу. Раціоналізм став вузьким функціоналізмом і технократизмом мислення, для якого сенс людського буття змінюється функцією, яку індивід виконує. Людина тут — компонент системи, яку навчають і програмують, об'єкт найрізноманітніших маніпуляцій, а не суб'єкт, не особистість, для якої характерна самодіяльність, творча активність, свобода вибору. Інтелектуальний розвиток відбувається у невідповідності зі становленням особистості. Бездушний інтелектуалізм, функціонально бездоганний, обмежив не тільки продуктивність творчого мислення, а й волю до самоутвердження і самореалізації особистості. Відбувся, отже, розрив науки і культури, освіти і культури. Прототипом людини маси є і сьогоднішній вчений. Сама наука перетворила його в сучасного варвара.

«Вчені... поступово втрачають зв'язок з іншими галузями науки, не можуть охопити світ як ціле, тобто втрачають те, що єдино заслуговує назви європейської науки, культури, цивілізації»⁵.

Криза культури вплинула і на сферу освіти, яка, як відомо, повинна виконувати в суспільстві два завдання: по-перше, навчання, професійна підготовка молодої людини до суспільно-виробничої діяльності, виконання конкретних службових обов'язків; по-друге — виховання, тобто відтворення і спадкоємність культури через особистий розвиток людини. Саме ця компонента освіти забезпечує соціальному організмові можливість розвитку і вдосконалення. Суспільство подібне до будь-якої іншої еволюційної системи, де існують зайві неадаптовані і нереалізовані на певний момент елементи. Цей запас здібностей, вважають вчені, ніби не потрібний системі сьогодні, забезпечує їй вихід за власні межі. Духовний прошарок життя та цінності культури, утилітарно не потрібні і зайві для сьогочасних потреб суспільства, є головною умовою його життєздатності й імпульсом прогресу. Крім цього, сам інтелект не є мотивом активності поведінки людини. Діяльне начало особистості пов'язане не стільки із знанням, скільки з духовністю, культурою, мораллю. Тому освіта дає нам людину з ерудицією, виховання ж — інтелігентну і діяльну, особистість в ліпшому розумінні цього слова.

Матеріальний та економічний прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості розвитку людини. Суспільство руйнує власну базисну основу. Так, в освіті на перший план виступили компоненти службові стосовно виробничої сфери, а саме — підготовка «вузького» спеціаліста, що ефективно виконує призначені йому функції. Девальвації піддано саме поняття освіченості. Якщо раніше вираз «людина освічена» означав те ж саме, що і «людина культурна», то нині цієї тотожності немає,

Сьогодні освіта є технократичним додатком суспільства. Для зростання інтелектуальної могутності поняття совісті, духовності є необов'язковими. Людина та її цінності перетворились на засіб розвитку науково-технічного прогресу суспільства. Освіта орієнтована передусім на забезпечення умов виробництва товарів і споживання. Якщо культура — це середовище, в якому росте і розвивається особистість, як це розумів П. Флоренський, то сучасна освіта перетворилась у середовище, що готує «спеціалістів», які повинні жити в світі речей і виконувати функції, речові за своїм змістом. Освіта сьогодні деформує загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації

особистості, нівелюючи тим самим творчий аспект навчання. Якщо в умовах ринку вимоги до професійної підготовки постійно зростають, забезпечуючи її якість, то гуманітарний комплекс наук, що відповідає за культурний розвиток особистості, конкуренції зі спеціальними дисциплінами не витримує. Для сучасного ринку особистий розвиток індивіда не становить безпосереднього інтересу. Стан гуманітарної підготовки студентів непокоїть і потребує уваги з боку державних структур, які відають освітою.

Така ситуація склалася в сфері культури сучасних економічно розвинутих країн. Для нас важлива не стільки констатація цього факту, скільки досвід — вже досить багатий — подолання кризового стану в освіті. Створенням кардинально нової системи освіти стурбовані сьогодні більшість економічно і соціально розвинених країн світу. Вчені цих держав критично проаналізували стан справ в цій сфері і зробили чимало практичних кроків.

Наша держава належить до тих небагатьох країн світу, які, не оцінивши по-справжньому плодів сучасної цивілізації, не увійшовши в науково-технічну революцію, відчують на собі всю гаму негативних наслідків сучасного прогресу. Всі проблеми і суперечності, властиві епосі в цілому, притаманні і нам, але з невеликою «поправкою» — у нас вони складніші й болючіші. А це означає, що потрібно буде докласти більше зусиль, щоб їх подолати, враховуючи і освіту. Звичайно, в галузі освіти не варто очікувати швидких результатів. Освіта — одна з найінертніших систем соціальної організації. Зате якщо вдасться досягти успіху, результати будуть фундаментальними. Саме на цьому важливо наголосити сьогодні, коли йдеться про значне скорочення прийому до вузів, зменшення кількості викладацького складу тощо. Економія на освіті в нашому становищі практично гальмує вихід із глибокої кризи, в якій ми опинилися.

Останнім часом у США, Японії та країнах Західної Європи суттєво змінена організація вищої освіти в напрямі зближення її з наукою і виробництвом. Розроблені концепції безперервної освіти, що дає можливість змінювати професію і фах протягом всього життя. Інтенсивний обмін досвідом зближив системи вищої освіти і виробив світовий стандарт якості підготовки студентів. У всіх цих країнах на освіту виділяються значні кошти. Сфера освіти там пріоритетна. У нас же вона фінансується набагато скромніше. Так, витрати на вищу освіту в США за останні тридцять років зросли⁴ в 20 разів, тоді як в колишньому Союзі всього в 4,3 раза.

Основа вищої освіти в розвинутих країнах — університети. В Європі вони виникли в XII ст. і були носіями глибоких знань, охоронцями духовних цінностей суспільства, орієнтирами розвитку європейської культури. Сьогодні ця місія університетів значною мірою відійшла в минуле. Але залишилась традиція університетської освіти — навчати фундаментально й універсально. Сьогодні зростає загальнонаукова і загальногуманітарна підготовка спеціалістів, які здатні не тільки до виконавчих функцій, а й насамперед до організації та управління, вміють охопити весь проект виробництва, вивчити всі його аспекти.

Сучасна концепція вищої школи пріоритет надає загальній, а не вузькоспеціальній освіті. Найпрестижніші університети Японії — Токійський і Кіотський — відомі власне універсальністю, широкою загальноосвітньою підготовкою випускників. Такі університети формують інтелектуальну еліту японського суспільства.

У нас до цього часу панує галузева система вищої освіти. Із 147 вищих навчальних закладів України тільки 9 університетів, тоді як «у США, наприклад, тільки в університетах, які мають право присуджувати докторські ступені, навчається близько 3,5 млн осіб — більше, ніж на денних відділеннях вузів колишнього Союзу. В Японії повну вищу освіту отримують тільки в університетах... У ФРН із 1410 тис. студентів на університети припадає 1104 тис., або 78,3 відсотки»⁶.

Вузи України готують фахівців з 320 спеціальностей, причому переважно спеціальностей вузьких. В умовах, коли попит на знання і професійність практично відсутній, коли суспільство не жадає талантів і інтелектів, не може бути й мови про високу якість цієї освіти. Той факт, що деякі спеціалісти, працюючи за кордоном, демонструють там досить хороший рівень професійної підготовки, викликає швидше подив і сприймається як виняток, а не як правило.

Для будь-якої культури (а освіта — це її частка) необхідний діалог у просторі і часі з іншими культурами, необхідні спадкоємність і обмін досвідом. У науці та освіті важливого значення набувають «родовід», «зв'язок часів» у рамках наукової школи чи напряму, передавання і збереження традицій того чи іншого навчального закладу або культурної спільноти. Згадаймо, яку роль у долі Пушкіна і його сучасників відіграли традиції вільнодумства і дружнього братства, що панували в ліцеї. Існували також дух і традиції Києво-Могилянської академії, що вплинули на процеси культурного відродження в Україні. А філософська школа Київського університету, наприклад, багато

в чому визначила обличчя української і російської філософії кінця ХІХ—початку ХХ ст.

Уніфікація сучасної вищої освіти і відсутність необхідної свободи, яку повинен мати кожен вищий навчальний заклад, призвели до того, що університети практично не мають неповторного «власного обличчя».

Культурний геноцид радянського періоду розірвав спадкоємні традиції наукових шкіл, підірвавши тим самим освітні корені в суспільстві. Французького філософа В. Лефевра в Америці вразив такий факт. «Наприклад, можна зустріти професора Гарвардського університету, який є учнем... Джона Локка. Інакше кажучи, він учень — в ланцюжку «вчитель-учень» — людини, яка колись там вчилася у Дж. Локка. Наприклад, у математичній галузі можна зустріти учня Гаусса. Такі «родоводи» навчання справляють глибоке враження»⁷. Такі ланцюжки у навчанні у нас відсутні. Багато вчених, котрі могли б бути ланками, що зв'язують окремі ланцюжки, були колись усунені від викладання або ж фізично знищені. Сьогодні ті, хто міг би відновити «родовід» нашої науки та освіти, або від'їжджають на Захід, або ж працюють у спільних підприємствах, комерційних структурах тощо. Нинішня вища школа їх не спроможна втримати.

У нашій системі освіти відсутній не тільки зв'язок часів і поколінь, але і зв'язок з сучасним світом. Ізольованість нашої країни не давала змоги асимілювати світовий досвід у цій сфері. Тому поглибилися відмінності в структурах освіти, в змісті і якості викладання, в методах і формах навчання студентів.

Технократичні тенденції в системі освіти, з якими борються країни світової співдружності, в нашій країні набули значних масштабів. У нас втричі більше спеціалістів інженерно-економічного профілю, ніж у США. Промисловість від такої кількісної переваги інженерів не поліпшується (так, як і сільське господарство, для якого ми навчаємо спеціалістів у п'ять разів більше, ніж у США). На 10 інженерів у нашій країні припадає 14 фахівців іншого профілю, тоді як у США їх — 114. Наприклад, щорічний випуск психологів в колишньому Союзі становив всього 600, а в США — понад 50 тис. осіб. Підготовку соціологів у нас розпочали лише в 1984 р., перший набір — 200 осіб, а в США щороку випускають близько 14 тис. Випуск спеціалістів економічного та управлінського профілю в США збільшено ро 23,6% всіх випускників. У колишньому Союзі їх готували втричі менше, ніж у США⁸.

Такі диспропорції спостерігаються не лише у підго-

товці спеціалістів, але і в організації навчального процесу і вузівської науки, матеріального забезпечення вищої школи, професійному рівні викладачів і якості викладання, рівні вимог до знань студентів тощо. Проблем у сфері освіти, вирішувати яких ми ще й не починали, більше ніж достатньо. Однією з них є проблема гуманітаризації освіти.

У сучасному світі механізми відчуження людини діють у всіх сферах соціального життя. Криза культури, про яку йшлося вище, — свідчення втрати «людинорозмірності» нашою цивілізацією. Із «міри всіх речей» людина сама все частіше перетворюється в річ, роль-функцію, об'єкт маніпулювання з боку зовнішніх їй сил.

«Принцип корисності», цей стрижень речового мислення, до цього часу лежить в основі нашої освіти, Вона орієнтована на підготовку спеціалістів, «соціально корисних» виконавців. Системі потрібні спеціалісти, а не особистості, що володіють спеціальностями, потрібні спритні функціонери, котрих веде чиясь рука, а не люди, що критично мислять і активно діють.

Про гуманітарно орієнтовану освіту можна говорити лише там, де центром турботи виступає не стільки суспільство, скільки індивід; де існує зверненість до інтересів особистого розвитку, прагнення максимально давати людині, а не брати від неї.

Гуманізація і гуманітаризація освіти повинні бути імунітетом, фактором протидії стосовно форм відчуження в цьому світі. І справа навіть не в тому, щоб відстоювати і охороняти (часом всупереч сьогочасній прагматиці і спрощено зрозумілій економічній доцільності) цикли гуманітарних дисциплін у навчальних планах. Мова іде про складніше завдання — відновлення єдності культури та освіти, повернення втраченої цілісності її світосприйняття, збереження продуктивно-творчих потенцій людини в неминучому процесі спеціалізації. У якій би професійній сфері не працював індивід, його світосприйняття повинно бути не стільки локальним, скільки глобальним, отже — наповненим смыслом власного життя і діяльності.

Інженерові, наприклад, необхідно зрозуміти, де закінчується технічний прогрес і починається технократичне й екологічне варварство. Вченому повинні бути відомі межі науки в історичному полі людської культури і ступінь застосування «суто» наукового підходу до проблем людини та її буття. Будь-який спеціаліст мусить відчувати, де починаються моральні аспекти його діяльності і в чому полягає його особиста відповідальність за її результати. Тіль-

ки тоді поняття освіченості зближатиметься з поняттям культурності.

Від гуманізації освіти багато в чому залежить інтелектуально-творчий потенціал особистості. Гуманітарна підготовка повинна спрямовуватись на виховання індивіда як активного і вольового суб'єкта, здатного до самостійних зусиль у навчанні. Вуз повинен вчити студента мати власну думку, повинен стати школою мислення, а не школою запам'ятовування і відтворювання інформації. Потреба в самоосвіті, в «духовній самостійності», крім того, критична спрямованість мислення її продуктивність у засвоєнні знань і людської культури — це ті риси, яких не вистачає нинішньому студентові. Він усе ще виступає об'єктом педагогічних зусиль щодо «переливання» в його голову готових знань.

Незацікавленість у творчому навчанні, апатія і застій, які панують в нашій вищій школі, охоплюють однаковою мірою і студентів і викладачів. Ситуація в суспільстві така, що попит на культуру і освіченість знизився за останні роки ще більше. Значущості набирають гуманітарні знання, від рівня і якості викладання яких залежить зміна атмосфери у вищій школі, адже гуманітаризація освіти має за мету духовне становлення особистості, вона повертає людині непрагматичні цінності. Подолати силу інерції, повстати проти рутини нашого соціального буття зможе лише людина, для котрої світ людської культури має значення не менше, ніж світ життєво-буденний. Соціально-гуманітарна освіта покликана відтворювати і розвивати культуру всупереч тенденціям її розпаду в суспільстві.

Це — в ідеалі. Реальність же гуманітаризації освіти сьогодні більш проблематична, ніж будь-коли. Вчора їй заважала ідеологічна система, що вбирала в себе і перемелювала соціально-гуманітарні знання, перетворюючи їх у догматику. Сьогодні нехтування цими знаннями викликано прагматизацією завдань освіти. Якщо гуманітарні дисципліни займають у вітчизняних інститутах 7,5—10% навчального часу, то у зарубіжних — від чверті до третини⁹. Але й ці цифри доводиться відстоювати, переконуючи адміністрацію вузів. Мимоволі проводиш аналогію з ситуацією, яка була у Росії у другій половині XIX ст., коли ціле десятиріччя філософії не викладали в університетах, мотивуючи тим, що «користь філософії не доведена, а шкода від неї можлива».

Як зазначалось на Всеукраїнському з'їзді освітян (грудень, 1992 р.), метою сучасної освіти повинен стати розвиток активно творчих можливостей людини як особистості

та найвищої цінності суспільства. Здобуття незалежності України відкриває можливість покінчити зі станом, коли молоду людину при навчанні було відчужено від власної національної самобутності, від рідного краю, рідної мови, культури та історії, виробити нову сучасну концепцію гуманістичного виховання та освіти громадян, молодого покоління, автономізацію вищих навчальних закладів, утвердити їх реальну незалежність.

Гуманітаризація як соціокультурне явище повинна проникати в будь-яку навчальну дисципліну. Настав час вертатися, поки не пізно, долаючи технократичну мотивацію, на шляхи духовності, здійснюючи поворот до цілісної людини. Будь-який професійно-навчальний заклад має перетворитися на храм культури, бо без загальнокультурної підготовки сам процес гуманізації та гуманітаризації повною мірою здійснити не можна.

Треба пам'ятати, що етнічною своєрідністю духовного світу східних слов'ян завжди було яскраво виражене емоційне, богословсько-гуманітарне начало, на відміну від раціонально-прагматичного начала в розумовому устрої західноєвропейських народів. Культ високої духовності, пильна увага до внутрішнього світу людини, пріоритет гуманістичних ідеалів над утилітарно-меркантильними цінностями та інтересами — це ті культурно-національні особливості слов'янського менталітету, які повинні бути збережені у процесі реформи сучасної системи освіти.

ФІЛОСОФІЯ І НАЦІЯ, ДІАЛЕКТИКА ЇХ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ ТА ВЗАЄМОЗАЛЕЖНОСТІ

Всесвітня культура не існує поза культурою окремих народів, всього людства. Кожний народ вносить свої неповторні надбання до скарбниці загальнофілософської цивілізації. Водночас на розвиток культури будь-якого народу впливають загальні закономірності всесвітньої культури.

Останні два століття людської історії відзначені появою нового соціального феномену, ім'я якому — нація. Нації як великі спільності людей, свідомих своїх національних інтересів у політиці, культурі й економіці, виступають у сучасну епоху універсальним способом самоорганізації суспільства, єдиним ефективним з'єднувачем між окремою особою і всім людством. Як писав Іван Франко майже сто років тому, «все що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації»

над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації»¹⁰.

Формування націй було і залишається одним з найхарактерніших процесів модерної епохи. Логічним завершенням цього процесу є утворення національних держав, бо зрозуміло, хто ліпше зможе захистити національні інтереси цієї чи іншої спільноти, ніж власна національна держава. «Нація без держави є не повна і не закінчена, хоч би була не-знять яка численна, багата і здібна; вона не буде вважатися повновартною, аж доки не стане повновартним господарем на своїй власній землі. Це є життєва аксіома, якої не можна заступити. Таким чином, створення й удержання держави було, є й буде найвищим ідеалом нації на землі»¹¹.

«В своїй хаті своя правда, і сила, і воля», — писав Шевченко. Лиш у своїй власній державі народ може створити найсприятливіші умови для розвитку природних чи Богом даних йому здібностей та приєднатися до поступального розвитку загальнолюдської думки і культури. Тому утворення націй у XIX—XX ст. збігається з утворенням національних держав. Саме держава виступала важелем творення націй, часто насаджуючи національну ідеологію своїм підданам зовсім не мирним, а насильницьким шляхом, особливо у тих випадках, коли вони були не однієї з панівним класом національності. Таким чином творилась, скажімо, французька та російська нації.

Сам факт, що в Європі кінця XVIII ст. було значно менше держав, ніж народів, наводить на думку, що мусив бути інший шлях формування нації, незалежний або навіть супротивний державному тискові. Крім державних народів, які могли користуватися всіма благами державного життя, існували народи й недержавні. Вони не тільки не мали своєї власної держави, а й були позбавлені своєї національної еліти — носія політичної свідомості і розвинутої культури. У них не було власної тяглої культурної традиції. Їх історія розвивалася ніби з великими перервами. Творення націй серед недержавних народів відбувалося шляхом виникнення і розвитку масового національного руху «знизу» у відповідь на репресії державного апарату «згори».

З огляду на філософію як науку, предметом якої є розвиток філософської культури, стає зрозумілою необхідність вивчення філософії певної національної спільноти. Адже постановка і розв'язання філософських проблем у конкретній філософській системі, засвоєння тих чи інших

філософських ідей істотно зумовлювалися специфікою історичного розвитку, культури народу, у якого народжувалися чи функціонували певні філософські ідеї. Тому вивчення і засвоєння історії становлення і розвитку філософії українського народу є однією з основних умов формування науково-теоретичного мислення. Недооцінення досвіду українців, їх національного мислення та філософії призводить до негативних наслідків. Бо, як підкреслюють американські філософи М. Дубовскі та А. Теохаріс, той, хто контролює минуле, тобто історію, той значною мірою контролює сучасне і майбутнє¹².

Отже, із зростанням духовної сили народу, його національної самосвідомості, ми все частіше будемо звертатися до історії взагалі, в тому числі й до історії філософської думки в Україні. До недавнього часу її трактували як регіональну, похідну від російської, а то й просто ігнорували. Тому зростання інтересу до української філософії відображають характерні для сучасної України процеси зростання національної самосвідомості і пошуків в зв'язку з цим інтересу до власної філософської традиції, її внеску в світову філософську культуру.

Синтезуючи «розчинений» у всіх компонентах культури світоглядний зміст до найвищої форми його теоретичного вираження — понятійно-категоріальної, філософія тим самим реалізує теоретичну та історичну самосвідомість народу. Без розвиненої філософії національна ментальність завжди залишатиметься враженою комплексом меншевартості. Важко заперечувати, що симптоми такого комплексу останнім часом, коли проблема відродження української національної культури стоїть гостро, стали аж надто помітні. У масовій свідомості українська культура асоціюється не з інтелектуальною потугою першого східнослов'янського університету — Києво-Могилянської академії, осяяної іменами М. Смотрицького та І. Гізеля, Ф. Прокоповича і Г. Сковороди, не з унікальним мистецьким космосом козацького барокко, не з духовним титанізмом М. Драгоманова, М. Грушевського, Д. Чижевського, В. Вернадського або геніальними образними одкровеннями Л. Курбаса, О. Довженка, М. Бойчука — вона асоціюється з гопачно-вареничним «лубком», з віковічною «загумінковістю». Тобто нація бачить сама себе у викривленому світлі. І цьому можуть зарадити нормативні курси з історії української культури, і найбільше — курс історії філософії в Україні, бо саме вона дасть вищий синтез духовності українського народу.

З огляду на історію філософії як науку стає зро-

зумілою необхідність диференціації в її рамках відповідного курсу, який присвячується вивченню історії філософії певної національної спільності. Адже постановка і розв'язання філософських проблем у конкретній філософській системі, засвоєння тих чи інших філософських ідей істотно зумовлювалися специфікою історичного розвитку, культури народу, де вони народжувались чи діяли. Тому й об'єктом вивчення історії філософії в Україні є не лише досягнення науково-філософського пізнання, а й сукупність філософських значущих ідей, які знаходили відображення в усіх сферах духовної творчості.

Разом з тим, філософія як теоретична основа світогляду і методологія пізнання і діяльності активно взаємодіє з усіма компонентами культури, забезпечуючи цілісність культури. Розвиваючись на ґрунті узагальнення сукупного досвіду людства, досягнень усіх наук і культури взагалі, вона є способом самопізнання культури. Пізнання історії культури не можливе без вивчення історії філософської думки. Водночас, через осягнення історії філософсько-світоглядних ідей розкривається сутність і спрямування історичного розвитку культури. Тому кожному свідомому громадянину України важливо знати, як мислили наші предки, які були їхні уявлення про самих себе і навколишність, як знаходили наукову істину, що зрештою сприяло поширенню і перемозі національної та державницької ідеї.

Щоб усвідомити роль і місце національної філософії (в тому числі української) в світовій філософії, необхідно звернутися до місця і ролі кожної нації, народу в світовій культурі. Тут завжди борються два погляди — раціоналістичний і романтичний.

Раціоналістичний погляд на націю базується на тій основній передумові, що в житті лише те має сенс, що можна зрозуміти і обґрунтувати розумом. З погляду національного усі люди безумовно однакові, рівні між собою. Те, що є в людському житті «об'єктивно» цінним, є усюди й для всіх однакове, незмінне і нерухоме. Але в житті та історії це не так — ми маємо різні наукові, філософські, релігійні погляди, ми бачимо розмаїті побутові звичаї, різні моральні принципи, різноманітні художні «стилі» та «смаки». Одні погляди на справедливість, красу, правду є правильні, інші — помилкові. Людям властиво помилятися. Історія людства і його сучасність підтверджують це. І людство долає ці помилки, підносячись до вселюдського єдиного і однакового для всіх. Насправді цінним і важливим є лише «вселюдське», наднаціональне, надчасове. Але абсолютизація вселюдського, всезагального, ігнорування

нації, національного — теж призводить до помилки, свідчить про однобічність раціоналістичного погляду. Вже в органічному житті ми зустрічаємо таке розмаїття форм і типів, яке свідчить, що хтосна чи може існувати життя (не тільки органічне, а й людське — індивідуально-психічне та суспільне), яке б такого розмаїття форм і типів у собі не мало. Чи мало б сенс людське життя, коли б воно проходило серед може й ідеальних, але цілком подібних один одному людей? Людське суспільство можливе лише тому, що існує різноманітність психологічних осіб окремих людей.

Подібне розмаїття спостерігаємо також в історії і культурі, в релігії, науці. Найліпшим прикладом можуть бути зміни в історії людства. Різні стилі в мистецтві — класичний і романтичний, готика і барокко можуть бути для нас однаково прекрасні, незважаючи на їх протилежність і різноманітність, наші симпатії. «Вселюдське» значення, вічність окремих культурних форм (в тому числі і форм національного життя) є таке саме, як абсолютне значення окремих однобічних «напрямів», «шкіл», течій та стилів у мистецтві. І цінність їхня полягає саме у їх індивідуальності, неповторності, що освітлює повніше абсолютні цінності.

• З цієї точки зору треба підходити і до розв'язання питання про співвідношення між нацією і людством, між національним і вселюдським. Кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в цих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і живе. Саме у своєрідному, оригінальному, у своїй «однобічності» і обмеженості і полягає вічне, загальне значення кожної нації. Як живі, різноманітні людські індивідууми об'єднані у суспільстві, так конкретні, різноманітні нації з'єднані в людстві. Тільки через них і в них людство є можливе. Тому романтичний погляд на націю аж ніяк не веде до національної винятковості і національного засліплення. Якщо раціоналісти вважають, дійсно цінним і важливим лише «вселюдське, національне, надчасове (національне другорядне, не так важливе), то романтики якраз вказують на ці їх помилки, однобічність, недооцінення нації, національного взагалі.

Звичайно, теорія нації не обмежується лише тим, на що ми звернули увагу вище, але цим можна обмежитись, щоб зрозуміти проблему національної філософії.

Так само як на націю, можна дивитись і на усі продукти національної культури: національне мистецтво, науку, філософію. Є різні погляди на філософське знання, що

якнайтісніше пов'язані з тими, про які ми говорили стосовно нації.

Як відомо, зараз принципово висувається питання про перегляд попередньої офіційної історії філософії. Більшість вчених-філософів сходяться на тому, що таких концепцій є три: ресселівська, тобто вся філософія є не що інше, як буквальні примітки до Платона; гегелівська (на якій ми і до сьогодні стоїмо) — концепція діалектичного знання, тобто кожний наступний філософ знімає все цінне з минулого і передає це цінне естафетою далі; і третя концепція доповнюваності, коли філософські системи співіснують, доповнюючи і збагачуючи одна одну.

З цих концепцій ми підходимо до розуміння факту існування багатьох «філософій», цебто багатьох «шкіл», течій, напрямів, світоглядів. Одним із завдань філософії є подолання редуccionістського підходу, відповідно до якого вся різноманітність філософської думки зводилась до однієї її системи — марксистської філософії, причому в її вульгаризованому, сталінському варіанті. Тому ми розглядаємо кожну окрему філософську систему як вияв певного часового, національного, мистецького, наукового, релігійного та іншого погляду. Кожна «конкретна» філософія — це певне усвідомлення абсолютних цінних, неминущих елементів певної національної культури, наукового світогляду, мистецького стилю, певної позитивної релігійності тощо. Тому будь-яка філософія, що хоче бачити в собі реалізацію абсолютної істини, стає помилковою. Кожна національна філософія, що хоче бачити в собі єдину й усю правду, стає на хибний шлях.

Бути вченим, бути філософом — це, звичайно, стан особистий, індивідуальний, але мати науку, мати філософію, релігію, мистецтво, моральну культуру, державу — є стан всенародний, національний. Духовна культура не є особистим, груповим чи класовим надбанням, у своїх істинних досягненнях вона є водночас і національною. Але за своїм досвідним джерелом, за своїм творчим ритмом і за своєю ідентичністю вона — національна. Ось цим станом всенародного духовного досвіду визначається і доля національної філософії. Філософ (як поет, художник, вчений, політик чи пророк) живиться, свідомо чи несвідомо, духовним досвідом свого народу. Він має батьківщину, тобто національну, духовну культуру, в якій склався його індивідуальний дух. Особистий індивідуальний досвід філософа в глибині своїй пов'язаний походженням і взаємодією з досвідом свого народу: тим більше йому вдасться досягнути, чим більший і зріліший духовний досвід його народу.

Тому розвиток філософської думки є своєрідним переходом від однієї часткової правди до іншої, від однієї однобічності до іншої. Філософська думка може бути безплідним хитанням між цими однобічними, обмеженими правдами, а іноді — возвишенням над тими однобічностями, що в певний історичний момент репрезентовані у певного народу, в певній культурі, злиттям цих «однобічностей» у єдність, до синтезу їх. І цей синтез залишається все ж обмеженим, однобічним, але оскільки він зливає два однобічних значення абсолютного, є тим самим вже «вищим», ближчим до абсолютної правди. Розвиток філософії полягає головним чином у цих моментах синтезу.

Акцентуючи увагу на такому «синтетичному» характері філософської творчості, ми зрозуміємо і те, що ті основні посилення, які лежать в основі синтезу, повинні якнайбільше «доповнювати» одне одного, тобто повинні бути суперечливими одне одному. Розвиток філософії справді є рух між цими протилежностями і через протилежності до синтезу.

Таким є рух цих протилежностей і в межах кожної національної філософії. Але ці полярні протилежності мають між собою щось спільне, завдяки чому вони — не кожна окремо, а обидві разом — характеризують націю, епоху, філософський напрям тощо. Так, у французькій філософії аж від середньовіччя боролись філософський містицизм та раціоналізм, в англійській — емпіризм та платонізм, в німецькій — спекулятивний та індуктивний методи, в російській — релігійні тенденції і різні форми «просвіченості» — матеріалізм, позитивізм тощо.

Загалом лінія філософського розвитку в різні епохи проходить, так би мовити, через різні країни, через різні нації. До однієї нації вона повертається декілька разів, через інші проходить лише один раз. Отже, окрема нація в певні моменти репрезентує історичну сучасність — іноді разом з іншими націями, а іноді й сама.

Переважно три моменти характеризують особливості філософії даної національності: 1) форма вияву філософських думок; 2) метод філософського дослідження; 3) будова системи філософії («архітектоніка»), зокрема становище і роль в системі тих або інших цінностей.

Форма вияву філософських думок є, мабуть, найбільш зовнішня національна риса у філософії. Так, це прагнення до простоти і прозорості у англійців, до симетрії і схематизму у французькій філософії, до відкриття «діалектичних моментів», «суперечностей» і «руху» думки між ними на німецькій (що здається декому «туманністю» німецької

думки) — усе це, поза сумнівом, важливі, але зовнішні риси. Значно більше значення має метод філософування — емпіричний та індуктивний в англійській філософії, раціоналістичні докази у французькій, трансцендентальний та діалектичний методи у німецькій філософії. Метод накладає відбиток на саме ество філософських систем цих націй.

Ще глибше значення має будова філософської системи. Від неї залежать як максимально оригінальні і цінні, так і максимально «помилкові» національні риси філософських систем. Різна постановка в системі цінностей релігійних, теоретичних, етичних, естетичних та інших проблем є основою систем. Так само залежить від цього архітектонічного моменту і різна характеристика окремих сфер цінностей — «почуття», «припис», «обов'язок», які є основними формами моральних цінностей в англійській, французькій та німецькій етиці або згода з досвідом, розумом, із внутрішньою закономірністю пізнання як теоретико-пізнавальний критерій у тих самих націй. Оскільки одне з цих тверджень абсолютизується, проголошується істиною в останній інстанції, а всі інші заперечуються, ми маємо справу з основними помилками національних філософій.

Цілком зрозуміло, що було б добре характеризувати історичний розвиток будь-якої національної філософії, аналізуючи і національні підвалини, на яких ця філософія виростає. Ці підвалини є тим, що ми умовно назвемо «народним світоглядом». Народний світогляд — національно зумовлене ставлення певного народу до світу, сенсу життя тощо. Він виявляється і в тому, що цей народ у світі любить, чого в житті уникає, що в людині оцінює найвище, до чого ставиться негативно.

Особливо хотілось би підкреслити роль і значення для розуміння української національної філософії такого феномену, як здоровий глузд українського народу. Навіть в часи, коли українська інтелігенція опинилася в тюрмах або на службі Молоху, єдиний, хто тримався опозиційно, був «здоровий глузд народу». Адже в основі філософії лежить систематична практика духовного досвіду. Філософія, яка спеціально присвячує себе цьому досвідові, може з'явитися тільки там, де народ виношує чи вже виносив зрілий духовний досвід.

Звичайно, протягом віків народний світогляд не залишається незмінним. І впливи чужих культур, і великі зміни у власному житті — все це накладає відбиток на психіку народу. Народний світогляд — сполучення певних

надісторичних та історичних елементів. Історично зумовлені елементи змінюються легше, ніж зумовлені певним психічним складом нації. Але і перші, і другі в кожний окремий момент накладають свій відбиток на філософську творчість представників певної нації. І, не слід забувати, що існують відмінності — психологічні, соціальні, регіональні, релігійні, племінні тощо, які роблять характеристику національного обличчя народу надзвичайно складним завданням. А від цієї різноманітності характерів залежать і певні відхилення в світогляді.

Українська філософська і соціологічна думка розвивалася в дуже складних для українського народу економічних, політичних, культурних умовах. Усі наші сили йшли на виживання. Проте філософська думка постійно збагачувалась, жила народною творчістю, здоровим глуздом українського народу, його прагненням до свободи і незалежності.

Ні український народ, ні його передові мислителі, філософи ніколи не відверталися від загальнолюдських і національних цінностей, завжди визнавали їх пріоритетність.

Суттєвим моментом, що характеризує історію філософсько-соціологічної думки в Україні, є її органічний зв'язок з філософською думкою Сходу і Заходу (Росії і Білорусі, Польщі і Австрії тощо). Разом з тим слід зазначити, що головні течії філософської думки України були «відкриті» для впливу з боку тих чи інших філософських систем розвинутих країн Європи: філософських вчень Нового часу, філософії Просвітництва, німецької класичної філософії, особливо Гегеля і Фейєрбаха. Українські мислителі, філософи стали великими тому, що використовували все прогресивне в світовій філософії, шукали істину не в чужому середовищі, а в житті і культурі свого народу. Ядром їх істини була духовність народу, основи своєї релігії чи вільнодумства, основи своєї історії. Вони не користувались дешевими заміниками. Так формувалась своя філософія, своя школа національного мислення, своя істина.

Отже, розвиток будь-якої філософії пов'язаний з розвитком нації (держави), її матеріальної і духовної культури. За своїм досвідним джерелом, за своєю своєрідністю, філософія є глибоко національною. Постановка і розвиток філософських ідей і поглядів значною мірою зумовлюються специфікою історичного розвитку, культури народу. Не відкидаючи величезного значення взаємозв'язку і взаємовпливу національної філософії і філософії світо-

вої, ми свідомо акцентуємо увагу на національній формі філософії, її тісному зв'язку з народною творчістю, мудрістю, його здоровим глуздом, зрештою з душею народу. І хоч не відає простий український селянин про безліч наукових премудростей, але він інтелігентний правдою життя, що закладається в народі поступово, передається з покоління в покоління. І тому освоєння цієї величезної спадщини народу сприятиме зростанню національної свідомості, національного мислення українського народу.

ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТИ» ЯК ОБЕРЕГИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ

В останніх десятиліттях XVIII ст. Галичиною прокотилася перша хвиля національно-культурного руху. А джерелом цього потоку став організований 1787 р. при Львівському університеті Руський інститут, який готував священників, які знали українську мову. При інституті зібралася професура, що прагнула наукові міркування, лекції та статті рідною мовою доносити до вихідців з галицьких земель. Так, доктор філософії Іван Зеленчик читав українською мовою лекції з експериментальної фізики, професор Петро Лодій — лекції з теоретичної і практичної філософії.

У 1790 р. Львівська Ставропігія видала буквар з додатком «Політики світської», що були немов маленькі енциклопедії україністики. Тоді ж Петро Лодій у передмові до перекладених з латини на українську мову «Наставленій любомудрія» зазначив, що нехай не дивуються читачі простим словесним виразам, бо вони вжиті винятково для користі галицького юнацтва.

Друга хвиля просвітницького руху прокотилася в 10—20-х роках XIX ст. У 1815 р. виникло у Перемишлі перше українське просвітницьке товариство нечисленної тоді інтелігенції, переважно з духовенства. Їх усіх об'єднало бажання працювати в ім'я відродження української культури. Товариство ставило за мету розповсюджувати серед селянства твори релігійного змісту українською мовою. Іван Франко писав, що статут цього Товариства став важливим документом «для історії нашого національного розвитку і для історії поглядів нашої інтелігенції на простий народ, його життя, а також на засоби, цілі його освіти»¹³.

Каменяр назвав «зірницею відродження» ініціатора створення Перемишльського Товариства Івана Могильницького. Учень відомого славіста В. Капітара, вихованець Віденського університету, вирішив розвіяти «пануючу тут

у погляді на національну справу єгипетську темряву за допомогою світла науки»¹⁴. У своїй діяльності І. Могилянський намагався спрямувати національно-культурний і просвітницький рух у річище загальноукраїнських інтересів, ставав на захист української мови, розглядав галицький народ як невід'ємну частку всього українського народу. Його наукові праці були перехідним містком від теорії до практики живого мовного середовища, «служили для осмислення еволюції національної свідомості, розвитку освітньо-просвітницьких змагань тодішньої кращої частини галицької інтелігенції, пізнання національної історії і себе в ній»¹⁵.

У Перемишлі виходить перша в Галичині українськомовна етнографічно-фольклористична студія «Руское весіле» (1835), написана відомим вченим і громадським діячем Йосифом Лозинським. Він також написав чимало праць з історії суспільного і культурного рухів у Галичині, розвитку української мови, про значення викладу науки рідною мовою у народних школах.

Третя хвиля просвітницького руху, що винесла ідею створення самого Товариства і в недалекому часі розлилася не лишень у Галичині, а й по всій українській землі, — то діяльність «Руської трійці»: Івана Вагилевича, Якова Головацького та Маркіяна Шашкевича. Вони повстали проти панування бездуховності серед землевласників, які ставали першими ворогами просвіти на селі. Часто можна було почути їх голоси: «Мужикові нашо школи? З чого наші діти будуть жити, коли ще й мужик навчиться читати і писати?»¹⁶. Діячі «Руської трійці» пішли далі від своїх попередників у пробудженні національної свідомості, узагальнюючи проблемність і вирываючись з дріб'язково-побутового дроблення. Вони допомогли людям своїми роздумами, творами і діяльністю пізнати себе як велику націю, що має право на культурно-літературну і політичну незалежність. «Конфіскація «Русалки Дністрової» не вбила духу, який сплотив її. Цей дух, наче з кременем зударившись, тим сильніше блиснув навкруги, освітлюючи темряву»¹⁷.

Прообразом «Просвіти» стала Галицько-руська матиця. Ще 1847 р. з'явилися публікації з ідеями такого об'єднання. У 16 числі газети «Зоря Галицька» (1848) була видрукувана відозва з поясненнями мети Товариства, умов прийому і завданнями, що визначалися культурно-просвітними настановами. Новостворене Товариство розпочало видання серії книжечок для української громади, а в серпні 1848 р. на засіданні Головної Руської Ради М. Устиянович

виступив з пропозицією скликання з'їзду (собору) діячів української культури, який би обговорив багато питань, пов'язаних з духовним відродженням нації.

Такий з'їзд було скликано в жовтні 1848 р. У його роботі взяло участь 118 представників галицької інтелігенції. «З'їзд руських вчених», — таку офіційну назву він мав, — пройшов під знаком збереження української мови перед засиллям польської та російської мов. На ньому працювало дев'ять секцій, які виробили програмні завдання, що зводилися до необхідності заснування господарських товариств, запровадження богослужіння рідною мовою, створення загальнодоступного підручника української історії для шкіл, збереження пам'яток історії і культури, вироблення проекту вживання української мови і фонетичного правопису. Незважаючи на засилля на з'їзді москвофілів на чолі з Денисом Зубрицьким, з'їзд став важливою віхою у справі національного відродження.

Зростає вплив української літератури. За ініціативою коломийського священика Івана Озаркевича в аматорському театрі була поставлена п'єса І. П. Котляревського «Наталка Полтавка» та інші драматичні твори українських авторів. Зароджується українська публіцистика. Зразком полум'яного слова періоду революції 1848—1849 рр. стала стаття священика з с. Ветлин на Лемківщині Василя Подолинського «Слово перестороги». Він гостро засудив спроби колонізації українського народу і виразив впевненість у тому, що жоден «українець не буде зрадником України». «Українці знають... — наголошував В. Подолинський, — що ознака їх національності не криється в релігії. Можна бути католиком, православним і поганином, а залишитися українцем». Його позиція щодо майбутнього України збігалася з позицією кирило-мефодіївців і зводилася до визволення слов'янських народів з-під гніту імперських монархій і утворення «слов'янської федерації». Ідея політичної незалежності України ще не стала тоді панівною серед української інтелігенції. Потрібні були ще довгі роки зусиль справжніх сподвижників національної справи, щоб ця ідея опанувала людьми.

20 жовтня 1860 р. в Австрійській імперії проголошено нову конституцію, яка була дещо ліберальнішою. Галичина дістала певну автономію з сеймом і власним урядом. Але в основу цієї конституції лягла не національна, а становна система, що сприяла зміцненню польських позицій у Галичині. Справжнім випробуванням для української інтелігенції стала «азбучна війна» 1859 р. проти розробленого галицьким намісником Голуховським проекту заміни

українського алфавіту латинським. Сколихнувши українську інтелігенцію, ця боротьба водночас зміцнила позиції москвофілів.

Але москвофіли святкували перемогу недовго. Жменька галицької молоді, взявши на озброєння ідеали Руської Трійці та «Кобзар» Т. Шевченка, стала на оборону національного духу. Вони організують цілу низку літературно-популярних видань: 1862 р. — «Вечорниці», 1863 р. — «Мету», 1865 р. — «Ниву», 1866 р. — «Русалку», 1867 р. — «Правду». На допомогу галицькій молоді прийшли інтелігенти з Великої України. Плеяда старших письменників України: П. Куліш, Марко Вовчок, В. Антонович — надавали велику матеріальну і моральну підтримку цим виданням.

Молода галицька інтелігенція почула за собою Україну, «ту безмежну, могутню Україну, що видала великих героїв козаччини і нових діячів українського відродження, яких бачила поміж співробітниками своїх органів і видань. З другого боку, участь придніпрянців скріплювала демократичний і поступовий напрямок галицького українства, а це багато значило супроти переваги церковних і консервативних елементів у галицькому громадянстві. Для українців же зазбручанських, в тодішньому їх пригнобленню від усяких перепон і заборон, була Галичина наче вікном у свободну далечінь українського розвою, що давала йому вихід навіть на випадок найбільших утисків з боку Росії»¹⁸.

Описані передумови гуртування інтелігентської громади з метою масового поширення серед українського населення освіти і пробудження національної свідомості сприяли тому, що 8 грудня 1868 р. у Львові заходами народовців було засноване товариство «Просвіта». Цій події передувало створення студентських товариств для самоосвіти і взаємодопомоги. У березні 1868 р. львівська молодь висунула заклик створити товариство, метою якого було б «пізнання і просвіта народу». Восьмого грудня в львівському будинку Стрильниці зібралися 64 члени-засновники і розпочали роботу перші установчі збори (з'їзд) «Просвіти». Про напруженість атмосфери тієї доби свідчить той факт, що ніхто з львівських священників не захотів навіть благословити Службою Божою діяльність новоствореного товариства, а в роботі з'їзду взяв участь лише один представник галицького духовенства — Осип Заячківський, Від імені «люду», який він представляв, священник закликав духовенство, що ще не «стратило з очей народ», до провітницької роботи серед народу.

Заснування «Просвіти» поклало кінець тривалому етапові українського романтичного руху, названого українофільством. Про це І. Франко скаже пізніше, «що галицьке українофільство було так само романтичне, спиралося на мрії і фантазії, так само було далеке від реального галицького народу, як і ретроградне та аристократичне святоюрство. Воно любило Україну, про яку мало туманне уявлення, любило і захоплювалося мовою Шевченка і Куліша, але мови свого власного народу або не знало добре, або вважало її зіпсованою; воно захоплювалося українськими думами й піснями, але не звертало уваги на ті пісні, що їх співав галицький народ»¹⁹. Тепер настав час важкої, тривалої і копіткої роботи. «Просвіта» стає тим механізмом, за допомогою якого галицька інтелігенція позбувається романтизму і стає на шлях реального творення національного життя.

Спочатку членами Товариства були представники інтелігенції, яка здебільшого займалася збиранням, публікацією та популяризацією українського фольклору. У 1877 р. членські внески для селян були зменшені, «Просвіта» набула масового характеру. Акуратно сплачуючи внески, члени Товариства щомісяця одержували безкоштовно популярні видання і книжки українською мовою.

Розвиткові «Просвіти» сприяло те, що її завжди очолювали неординарні постаті. Головами Товариства в різний час були відомі громадсько-культурні діячі Галичини: у 1868—1870 рр. — Анатоль Вахнянин, громадський діяч, педагог, журналіст і композитор; в 1870—1873 рр. — Юліан Лаврівський, культурний і політичний діяч, маршал галицького сейму, суддя; в 1873—1877 рр. — Владислав Федорович, великий землевласник і в с. Вікно на Гусятинщині, що заповів «Просвіті» маєток; у 1877—1894 рр. — Омелян Огоновський, професор вчений-літературознавець; в 1896—1906 рр. — Ю. Романчук, а також Є. Олесницький, П. Огоновський, Д. Гладилевич, О. Партицький, К. Сушкевич та ін. Найбільш плідними у діяльності Товариства були роки, коли його очолював професор Львівського університету Омелян Огоновський. У повітових і воєводських містах організуються філії, а в селах по цілому галицькому краї — читальні «Просвіти». За час правління О. Огоновського Товариство переросло у всеохоплюючу організацію з величезними просвітницькими можливостями.

Власне завдяки тому, що в самій «Просвіті» і в її керівництві були ініціативні високоосвічені люди, Товариство мало не лише культурно-освітній характер, а й відіграло до початку нашого століття провідну роль у громад-

сько-політичному житті краю. Просвітяни були посередниками в налагодженні стосунків між українцями, поляками, євреями, мирили народовців з москофілами, висилали до австрійського парламенту петиції у справах українських шкіл і дошкільних закладів, викладання української мови в інститутах, відкриття української кафедри у Львівському університеті, видання українських підручників. Вдумаймося, наскільки співзвучні проблеми того часу з сьогоденними. Товариство в цілому та його філії і читальні ставали оберегами національно-культурного відродження української нації.

Хоч «Просвіта» була регіональною організацією, вона мала загальнонаціональне значення. І при першому послабленні національного гноблення в Росії вона швидко поширилася на всю Україну. Так, в 1905—1907 рр. під час революційних подій в Росії хвиля новостворених філій та читалень «Просвіти» покотилася Наддніпрянською Україною, де довкола цих своєрідних національних центрів гуртувалися представники передової інтелігенції, літератори, свідомі промисловці та селяни. Не була для «Просвіти» чужою справа створення суміжних культурних товариств. Так, 1881 р. за її ініціативою було утворене «Руське Товариство Педагогічне» (згодом — «Рідна школа»), яке з часом перебрало на себе педагогічні і шкільні клопоти, «Товариство тверезості».

До 1885 р. при «Просвіті» налічувалося 320 читалень, а членів «Просвіти» було понад 5 тисяч. У 90-х роках українським політичним партіям Товариство допомагало у розгортанні їх формування. Поряд з культурно-освітньою роботою «Просвіта» бере активну участь у громадсько-політичному житті і господарсько-економічній діяльності. При читальнях організуються крамниці, ошадно-позикові каси, кооперативи, шпихліри (склади збіжжя). У 1921 р. при народних домах «Просвіти» існувало 540 крамниць, 339 позикових кас і 121 шпихлір.

Під опікою «Просвіти» були створені навчальні заклади: Торгова школа у Львові (1911), жіноча школа господарства в Угорцях Винявських (1912), Господарська школа в Миловані (1912). Окрім цього, «Просвіта» видавала стипендії і навіть посилала для оволодіння фахом до Західної Європи своїх стипендіатів. За кошти «Просвіти» було створено і видано 17 підручників для молодших класів українських гімназій, видавався «Календар «Просвіти» (вийшов 41 випуск), серія «Українська писемність», журнал «Читальня» та інша найрізноманітніша література. При читальнях діяли хори, драматичні гуртки, організовувалися

спортивні об'єднання, союзи українок, молодіжні об'єднання тощо.

Тут ми, опираючись на маловідомі в Україні публікації наших земляків²⁰, що понесли спогади і рух «Просвіти» у місця своїх нових поселень далеко за межами отчого дому, пропонуємо більш детальний аналіз діяльності «Просвіти» у Тернополі. Перед «весною народів» в Австрії (1848) ми не знаходимо відомостей про якусь активність української громади, окрім активності по церковній лінії. Маса міщан була мало освічена, а інтелігентніші тернополяни стояли дещо осторонь діяльності, хоча й були вельми активними в обговореннях ідей вільнодумності.

Цікаво, що немає слідів, аби перед «весною народів» був у Тернополі якийсь відгомін виступу Руської трійці у Львові та її заклик про повернення до рідної української мови. Навпаки, є багато відомостей, що широкознаний москвофільський діяч Іван Наумович у цей час навіть у духовній семінарії підтримував і проголошував свої польські симпатії²¹.

Рік 1848 приніс у Тернопіль новий вітер пробудження. Тут створюється відділ «Головної Руської Ради» — першої української політичної організації в Галичині, що проголосила відокремлення українських інтересів від польських та про мовну культуру і етнічну єдність з українцями на Східній Україні. Ця організація стала першим каменем у фундаменті «Просвіти». Малий Тернопільський відділ мав свій синьо-жовтий прапор з образом св. Володимира на одному боці й гербом Галичини на зворотному.

Після 1848 р. австрійський уряд відібрав латинські школи з рук отців-езуїтів і утворив з них державну восьми-класну гімназію, директором якої став українець Євстахій Прокопчиць, активний пропагандист класичної культури²².

Та після невдалих міжнародних акцій Австрійської монархії в 60-х роках ситуація в Галичині змінюється не на користь українців. Відень віддав владу полякам і це породило у широких колах людей зневіру у можливість самостійного господарювання на своїй землі, у можливість просвітництва серед простих людей. При таких умовах сильні позиції отримали москвофіли, які проголошували ідеї спільноти росіян та українців й обіцяли опіку російського царя в боротьбі проти поляків та угорців. Ідея панславізму на чолі з Росією була досить популярною серед значної частини галицької інтелігенції. Не був винятком і Тернопіль²³.

У 70-х роках чітко виділяються два табори галицької інтелігенції: молодь, що вірила в сили та майбутнє свого

народу (народовці), і москвофіли, що очікували допомоги з Росії. Власне з перших виросла «Просвіта», у підготовці ґрунту для якої велике значення мала громадсько-політична діяльність Д. Тянякевича, посла віденського парламенту, та С. Качали, автора першої популярної історії України-Руси, і, особливо, професора Олександра Барвінського. Національно-просвітницька діяльність О. Барвінського мала вплив на пробудження Тернополя і Тернопільщини до такої міри, що напередодні першої світової війни Тернопільщина, ще донедавна національно збайдужіла, була вже правдивим бастионом українства у Галичині. На Тернопіллі виросло чимало відомих людей, що принесли їй велетенське визнання. Тому нам хотілося б показати через постать О. Барвінського характер формування просвітницького середовища в краї.

Син священика Григорія Барвінського з села Шляхтинці під Тернополем Олександр навчався у Тернопільській гімназії, де 1865 р. став членом таємної студентської організації «Громада». Заснував цю організацію 1864 р. Михайло Чачновський, а головою був Іван Пулюй, згодом світової слави фізик та винахідник так званих променів Пулюя, які випереджували за часом відкриття промені Рентгена. І. Пулюй також, окрім фізичних дослідів, працював над перекладом Святого Письма. «Громада» була сформована під впливом студентської «Громади», першої в Галичині, заснованої 1863 р. Данилом Тянякевичем. Львівська «Громада» була заснована на зразок київської «Громади», що її заснував Володимир Антонович. Вплив Шевченківської генерації на молодь Галичини був очевидним. Метою галицьких студентських «Громад» була не політична, а культурно-просвітницька робота²⁴. Вступаючи в членство «Громади», кожний повинен був скласти присягу, що буде служити впродовж свого життя безкорисно рідному народові, що ніколи не зрадить ідеалів національного патріотизму.

У державній гімназії в Тернополі тоді не вивчали української мови, не вивчали й історії України, тому метою Товариства була самоосвіта. Члени Товариства читали твори Т. Шевченка та інших письменників, влаштовували дискусії та диспути. Мали свою бібліотеку — найцінніше майно, яке перевозили з місця на місце, коли «Громада» міняла місце свого перебування²⁵.

За часів О. Барвінського бібліотека «Громади» містилася в малій кімнаті неподалік Домініканського костелу (нинішнє приміщення обласного архіву), але з часом пе-

реносилася в інші помешкання активістів товариства. У 1899 р. стараннями того ж О. Барвінського (вже тоді посла в парламенті) була відкрита Руська державна гімназія ім. Франца Йосифа I, де вивчалася українська мова. За п'ятдесят років свого існування тернопільська «Громада» виконала велетенську виховну роботу у формуванні українського національного характеру серед інтелігенції Тернопілля.

Членом Тернопільського просвітницького товариства «Громада» за часів О. Барвінського був також Михайло Борисікевич, лікар-окуліст, опісля професор університету в Грацу. Великий вплив на діяльність Товариства мав студент духовної семінарії, пізніше парох села Ступки під Тернополем о. Григорій Чубатий, син тернопільського міщанина. Також плідно працював на просвітницькій ниві доктор Станіслав Дністрянський, що згодом став парламентським послом і професором Львівського університету. Державним урядовцем у Тернополі був також Лев Рудницький. Його плідна праця на громадській ниві та велика результативність у науковій роботі дозволили посісти пост директора Картографічного інституту в Харкові та разом із С. Дністрянським стати членами Всеукраїнської академії наук у Києві.

Названі вище активісти громадсько-політичного руху проводили в Тернополі і на Тернопільщині широку культурно-освітню роботу. Основою їх просвітницької діяльності стала філія «Просвіти», яку заснував О. Барвінський у місті 1876 р. О. Барвінський із невсипущим запалом взявся до заснування читалень в довколишніх селах та в самому Тернополі серед консервативного міщанства, в якому «Просвіта» прагнула збудити національний дух. Для них була організована «Міщанська читальня», яка згодом послужила основою для організації «Міщанського братства», яке відіграло неабияку роль у згуртуванні та активізації інтелігентських громад у Тернополі після від'їзду О. Барвінського до Львова. Для залучення до роботи «Просвіти» численної технічної, медичної та освітньої інтелігенції органіжується ще одне просвітницьке товариство «Руська Бесіда», що стало своєрідним штабом громадського життя в цьому місті. Щоб надати можливість біднішій селянській молоді вчитися у середній школі, закладається гуртожиток для студентів «Руська Бурса» ім. Качали, названий в честь священника-народовця і великого благодійника бурси.

Стараннями О. Барвінського до співпраці у «Просвіті» був залучений навіть спольщений український поміщик

Владислав Федорович із с. Вікно на Скалатщині. В. Федорович досить швидко став головою матірнього Товариства «Просвіта» у Львові. За порадою Антоновича «Просвіта» займається добором матеріалів та виданням «Руської Історичної Бібліотеки», яку пізніше перейняло на себе Наукове Товариство ім. Т. Шевченка, змінивши її назву на «Українська Історична Бібліотека».

Найбільшою заслугою патрона тернопільської «Просвіти» О. Барвінського було те, що до Львова, завдяки його старанням, приїхав професор Михайло Грушевський та очолив кафедру історії України, що викликало протест російського уряду і відповідну ноту віденському урядові. Тому кафедра проф. М. Грушевського мала офіційну назву кафедри історії Східної Європи, а не України, якою вона була насправді.

Окрім цього, необхідно сказати про значну місію в утвердженні ідей «Просвіти» митрополита Йосипа Сліпого, організатора греко-католицької Богословської Академії, та о. Миколи Конрада, професора Богословської Академії у Львові, ініціатора руху українських студентів за національне відродження.

Товариство «Просвіта» розробляло економічну платформу своєї діяльності, на основі якої можна було розширювати мережу читалень та первинних об'єднань у селах Тернопілля. З цією метою були відкриті торговельні станиці: «Подільський Союз Кооперативів», «Маслосоюз», «Калина», «НУЗА» та ін. У приміщенні, де знаходилася управа «Української Бесіди», відкрився «Український Кооперативний Банк».

Господарська діяльність цих організацій дала змогу «Просвіті» активізувати громадську думку, вносити в громадські об'єднання нові сили і форми просвітницької роботи. Особливо пошавилася робота з молоддю через різні спортивні («Сокіл») та мистецькі гуртки при читальнях «Просвіти» на селі і в самому Тернополі. Свідомі та ідейні учні гуртувалися разом з гімназистами в таємному гуртку ім. Драгоманова, завдання його полягали в поширенні освіти та підготовці майбутніх учителів до культурно-освітньої роботи. Усі колишні члени гуртка тернопільської семінарії були не лише добрими педагогами, весь вільний час вони присвячували праці в читальнях «Просвіти», кооперативах, драматичних гуртках, хорах²⁶. Хорові колективи та аматорські гуртки в селах були місцем єднання мистецтва, ідеї та віри в справедливість борні за волю українського народу. Вони були також своєрідними мистецькими школами.

Така активна громадська та політична позиція «Просвіти» викликала величезне піднесення серед української громади і потяг до цієї організації. Так, на початку першої світової війни Товариство налічувало вже 197 тис. членів, а 75% українських поселень на Галичині мали читальні (причому 15% з них мали власні народні дома). Це був час найбільшого розквіту діяльності «Просвіти».

Ідеї «Просвіти», як уже зазначалося, поширювалися і на Східну Україну, знаходячи там чимало прихильників. Так, 1895 р. у Києві було організоване видавництво «Вік», яке випускало наукову і художню літературу українською мовою. 8 лютого 1905 р. в Катеринославі виникла перша організація «Просвіти» з своїми філіями та читальнями. 25 листопада 1905 р. в Одесі була заснована «Просвіта» з бібліотекою-читальнею, музеєм і хором. До 1921 р. на Східній Україні діяли 4322 осередки «Просвіти» з читальнями і народними домами.

Дух «Просвіти» був чужим і небезпечним для Російської імперії у її царському чи радянському варіанті, отож, для придушення вільнодумства і національної свідомості на початку 1922 р. діяльність «Просвіти» в Українській РСР була заборонена. У Галичині Товариство було ліквідоване у вересні 1939 р., відразу після приходу радянських військ. Активні діячі «Просвіти» були оголошені «ворогами народу» та заслані до Сибіру або ж замордовані в сталінських катівнях. Тобто, виконувалася програма знищення мозку нації. Винищувалася і вивозилася література, надбання музеїв, архіви, поступово стала вилучатися з державного, а потім і з наукового та громадського вжитку українська мова, над народом нависла чорна хмара «русифікації» і витравлення духу національної свідомості. Націоналіст як поборник прав народу та ідей волі став найлютішим ворогом комуністичної ідеології і його з радістю приймали магаданські та пермські табори. Нищилися підвалини «Просвіти», але незнищеним залишався її дух.

Так, вже у квітні 1984 р. у Тернополі розгортає активну роботу літературно-мистецький клуб «Золотий вересень» (голова Ігор Герета), а по обласному радіо розпочинається цикл передач про стан рідної мови на Тернопіллі (автор Олег Герман). 10 вересня 1988 р. була сформована ініціативна група по створенню інтелігентського братства захисту рідної мови. Вона організувала і провела установчі збори, на яких було проголошено організацію першого в Україні Товариства української мови. Головою Товариства був обраний професор Роман Гром'як. На цьому ж зібранні було прийнято звернення до Верховної

Ради Української РСР про надання українській мові статусу державної на території республіки.

Через місяць аналогічне Товариство було проголошене у Львові, а потім ота нова хвиля створення осередків та організацій покотилася від західного краю всією Україною. 11 лютого 1989 р. у Києві розпочала роботу республіканська установча конференція, де врочисто було проголошено організацію Товариства української мови імені Т. Шевченка. 13 лютого головою ради Товариства було обрано відомого поета та громадського діяча Дмитра Павличка. Товариство стало матір'ю багатьох демократичних організацій та партій. З нього вийшов, змужнів і утвердився Народний Рух України.

Мовні береги при цій ситуації ставали затісними для виднокілля діяльності. Визрівала потреба його наповнення тими ж ідеями та справами, які так могутньо несла колишня «Просвіта». Останній період співпраці Товариства української мови з демократичною владою, проголошення Акту про незалежність України, зростання національної свідомості вимагали статутних змін, нових форм роботи Товариства, виходу його діяльності на державний рівень. Більшість делегатів третьої позачергової конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка «Просвіта», яка відбулася 12 жовтня 1991 р. в Києві, висловилися за те, що товариство повинно зосередити свою діяльність на проблемах розбудови і зміцнення Української держави. Конференція ухвалила реорганізувати Товариство у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка.

Якщо порівняти початки формування колишньої «Просвіти» з днем нинішнім, то побачимо багато паралелей поміж цими двома відтинками історії України. Як і колись, «Просвіта» має взяти на себе організацію найрізноманітніших форм пробудження і активізації національної свідомості людей, піднесення їх культурного рівня, пропаганду і вивчення рідної мови, розкриття її самотності та багатства, популяризацію обрядів, свят і формування характеру молоді української генерації. Отже, «Просвіта» повинна розпочати новий етап своєї діяльності на ниві національного відродження — створювати національну школу, відновлювати історичну пам'ять українського народу, підносити суспільну свідомість і творчу активність, утверджувати християнську мораль, викорінювати з української хати мовний суржик. Тобто відродити високу духовність і творчу ініціативу народу, спираючись на рідне слово, без якого жоден народ не спроможний «о влас-

ній силі йти». Українська мова має бути не гостею фестивалів, а хлібом щоденним нації, в економіці, торгівлі, банківській справі, у зв'язку, інформації, транспорті, в армії, міліції та суді, в парламенті та уряді.

Слід розвивати концепцію духовної інформаційної мобільності нації, під якою ми розуміємо активний і свідомий саморозвиток нації через збереження традиційних та творення нових знань, тобто шляхом одночасного руху знань (інформації) по вертикалі (від покоління до покоління) й по горизонталі (від рівня одного покоління до рівня окремої особи). Особливості такої мобільності в діянні «Просвіти» полягають в тому, що вона буде не лише відображати правдивий рух інформації в суспільстві, а й висвітлювати основні принципи розвитку — соціальну спадковість поколінь (поступність) і новаторство (творчість).

«Просвіті» сьогодні потрібен всебічний підхід до національної програми розвитку української мови. Це впливає з необхідності двоєдиного руху знань в суспільстві. Тому програма повинна передбачати:

збереження й відтворення призабутої інформації (пам'ятники, музеї, архіви, інформаційно-бібліотечна справа, постійно діючі виставки, відродження традиційних народних промислів, побутових традицій, видання раніше заборонованих творів, написання правдивої історії народу, історії його культури тощо);

рух традиційних знань за допомогою суспільних інститутів (сім'я, садочок, школа, училище, технікум, вуз, виробниче навчання, інститути підвищення кваліфікації, військове навчання, міліція, судочинство, діловодство);

створення нової інформації (наукова, проектно-конструкторська діяльність, винахідницька й раціоналізаторська робота, патентно-ліцензійна діяльність, видавнича справа, література та мистецтво).

розвиток засобів зв'язку (телеграф, телефон, довідкове бюро, телефакс, телетайп, залізниця, аерофлот, автобусний та інший транспорт, дорожні знаки, написи, символіка);

економічну, господарську діяльність (народні промисли та підприємства, акціонерні товариства, кооперативи, спільні підприємства, національні банки, власні гроші тощо);

заходи заохочення (фестивалі, конкурси, свята, премії, спонсорство, меценатство);

спілкування (обмін школярами, студентами, сімейні контакти — захід-схід, Україна-діаспора, спільна робота

в Науковому товаристві імені Шевченка, Міжнародній асоціації українців, семінарах, конференціях, учительський корпус миру для роботи на сході України та в діаспорі, допомога підручниками, літературою українцям поза Україною тощо).

Такі основні проблеми, які вимагатимуть від сучасної «Просвіти» комплексного розв'язання, якщо вона хоче взяти на свої рамена тягар святої ідеї національного відродження.

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК СУЧАСНОГО СЕЛА

Розвиток духовної культури на селі — процес складний і багатоплановий. Він виявляється, по-перше, в широкому залученні сільського населення до культурних надбань, збагаченні їх духовного світу, а, по-друге, в діяльній участі у творенні культурних цінностей, у духовному виробництві. Ці напрями, проте, не ізольовані, а, навпаки, тісно взаємопов'язані в житті, практичній діяльності людей села.

В умовах власної державності і утвердження демократичних принципів організації суспільного життя відкривається реальна можливість формування такого способу розподілу духовних благ, який забезпечив би залучення багатомільйонних мас сільського населення до цінностей культури. Це відбувається шляхом розподілу духовних надбань через систему освіти і закладів культури, засоби масової інформації. Збагачуючи духовний світ сучасного селянина, процес освоєння культури допомагає йому визначити своє місце в суспільному житті залежно від покликання, можливостей і здібностей. Активізуючи особу, цей процес формує духовні потреби, вміння застосувати отримані знання, набуту культуру за конкретних життєвих обставин для розв'язання суспільно значущих завдань. Залучення людей до багатств культури позитивно впливає на участь у їх творенні і поширенні.

Важливим фактором культурного розвитку села є підвищення освітнього рівня сільського населення. Саме завдяки освіті, що займає центральне місце в системі духовної культури, формуються суб'єкти духовного життя, а духовні цінності трансформуються в особистісні, збагачуючи внутрішній світ людини.

Звичайно, загальноосвітній рівень сучасного селянина вже майже не відрізняється від освітнього рівня міського

населення. Проте за благополучними кількісними показниками приховується значне відставання села в якісному рівні загальноосвітньої підготовки, що зумовлено, насамперед, слабкою матеріальною базою сільської школи. Хибна політика, спрямована на згортання так званих неперспективних сіл, посилила міграційні процеси і закриття шкіл. Нині у багатьох сільських населених пунктах відсутні навіть початкові школи. У багатьох селах функціонують малокомплектні школи, в яких навчальний процес здійснює один учитель, проводячи заняття одночасно з учнями різних класів в одній кімнаті. Подібна практика має місце не тільки в початкових, а й у значній кількості середніх шкіл. Ще більш негативно впливає на рівень підготовки у сільських школах відсутність необхідних учительських кадрів.

Таке становище вимагає рішучого перегляду ставлення до проблем сільських шкіл державних і господарських органів. Заходи щодо «пріоритетного» розвитку сільської школи, що здійснювались у минулому, були декларативними і безрезультатними. З метою забезпечення сільських шкіл приміщенням, навчальним обладнанням, книгами, кваліфікованими кадрами необхідно об'єднати зусилля держави і громадськості, які повинні розглядати шкільні справи як такі, від яких залежить соціокультурний розвиток села, а часто його існування. Особливого значення набуває повернення авторитету і престижу сільському вчителю, який в умовах тоталітарної системи був принижений як морально, так і матеріально. Ігнорування ролі вчителя може звести нанівець усі зусилля розвитку духовної культури на селі.

Розвиток мережі елітарної освіти (гімназії, ліцеї, коледжі) повинен відбуватись разом з піднесенням масових шкіл, а не за їх рахунок. Доцільним було б створити в обласних центрах спеціальні школи для сільської молоді, в які можна було б через систему олімпіад відбирати здібних учнів і вчити їх так, щоб вони могли вступити до вищих навчальних закладів без пільг.

Важливим соціальним завданням залишається підвищення освітнього рівня сільських жителів, які свого часу не завершили навчання. З цією метою необхідно розвивати різні форми здобуття освіти без відриву від виробництва: школи сільської і робітничої молоді з вечірнім і заочним відділеннями, їх філіали та навчально-консультаційні пункти, що охоплюють навчанням працівників віддалених сіл, бригад і ферм. Необхідно впроваджувати оптимальні і гнучкі форми організації навчального процесу для працюю-

чої молоді та дорослих, диференціювати навчальні програми, підручники та інші методичні матеріали, вдосконалювати форми і методи морального і матеріального стимулювання осіб, що навчаються без відриву від виробництва.

У процесі інтенсивного технічного переоснащення сільськогосподарського виробництва зростають вимоги до професійної підготовки і виробничої кваліфікації трудівників села. Практика свідчить, що лише працівник із широким професійним кругозором, глибокими знаннями основ сучасного виробництва зможе швидко освоювати нові технологічні процеси, творчо впроваджувати у виробництво досягнення науки і техніки. Саме через недостатній професійний рівень кадрів техніка швидко псується, не дають належної віддачі зусилля людей і капіталовкладення.

Про необхідність постійного навчання і перепідготовки працівників сільськогосподарського виробництва свідчить і сучасний світовий досвід. Наприклад, у США кожний рядовий працівник проходить спеціальну підготовку і складає екзамен на право працювати з пестицидами і мінеральними добривами, в той час коли у нас навіть спеціалісти по захисту рослин нерідко такої підготовки не мають. Для досягнення високих результатів господарювання неможливо обійтись і без комп'ютерної підготовки. Адже вже нині, як свідчать дослідження, в кожному колективному господарстві нагромаджується понад 30 тис. одиниць інформації про ґрунт і рослини, які потребують відповідної обробки і необхідні для прийняття оптимальних рішень.

У сучасних умовах назріла потреба вироблення для села чіткої і комплексної системи підготовки і перепідготовки кадрів масових професій. Основною кузницею підготовки механізаторських кадрів різного профілю залишаються професійно-технічні училища. Проте значна частина їх випускників не залишаються на селі, що значною мірою зумовлене психологічними, моральними і соціальними втратами, пов'язаними з концентрацією цих навчальних закладів у містах. Життя перекоує, що професійно-технічні училища, які готують кадри для села, повинні бути у сільській місцевості. Позитивний вплив на закріплення випускників училищ на селі матиме, крім того, перепрофілювання деяких з них для підготовки фермерів, орендаторів, а також кадрів для сфери обслуговування.

Необхідно вдосконалювати навчання сільських трудівників у школах підвищення професійної майстерності. Як

свідчить практика кращих господарств, таке навчання за умов відповідного методичного і організаційного забезпечення сприяє ознайомленню працівників усіх ланок агропромислового комплексу з основами економічних, агрономічних і технічних знань. Заслугує на увагу ініціатива Української селянсько-демократичної партії по створенню Школи молодого хлібороба²⁷.

Звичайно, до підвищення освітнього і професійно-кваліфікаційного рівня сільських трудівників не можна підходити лише з точки зору виробничої необхідності. Навіть там, де освіта поки що нерентабельна економічно, вона, без сумніву, рентабельна соціально. Уже зараз більшість трудівників села відчувають, що від освітнього рівня залежить їх духовне зростання, місце і роль у колективі й суспільстві.

З підвищенням освітнього рівня сільських трудівників розширюються їх культурні потреби і запити. Важливим показником рівня духовних потреб жителів села є їх звернення до основних джерел культури. Особливе місце в структурі культурних запитів сучасного селянства посідають засоби масової інформації, які практично подолали одвічне відставання села від міста в можливостях оперативного її отримання. Всебічне проникнення кіно, телебачення, радіо і преси в життя села урізноманітнює цінності духовної культури, створює сприятливі умови для культурного росту людей.

Невід'ємною часткою культурного життя сільського населення є кіно — найбільш масовий і доступний вид мистецтва, важливе джерело знань і культури. Саме кіно стало для більшості цього населення основним засобом ознайомлення з творами багатьох мистецьких жанрів, відіграючи тим самим значну роль у формуванні естетичних смаків трудівників села. Проведені нами соціологічні дослідження свідчать, що сільська молодь досить часто відвідує кіно (понад два рази на тиждень), причому чоловіки частіше (5—6 разів на місяць), ніж жінки (3—4 рази). Звичайно, причина цього не в меншій зацікавленості жінок кіномистецтвом, а в тих об'єктивних причинах (передусім, брак вільного часу порівняно з чоловіками), що зменшують їхні можливості.

Найбільшою популярністю серед сільської аудиторії користуються фільми на історичні та моральні теми. Великий успіх серед чоловіків мають також пригодницькі фільми, а серед жінок — мелодрами. Мало на селі прихильників психологічного, «елітарного» кіно, шанувальниками якого, як вважають соціологи, є лише від 3 до 7%

населення. Поряд із справжніми шедеврами кіномистецтва великий успіх мають фільми з гострим сюжетом і сентиментальні, що кваліфікуються працівниками кіномережі як «прохідні», або «касові». Ефективними засобами, що сприяють виробленню у сільських кіноглядачів вміння не тільки розуміти основні ідеї фільму, а й розібратися в арсеналі художніх засобів, за допомогою яких ці ідеї виражені, є діяльність кінолекторіїв, організація тематичних фестивалів кінофільмів, проведення кіноконференцій, а також інші форми роботи. Перспективною формою залучення сільських трудівників до кіномистецтва може стати робота гуртків аматорів кіно, займатись в яких висловили бажання 16% сільської молоді.

Могутнім засобом масової інформації і залучення сільського населення до надбань духовної культури є телебачення. З його появою на селі стали доступними культурні багатства, зосереджені в міських музеях і картинних галереях, театрах і філармоніях. Телебачення робить дозвілля сільського населення більш змістовним, залучає особу до атмосфери життя країни. Особливого значення набувають передачі суспільно-політичного циклу (наприклад, трансляції із засідань Верховної Ради), роль яких в процесі пробудження національної свідомості і формуванні політичної культури важко переоцінити.

Чималий інтерес сільські телеглядачі проявляють до літературно-драматичних, музичних та інших культурно-мистецьких передач.

Важливим інформаційним засобом є радіо, яке оперативно поширює різноманітну інформацію, наукові знання, залучає селян до багатств духовної культури.

Серед популярних на селі радіопередач особливе місце займають програми суспільно-політичної спрямованості (програма «Незалежність», «Круглі столи» з участю відомих політиків, депутатів, читання сторінок праці М. Грушевського «Історія України»), які допомагають слухачам осмислювати історичний розвиток і події сьогодення. Постійну увагу слухачів привертають передачі служби новин, що свідчить про їх підвищений інтерес до внутрішнього і міжнародного життя. Традиційно популярними серед трудівників села є музичні і літературні програми, які назвали своїми улюбленими відповідно 52 і 28% опитаних.

Недостатньо ефективними, як це не дивно, є передачі на сільськогосподарські теми, які назвали своїми улюбленими лише 20% опитаних. Це вимагає відмови від спроб давати по радіо детальні рекомендації щодо технологічних процесів, які при акустичному сприйманні просто не

можливо запам'ятати. Специфіка радіо вимагає лише інформаційно-оглядової подачі матеріалів виробничого характеру, оскільки джерелом для детальнішого ознайомлення з ними є преса.

Більшість опитаних нами сільських жителів (97%) передплачують пресу, причому значна частина серед них — два і більше періодичних видання. Найактивнішими передплатниками є опитані з вищою або середньою спеціальною освітою.

Діапазон читацьких інтересів селянства залежить від освітнього і загальнокультурного рівня читачів, їхньої виробничої кваліфікації, а також громадської активності. Найбільше сільські читачі люблять читати матеріали про героїчне минуле українського народу, його культуру, релігію, етнографію і побут, про демократичні перетворення в усіх сферах суспільного життя. Загальним визнанням серед сільських читачів користуються рубрики сатири і гумору, а також спортивні матеріали. Менш популярними є наукові публікації преси. Чимала зацікавленість читачів життям району і області, інформацію про яке вони знаходять у місцевій пресі.

Органічно ввійшла в духовне життя селянства книга, яка, незважаючи на поширення засобів масової інформації, є надзвичайно важливим джерелом знань і засобом самоосвіти. Серед опитаних нами сільських жителів книги читають більш-менш регулярно 72%. Зацікавленість сучасного селянина досить різноманітна. Проте найбільшою популярністю користується художня література. Серед улюблених письменників учасники анкетування назвали Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, П. Мирного, І. Нечуя-Левицького, О. Кобилянську, Б. Лепкого, О. Гончара, О. Вишню, М. Рильського, Д. Павличка. Все частіше жителі села звертаються до суспільно-політичної та економічної тематики, мистецтва.

І все ж значна частина сільського населення читає книги досить рідко або взагалі не читає. Інтереси багатьох обмежуються сентиментально-розважальною та детективною літературою. Можливості трудівників села у повноцінному задоволенні своїх читацьких потреб об'єктивно обмежені книжковим фондом сільських бібліотек, комплектування яких відбувалось в умовах тотального ідеологічного контролю. Тому в сільських бібліотеках практично немає книг з питань україністики і релігії, художніх творів літераторів-дисидентів. Такий стан вимагає рішучих заходів щодо поліпшення усєї системи комплектування книжкових фондів сільських бібліотек як за кількістю, так

і за якістю. Зміцнення потребує матеріальна база сільських бібліотек. Наприклад, майже половина сільських бібліотек Терноцільщини міститься у тісних, непристосованих приміщеннях, а у багатьох селах бібліотек взагалі немає²⁸. Необхідно також зміцнити матеріальне становище сільських бібліотекарів, які в більшості випадків є справжніми ентузіастами культури.

Відповідні функції повинні виконувати сільські клубні заклади, широка мережа яких має сприяти поглибленню і розширенню міжособистісного спілкування, збагаченню культури дозвілля. Значення клубних закладів у залученні сільських трудівників до багатств духовної культури, а також до процесу їх творення зумовлене тим, що село не має такої розгалуженої системи спеціалізованих закладів культури, як місто. Саме клуби і будинки культури виконують на селі функції театру і філармонії, лекторію і кінотеатру, картинної галереї і музею.

Проте лише незначна частина сільських клубів і будинків культури органічно поєднують у своїй роботі розважальну і просвітницьку функції. Як свідчать соціологічні дослідження, найбільше приваблюють селян у клуб власні клубні заходи (лекції, тематичні вечори, концерти, заняття гуртків тощо).

Запорукою успішного виконання розгалуженою системою сільських культурно-освітніх закладів своїх функцій є широке залучення жителів села до безпосередньої участі в їх роботі. В умовах утвердження демократичних норм організації суспільного життя виникли різноманітні форми сприяння сільської громадськості державним закладам культури, розширились громадські активи клубів, будинків культури, бібліотек та інших державних культурно-освітніх закладів, збагатився зміст і збільшились масштаби їхньої діяльності, її ефективність.

Пожвавленню культурно-освітньої роботи на селі сприяє діяльність клубних рад. Це за їх ініціативою створені філіали клубних установ у віддалених населених пунктах, а також серед різних категорій сільських трудівників, організована робота клубних закладів без вихідних, що в умовах села має велике значення. Тільки з допомогою бібліотечного активу реальним стало обслуговування різних категорій сільських читачів пересувними бібліотеками, пунктами книговидач і філіями бібліотек, розташованих у центральній садибі.

Крім державних, на селі виникають культурно-освітні заклади, що функціонують повністю на громадських засадах і мають чималий вплив на значну частину сільського

населення. Такими закладами є, наприклад, народні музеї, що знайомлять відвідувачів з історичним минулим і сьогоденням села, відомими людьми. Підвищуючи культурний рівень людей, розширюючи їхній кругозір, народні музеї разом з тим сприяють розвитку їх творчої активності, адже в створенні музейних експозицій, пошуках експонатів бере участь уся громадськість села.

Особливе значення для реалізації культурних потреб сільського населення і подолання пасивних форм засвоєння духовної культури, розвитку творчої ініціативи жителів села має розвиток художньої самодіяльності. Беручи участь у різноманітних формах самодіяльної творчості у сфері культури, люди не тільки збагачують свій духовний світ, а й реалізують свої здібності, свій творчий потенціал. Нині діють багато гуртків, об'єднань, хорів, ансамблів, а також інших художніх колективів, в яких реалізують свої культурні запити мільйони сільських жителів. Багато колективів сільської художньої самодіяльності, що досягли великих успіхів і мають багатий репертуар, одержали почесне звання «народних». Виконавська майстерність їх часто перебуває на рівні професійних мистецьких колективів. Такою є, наприклад, відома в Україні самодіяльна народна капела бандуристів с. Струсів Тернопільського району Тернопільської області, яка не раз виходила переможцем оглядів-конкурсів, фестивалів.

Суперечність між зростанням рівня освіти сільського населення, їхніми духовними потребами, з одного боку, та слабкою матеріальною базою сільських закладів культури, низьким рівнем їх роботи, з другого, породжує незадоволення значної частини людей села своїм культурним життям. Відсутність об'єктивних можливостей для реалізації суб'єктивного бажання сільських трудівників підвищувати свій загальнокультурний рівень є однією з важливих причин міграції жителів села до міста.

Розв'язати цю суперечність можливо лише за умови зміцнення матеріальної бази культури на селі. Поряд із державним фінансуванням культури, яке виконуватиме роль своєрідного «мінімуму» і гаранту задоволення основних культурних потреб сільського населення, відчутним джерелом матеріального забезпечення культури повинні стати відрахування господарств та організацій. Для заохочення такої добродійної діяльності важливе значення матимуть відповідна податкова політика і також інші дієві стимули. Невідкладними є також заходи стосовно підвищення статусу сільських культпрацівників, поліпшення їх якісного складу. Заслужують на підтримку пропозиції

щодо формування громадсько-державної системи організації та управління культурним життям на селі. Тільки за умови радикальної зміни ставлення до культури українське село зможе зберегти і відродити морально-етичні цінності, національні традиції, ввібрати в себе новітні досягнення культури.

СОЮЗ УКРАЇНОК ТЕРНОПІЛЬЩИНИ ТА КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ КРАЮ

Створений у Львові 1882 р. Союз українок, який 1937 р. перетворився у Всесвітній союз, проіснував до 1939 р. З урахуванням його позитивного впливу на розвиток суспільства до 1939 р. в час українського національного і культурного відродження стала нагальною й незаперечною необхідністю відновлення діяльності Союзу українок — добровільної громадсько-політичної організації українських жінок. Адже українська жінка протягом усіх віків була берегинею домашнього вогнища, зберігала звичаї предків, національну мову, мораль, етику, культуру, брала участь у змаганнях за високі ідеали державності України.

На Тернопіллі Союз українок відновив свою роботу одним із перших в Україні. 1 липня 1990 р. була скликана його установча конференція, сформована Координаційна Рада, обрані голова (М. Громьяк), заступники (Н. Плющ, О. Біла), а через місяць у місцевій пресі опубліковано його Статут.

За Статутом Союз українок — добровільна громадсько-політична організація українських жінок, завдання якої — дбати про соціальну захищеність української жінки, формування національної свідомості, громадської активності та піднесення духовності жіноцтва України. Принципами діяльності є добровільність, самоврядність, демократія, милосердя.

Одночасно з Статутом у пресі було вміщене Звернення Союзу українок до вчителів, громадськості Тернопільщини. Це стало першим кроком у діяльності офіційно визнаної відновленої організації. Координаційна крайова Рада Союзу українок звернулася до педагогів, батьків, матерів, дідусів і бабусь із закликом через сім'ю, школу і церкву відновити гідність кожного українця, відродити традиції, віру, християнську мораль для наших дітей. Вихователів дитячих садочків, вчителів початкових класів Рада

закликала через національні пісні та ігри, через легенди та перекази, пов'язані з рідними місцями, виховувати у дітей почуття національної свідомості.

Наступна діяльність Союзу українок тісно пов'язана із завданнями, викладеними у Статуті. Основними напрямками роботи Союзу є просвітницька і гурткова (вишивання, ткацтво, кулінарія тощо).

Активно ведеться в Союзі архівна робота. Старанно вивчається минула діяльність сільських та міських осередків Союзу українок — громадсько-просвітницької та громадсько-політичної організації Тернопілля. З особливою увагою вивчається досвід таких діяльних на нашому терені свого часу організацій, як «Рідна школа», «Просвіта», і, насамперед, їх робота в організації початкових шкіл, гуртків, дитячих садочків і захоронків. Перший вечір, проведений Союзом українок м. Тернополя, був присвячений історії організації.

Наступна конференція відбулася 1 грудня 1990 р. Учасники ознайомилися з ідеями дошкільного виховання Софії Русової. На конференції після перегляду вистави «Святий Миколай» було запропоновано відзначити свято Миколая в садочках. Уже в грудні 1991 р. у дитячих закладах святкували день Святого Миколая. На Різдвяні свята було запрошено 720 дітей зі Східної України, які в тернопільських сім'ях знайшли родинну увагу й тепло, пізнали національні традиції, звичаї. Подарував гостям цінні й символічні сувеніри Тернопільський фарфоровий завод. Кошти для здійснення цієї акції було одержано від продажу вишиття, печива, сувенірів, виготовлених гуртківцями. Надійшли добродійні пожертвування від краян.

28 лютого 1991 р. Союз українок Тернопільщини скликав конференцію, присвячену 120-річчю від дня народження Лесі Українки «Батьківщина і батьківщина в долі Лесі Українки».

У березні з ініціативи Союзу українок був організований конкурс дитячого малюнка — ілюстрації до творів Тараса Шевченка. У палаці «Березіль» ім. Леся Курбаса, де експонувалося 79 малюнків, відбулося дитяче свято, яке стало великим святом вшанування пам'яті поета.

У травні Союз українок закликав тернополян відновити святкування Дня матері в другу неділю травня. Напередодні Дня матері разом із міським відділом народної освіти Союз українок організував республіканський семінар, на котрому поширив матеріали про історію свята і

запропонував відзначати цей день у дитячих закладах. У пресі була висвітлена історія цього міжнародного свята. Чи не вперше тернополяни дізналися про те, що 1929 р. був першим роком Свята української матері в Галичині, що Союз українок, «Просвіта», «Пласт», «Рідна школа» готували концерти, конференції, фестини до цього дня і таким чином родинне свято ставало й громадським. Активісти Союзу звернулись до громадян із закликом вшанувати Матір, котра навчила любити Україну, «сколихнула нашу душу козацькою та стрілецькою піснею, історією народу, відкрила серце до добра і справедливості, до правди». Завершувалося звернення словами: «Шановні громадяни України! Не забудьмо у цей день самотніх Матерів у їх чотирьох стінах. Їм потрібне наше слово. Згадаймо і тих хворих в будинках престарілих, від яких відмовилися діти. Вони також Матері України, а ми — її діти!».

Подаючи добрий приклад, членкині Союзу здійснюють шефство над Будинком перестарілих, опікуються Тернопільським сиротинцем, Коропецьким та іншими дитбудинками області.

Влітку 1991 р. з ініціативи міського осередку Союзу українок була організована добродійна акція «Діти — дітям». Діти Тернополя, зібравши кошти з добродійних дитячих концертів, розпродажу печива та сувенірів, безпрограшної лотереї, закупили апельсини і відвезли їх до табору відпочинку на Зборівщині, де перебували разом зі своїми мамами дошкільнята з Чорнобиля. Для дітей Чорнобиля й інвалідів-афганців був організований добродійний марафон восени.

1 листопада Тернопілля святкувало День утворення ЗУНР. З нагоди свята в міській осередок Союзу українок завітала гостя з Англії Ярослава Драбат, дружина Григорія Драбата, редактора газети «Наш шлях», котра проінформувала тернополянок про діяльність Союзу українок у Лондоні.

З осені 1991 р. регулярно виходить у світ «Нова хата» — друкований орган обласного осередку Союзу українок — як спеціальний випуск газети «Свобода» з тематичним додатком для жінок. Так було відновлено у Тернополі випуск популярного в Галичині в 20—30-х роках місячника, а потім двотижневого часопису «Нова хата». «Тож будьмо гідними того високого обов'язку — жінки, матері, що повинна в рум'янку та народній пісні виколисати українську дитину, майбутнє народу. Нехай цей грудень стане початком нашої мудрості, доброти, працьовитості і тер-

піння», — звертається до краюнок у своєму грудневому випуску «Нової хати» обласна Координаційна Рада Союзу українок. Це не тільки заклик. Міська організація Союзу українок записала касету з колісковими піснями, розповідями і порадами для матері і передала їх школам майбутньої матері при пологових будинках.

20—21 грудня в республіканському Будинку кіно (м. Київ) відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд Союзу українок. На з'їзді були делегати від 10 областей України. Членкині Союзу з Тернопільщини вже могли гідно звітуватися про проведену за півтора року існування організації роботу.

1992 р. ознаменувався подальшим пропагуванням до-ворічних та різдвяних традицій у школах та дошкільних закладах. У приміщенні Союзу українок була організована виставка української вишивки, яка не тільки ознайомила відвідувачів з символікою, глибинним значенням народної культури, а й відкрила нові сторінки трагічної історії українського народу.

В цілому на Тернопільщині зареєстровано 48 осередків (1440 чол.) Союзу українок. Найстаршим почесним членом Союзу є колишній секретар Союзу українок у Скоморохах, тедер 91-річна п. Ольга Снітинська з Гусятинського району, яка товаришувала з І. Блажкевич, О. Геретою. Два осередки діють у Тернополі — міський і Текстерно, налічуючи понад 140 членів.

Налагоджені зв'язки обласної організації Союзу українок з іншими регіонами. Вже два роки союзанки допомагають літературою українкам Севастополя, підготували спеціальний підручник для української недільної школи в Ризі, матеріально підтримали союзанок у Запоріжжі, на Кіровоградщині.

Міцнішають зв'язки тернопільського Союзу із закордоном. На урочистостях, вечерях-зустрічах, організованих союзанками, побували посестри з Канади, Аргентини, Бразилії та інших зарубіжних країн. Серед них — почесний голова Союзу українок Румунії Магдалена Ласло-Кущук, професор україністики з Бухареста, від 1-го відділу Союзу українок Нью-Йорка Ліда Магун.

Добре поставлена в обласнім Союзі концертна діяльність. Особливо активними на цій ділянці роботи є Пронятинський осередок, а також осередки в Лозовій, Дедеркалах, Кам'янках.

Малими і великими ділами відновлюючи діяльність жіночого Союзу, тернополянки роблять свій внесок у спільну українську справу.

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА В УМОВАХ НОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ: СТАН І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

На зламі епох, коли відбувається складний, в муках народжуваний процес переходу до нового суспільства, самоусвідомлення гідності нації та її державності як підойми до вирішення всіх проблем, по-новому постають її проблеми культури.

Якщо до недавнього часу, в радянський період, переважало чисто прагматичне, технократично артикульоване ставлення до культури, а сама культура досягла такого рівня «заідеологізованості», що її часто-густо й не відрізняли від ідеології, то в сучасний період культура постає і поступово усвідомлюється суспільством і громадськістю в своїх ширших і універсальних функціях. Об'єктивно це пов'язано з тим, що сама нова соціальна реальність, як загалом, так і всіма своїми складовими, потребує ширшого і глибшого освоєння і використання культури. Нові запити щодо культури оновлюють її і дають відповідно новий імпульс її розвитку і притлумлюють своєю чергою її інші функції і складові.

Ідея національного відродження разом з розбудовою державності охопила значні верстви населення і створила тло і певну передумову для розвитку культури. Соціологічні дослідження засвідчили пробудження інтересу до національної культури в більшості населення. Плекались великі надії на суттєві зміни в економічній сфері в зв'язку з набуттям державної самостійності. Однак економічна ситуація не тільки не поліпшилась, а ввійшла в фазу кризи і набуває катастрофічного характеру. Нові паростки культури, які щойно почали зароджуватись, і вимагали, насамперед, економічної підтримки, вступили в фазу тяжких випробувань. Від кризового стану постраждала більше інших сфер соціальна культура. В перехідний період почали руйнуватись усталена мережа культурно-освітніх закладів, пам'ятки культури, золотий її фонд — творчі спілки, Матеріальне становище і соціальний захист працівників культури різко знизився. В умовах тотального економічного виживання однією із перших жертв стає культура.

У цій ситуації на різних форумах все частіше постає питання: «Відбувається відродження культури, чи її розвал?». Постає проблема усвідомлення об'єктивних підвалин, основ, передумов розвитку культури, її ролі в суспільстві, бо все частіше звучать дуже знайомі мотиви

«збудуємо державу, заживемо по-людські, а потім дійде черга до культури», тобто знову починає «правити бал» залишковий принцип. Більше того, в рекомендаціях Міжнародного валютного фонду щодо виходу України із економічної кризи знаходимо «добру пораду» скоротити фінансування на культурну сферу вдвічі.

В усіх перипетіях нашого буття знову і знову постає необхідність вирішення долі культури, пошуку шляхів виходу із кризи, нової політики в сфері культури. Одним із шляхів, вихідною підмогою є усвідомлення справжньої ролі, місця і функцій культури в суспільстві.

Не вдаючись у теоретичні штудії, визначимось, що під культурою ми розуміємо (слідом за В. П. Івановим) спосіб людського існування, форму, з допомогою якої все соціальне набуває змісту людської самовизначеності, плекання «людського в людині».

Одним із важливих висновків сучасної культурології є положення про природно-історичний характер розвитку культури, її зумовленість загальним станом суспільства. Вольові суб'єктивні намагання правлячих у суспільстві груп і партій в короткий строк надолужити відставання, «догнати і перегнати», не рахуючись з об'єктивними умовами як в економіці, так і в галузі культури, призвели до кризи. Проте в окремих галузях культури спостерігається не тільки похваллення, а й поступ. Складна ситуація, в якій перебуває суспільство, як ніколи вимагає реальної і зваженої діагностики і прогнозування хоча б тенденцій розвитку.

Проблеми культури вимагають визначеності в певних специфічних параметрах, а тому мистецька діяльність розглядається на тлі і в контексті не тільки сучасної соціо-культурної ситуації, а й з урахуванням особливостей сучасної естетичної і художньої реальності. Від митців суттєво залежить стан культури, її потенції.

Художня інтелігенція — це підгрупа творчої інтелігенції, яка формується із представників всіх класів і соціальних груп суспільства і професійно виконує духовно-практичну діяльність по художньому освоєнню дійсності шляхом створення нових та інтерпретації існуючих цінностей, яка характеризується розвиненими художніми творчими потребами і здібностями, деякими особливостями способу життя, рисами соціальної психології, специфічною системою потреб і виконує в суспільстві культурно-творчу, соціалізуючу та інші функції.

У соціальному становищі митця особливим способом співвідносяться професія та визнання, оскільки художня

професія — не звичайна професія, а своєрідне громадське покликання (поприще), на якому визначається рівень його художньої діяльності. Тому лише формальне входження особливості в склад художньої інтелігенції ще не свідчить про справжній талант, бо його дійсна проба вимагає постійного підтвердження на практиці, яка жорстко (а іноді і жорстко) визначає долю його таланту.

Правда, в соціалістичному суспільстві гарантом такого виживання була для більшості митців свідомо ідеологічна ангажованість і держава йшла на досить значне фінансування «своїх», відданих митців, які нерідко в цих комфортних умовах без особливої конкуренції, яка вимагає напруження всіх творчих сил, втрачали «творчу форму», вдовольнялись тим, що вірно служать в межах установлених та обмежених рамок соціалістичного реалізму начебто своєму народові (а насправді часто навпаки) і губили свій талант.

Громадська ситуація стала пробним каменем для визначення життєздатності культури, вміння відповісти на виклик часу, а сама культура і її установи повинні були набути нових, більш універсальних функцій і стати для особистості засобом виживання в нових умовах. Попри інші причини таке випробування для культури виявилось як нерівномірність та однобічність, поверховість її стану, так і кризовість та неспроможність урізноманітнити свої функції, і визначитись в перспективах зросту. Стали більш очевидними вади стратегії і тактики культурної політики, в тому числі і в художній сфері.

Нова соціальна ситуація змінює умови розвитку сфери культури і мистецтва і на її базі складається специфічна соціокультурна ситуація, яка активно і суперечливо породжує нову культурну реальність, в яку в свою чергу входить і нова художня реальність.

Не розгортаючи визначення, зазначимо, що нова культурна реальність проявляється:

1) у поступовій зміні характеру відносин між людьми разом із зміною у виробничих відносинах;

2) у зміні соціальної орієнтації та ідеалів, новому соціальному виборі;

3) у «переоцінці» цінностей і формуванні їх нової ієрархії;

4) в особистісному акценті (який почався у нас з так званого «людського фактора») по всьому полю соціуму і культури:

5) у зростанні ступенів свободи, багатоманітності та строкатості напрямів духовного життя як однієї з умов

поновлення імманентного самодостатнього розвитку культури;

6) у знятті «жорстокого» ієрархічного управління сферою культури і зростанні самостійності розвитку культури в регіонах;

7) у формуванні нової інфраструктури сфери культури і нових принципів управління нею;

8) у формуванні нових соціально-духовних потреб, шкали і критеріїв оцінки явищ культури і мистецтва, нових смаків і уподобань, в появі нових елементів способу життя;

9) у формуванні нових відносин між учасниками культурного життя (в художньому житті між митцем, публікою, критикою та громадськістю), в новому їх становищі;

10) у зміні статусу, а відповідно ролі і функцій національної культури, яка стає одним з визначальних факторів прогресу суспільства, розвитку його державності і водночас, потенціальним збудником міжнаціональних напружень;

11) у зміні суспільного статусу релігії, релігізації багатьох верств населення і клерикалізації деяких із них, зростанні її впливу на мораль суспільства, а також на меншому (якщо не більшому) впливові містичних, парапсихічних вчень, інтересом до яких захоплена більшість суспільства, що породжує суттєві зміни в суспільній свідомості, створює нові вектори буття людини в суспільстві.

Проведені нами на замовлення Інституту молоді дослідження культурної соціалізації молоді України показують, що переважна більшість молоді бажає освоювати національну культуру. Особливістю сучасного буття молоді є прогресуюча (майже обвальна) релігізація свідомості молоді (56% опитуваних заявили, що вони дотримуються певної релігійної традиції, а 26% виявили бажання приєднатись до певної конфесії, тобто 82% опитуваних заявили про своє позитивне ставлення до релігії). Зазначимо також, що войовничими атеїстами, які заперечують релігійну культуру в будь-яких її формах і проявах, визнали себе лише 3% опитуваних, а 6% — віднесли себе до атеїстів, які дотримуються в житті певних традицій релігійної культури. Це свідчить про глибинні зміни в смисложиттєвих цінностях молодого покоління, формування нової культури, в тому числі і культури повсякденності.

Із зміною характеру духовних потреб змінюється і структура культурної реальності, естетична та художня

орієнтація. В розвитку нової моделі культури важливу роль відіграє її естетичний потенціал; «знімаються», правда, вершинні досягнення всіх проявів культури, але гармонійність її складових все ж набуває естетичного ефекту. Специфіка «вбудованої» в культурну реальність естетичної реальності визначається особливостями художнього освоєння дійсності, що відбувається в системі притаманних сьогоденню актуальних естетичних відносин.

У наш час, на жаль, переважає «естетика» руйнування і повалення кумирів та ідолів, але й виникають (або ж виходять з підпілля) раніш блоковані нові естетичні потреби, які породжують в свою чергу нові естетичні відносини, змінюючи рівень естетичної свідомості. Як вищий рівень і серцевина естетичної реальності утворюється художня реальність, яку, на думку дослідників, передусім визначають художня потреба, предмет мистецтва, свідомість митця, художній образ твору, художнє споживання (процес і результат), життєві прояви форм розвитку під впливом мистецтва.

Структуру художньої реальності можна подати у формі зміни взаємовідносин трьох базових елементів системи художнього життя: а) художнього виробництва (творчості), б) художніх потреб; в) художнього освоєння (сприйняття) та їх суб'єктів (митця, публіки, критики). У попередній період волюнтаристськи порушувався закон відповідності художньої творчості (художнього виробництва як соціальної системи) та художнього освоєння (споживання) характеру розвитку справжніх, а не пропагованих громадсько-художніх потреб, що й викликало фрустрації. Як результат такого порушення, загальна тональність естетичної реальності обертається соціально-естетичними суперечностями, напруженим протистоянням людських орієнтацій художньому плюралізму.

Змістовою домінантою нової художньої реальності стає її національно-культурна спрямованість, яка висвітлює весь спектр явищ сучасного художнього життя, відродження якого потребує багатьох зусиль держави і суспільства.

Проведені нами за останні роки соціологічні дослідження духовного життя в цілому і художнього зокрема, свідчать про складні кризові ситуації в сучасній українській культурі. Дуже гостру економічну та кадрову кризу переживають сьгодні культурно-освітні заклади, руйнуються аматорські структури культурного дозвілля (за даними 1992 р. припинили своє існування понад 30 тис. колективів художньої самодіяльності). Щоправда, Мі-

ністерством культури України проведено практичний експеримент по розвитку нових форм культурного обслуговування населення, розроблено концепцію реформування сфери дозвілля, але суттєві результати ще, певно, попереду.

У галузі професійної художньої культури і, зокрема, виконавського мистецтва, вжито багато заходів щодо перебудови діяльності театральних та музичних колективів. Проведено дворічний комплексний експеримент по удосконаленню організації процесів колективної художньої творчості, поліпшенню економічного забезпечення діяльності творчих закладів, внаслідок чого державні театральні і музичні установи вивільнилися від дріб'язкової опіки та адміністративного пресінгу органів керування культурою і мистецтвом, утворилися нові численні недержавні творчі колективи — театри-студії, творчі об'єднання тощо на комерційних засадах. Пожвавлення художнього життя, різноманітність напрямів, відкрита і полемічна позиція критики, поява нових форм взаємодії митця і публіки будять надії.

В умовах загрози існування організаційної та творчої структури спілок митців, яка значною мірою визначає характер і зміст художнього життя суспільства, в художньому середовищі пробудилась нова енергія, направлена на пошук шляхів виживання, яка знайшла прояв в потягу до консолідації, мистецької солідарності, до визначення спільної громадсько-естетичної позиції та формування організації, яка могла б спілкуватись з представниками держави від імені всього корпусу митців України, від імені мистецтва України.

Такою формою став об'єднаний пленум творчих спілок України, який засвідчив бажання його учасників знайти не тільки вихід з важкого матеріального становища, але й прагнення вийти на новий рівень творчого життя, знайти нові обрії розвитку мистецтва в умовах демократизації та ринкових відносин, що стало певною історичною віхою в художньому житті України (20 листопада 1992 р.).

Проведене нами опитування офіційних учасників Пленуму творчих спілок України (263 чол.) з приводу стану та перспектив їх розвитку та участь в ній президента Л. М. Кравчука, міністра культури України Г. М. Дзюби, дали змогу наблизитись до вирішення проблем.

У центрі уваги була проблема опікування та підтримки державою творчих спілок. Одностайність оцінок становища, яке склалось, проявилась в тому, що 97,5% провідних митців та керівників творчих спілок вважає, що

держава не забезпечує потреб національної культури, охорони культури та митця.

Величезна сфера культури, де створюються художні надбання суспільства, залишилась за межами турбот Міністерства культури, а ті функції, які воно виконує щодо творчих спілок, були оцінені дуже низько (93,5% негативних оцінок).

Про глибоку кризу управлінських структур свідчить те, що вже прийняті рішення і законодавство в сфері культури виконується погано (90% виходить з того, що Закон про культуру виконується урядом недостатньо, а Закон про мову, як такий, що виконується достатньо, назвали 18%).

Зрушення на краще в системі певної художньої реальності можуть відбутись залежно від поліпшення роботи творчих спілок, бо при всій критиці, яка надходить на їхню адресу, вони залишаються єдиною організаційною структурою недержавного типу, яка засвідчує певний рівень професійності її членів, дає змогу у вільній дискусії з колегами і шляхом публікації та оприлюднення своїх творів ефективно і в короткий строк отримати визнання своєї творчості і професійну оцінку.

Радикальні зміни, які відбулися в творчих спілках за останні два роки, сприяли суттєвим зрушенням не тільки в організаційних структурах, а й у функціях і формах роботи. Відбуваються ці структурні та змістовні зміни в напрямі все більшого набуття самостійності окремими «професійними» цехами (гільдія акторів, режисерів та інші), зростання толерантності та розвою різних, раніше заперечуваних, напрямів та шкіл в мистецтві, активізації молодого покоління та урізноманітнення функцій творчих спілок в суспільстві.

Сам характер соціокультурної ситуації та нової художньої реальності, ситуація на зламі епох породила необхідність об'єднання творчих спілок України в певну конфедерацію для ведення діалогу з державою з метою соціально-творчого захисту митця.

Однак різні творчі спілки мають і різні умови свого функціонування і розвитку і тому ідея організаційного об'єднання митців була підтримана не всіма спілками (письменники і художники в більшості утримались).

Домінантою зусиль всіх творчих спілок в цей період стає турбота про відродження української культури та народної творчості, яка й поєднала їх у вирішенні своїх завдань би цехових проблем.

Переважаюча більшість оцінила участь своєї спілки у

відродженні української культури та народної творчості як достатню, хоч проблем стоїть багато. Дискусії на об'єднаному пленумі творчих спілок виявили всю панораму творчого життя України в його найгостріших суперечностях і намітили шляхи не тільки спільного протистояння незгодам, а й творчої консолідації в тих місцях художньої реальності, де можливий синтез мистецтв.

Соціальна практика стала більш динамічною і повнокровною і вимагає конкретного і точного використання культури в усіх її спеціалізованих сферах, до якої вона виявилась не готовою, що й викликало «дефіцит» культури. Суспільство усвідомило кризу сфери культури в умовах державної політики відродження національної культури й оголосило про пріоритетність її розвитку в умовах економічної неспроможності турботи про неї.

В цих умовах питання культурної політики стають визначальними для розвитку сфери культури. За визначенням експертів ЮНЕСКО, культурна політика держави включає таку суму дій, яка спрямована «на досягнення визначених культурних цілей з допомогою оптимального використання всіх фізичних та духовних ресурсів, які має суспільство в даний час», яка повинна збалансувати державними засобами інтереси населення, творців та суспільства.

Культурна політика — це основана на громадській згоді система поглядів про необхідний стан культурного життя та уявлення про ті пріоритети, на яких базуються критерії оптимальності використання всіх видів ресурсів.

Цілі державної культурної політики повинні формуватись з урахуванням інтересів населення, творців, засобів масової інформації та держави на основі певного компромісу між ними.

Реалізація базового надзавдання культурної політики сприяння розвитку національної культури — в її традиційному і сучасному руслі. Конкретизовані і операційно сформульовані цілі — пріоритети реалізуються в культурній політиці засобами: 1) організаційної структури управлінських органів; 2) методами і процедурами регулювання культурного життя в умовах економічної кризи, ринкових відносин і комерціалізації культури.

У зв'язку із значним зростанням впливу релігії, виникає необхідність не тільки враховувати в культурній політиці співвідношення світської і релігійної культур, а й установити принципи регулювання їхніх відносин.

Принципова позиція полягає в тому, що успішність модернізації не тільки всієї сфери культури, але й її окре-

них ланок, можлива лише при участі всіх інших сфер суспільства і управління ним, при особливому впливові на них Міністерства культури. Треба, щоб не тільки Міністерство культури програмувало розвиток культури, а й щоб кожне інше міністерство і його сфера мали і намагались реалізувати свою своєрідну культурну політику. Важливий напрям — створення комплексних програм з пограничних проблем (типу національної програми естетичного виховання населення, «багатокультурного» виховання та освіти).

Досвід. Заходу однозначно свідчить, що без естетичного виховання з дитинства розширення можливостей доступу до культури не сприяє розширенню участі в культурі.

Потрібно спиратись на нове розуміння управління сферою культури, яке включає органічну єдність «прогнозування», «планування», «стимулювання», «регулювання» та «виховання».

Мета культурної політики — «завести» природний механізм функціонування культури, насамперед, через організацію і стимулювання культурного життя різного рівня — аж до сім'ї і окремої особи, на основі зближення суспільних сил, партій, суб'єктів культури, які потім знайдуть і необхідні ресурси.

У своєрідних умовах нашої демократизації культури єдина культурна політика конкретизується за сферами, а тому стає полікультурною політикою, яка чутливо реагує на зміни в суспільстві, залишаючись сама ідеологічно нейтральною.

Виходячи із світового досвіду і ситуації розвитку нашої культури, треба знайти в культурній політиці спільне між вирішенням завдання збереження надбань і модернізацією культури та окремих її сфер в поєднанні з відродженням національної культури. В умовах, коли обвальне руйнування інфраструктури культури досягло критичної межі, пріоритет треба віддати збереженню від подальшої руйнації основ культури, національної спадщини.

Ми розглянули основні періоди становлення і розвитку української культури, яка пройшла довгий, тернистий і нерідко драматичний шлях від найдавніших часів до наших днів; прагнули свідомо і послідовно показати найкращі її прояви, повернути читача до національної стихії життя українського народу як джерела його культурної самобутності. При цьому ми виходили з розуміння того, що наше політичне відродження почалось саме з культурного. «Саме культура та її традиції були єдиною зброєю, єдиним захистом перед загрозою національного маразму»¹. Щоб визначити себе політично, нам треба було пройти процес самовизначення у різних ділянках національної культури, її славного минулого і багатих традицій.

Національна культура нами розглядається як спосіб життєдіяльності нації, згусток потенційних і творчих сил народу, які він використовує на освоєння і відтворення багатств рідної землі — цього своєрідного тла національної культури, простору, часу національного буття. Водночас це культуротворення залежить від енергетичних можливостей геополітичного простору, званого рідною землею, колом земель, що відчуваються і переживаються як Мати-Вітчизна. Воно залежить від історично змінюваних суспільних відносин, способу господарювання, базових для національної психології і ментальності, звичаїв, традицій та обрядів, смисложиттєвих принципів, що покладені в підвалини національно-специфічної педагогіки, етики, художнього та естетичного світобачення.

Кожна національна культура характеризується своєрідним неповторним мовомисленням, своєрідним неповторним світовідчуттям у малярському мистецтві, скульптурі, музиці, в піснях, в архітектурі, в театрі... і як культура взагалі, так і «кожна національна культура є психічною потребою даної нації, є найбільш типовим, найбільше синтезуючим викладником духової спадщини нашого народу»². Саме такою була від прадавніх часів і існує українська національна культура. Вона має свою типову структуру, свою генезу, свій зміст і стиль і цим чітко відрізняється від культур інших народів; послідовно вивершує свою самобутність.

Феномен української культури проявився у тому, що вона розвивалась у руслі світового культурного процесу. «Відкритість, здатність переймати, пристосовувати, перетворювати й українізовувати різноманітні впливи, що їх

відчував український народ протягом усіх віків своєї історії, є однією з особливостей і сильних сторін нашої культури»³.

У центрі українського національного культуротворення знаходиться особистість, яка знає, якого вона роду, племені і сутність якої у призначені їй життям роки сповна реалізується лише тоді, коли вона є безпосереднім суб'єктом цього процесу. Лише національно визначена людина (насамперед, духовно, тобто, коли вона приймає духовність нації як свою власну) здатна культурно спілкуватися з носіями інших національних культур, бути повноправним і повноцінним учасником поліфонії різних національних культур, без якої не можливе існування світової, загальнолюдської культури.

Національна культура — цілісний живий організм, який, подібно до людського, тривалий час визрівав у своїх попередниках і врешті вийшов із материнського лона до самостійного і досить складного життя. Але національно-культурний організм живе життям не одного, а багатьох поколінь. Відбувається постійний процес збагачення культури, створення і розповсюдження її досягнень і цінностей.

Отже, культурна тяглість на українських землях не переривалась ніде і ніколи, хоч під впливом історичних, політичних, релігійних, економічних та інших чинників розвиток української культури або поглиблювався, або спинявся, а то й руйнувався. Так, доба княжої України дала нам чудову літературу й таку ж архітектуру; доба козацької державності, зокрема періоду гетьмана І. Мазепи, прикметна неповторним у своїй красі козацьким барокко. А от литовсько-руська доба в культурі нашого народу мало чим позначилася, це саме можна сказати й про ближчі до нас часи. В той час, коли східна Україна переживала свою драму Валуївського і Емського указів, галицька Україна стала, до певної міри, П'ємонтою вільної української культури і в невеликих, але позитивних масштабах створила основи для української науки і взагалі для українського національно-культурного ренесансу. Зворотний процес відбувався в 20-х роках нинішнього століття: Західна Україна ніяк не могла в умовах польського затиску розгорнути свої культурні потенційні сили; на східноукраїнських же землях, хоч і в умовах тоталітарного колоніального режиму, знайшлося чимало діячів, які піднесли культурний рух на вищий щабель, заплативши за це своїм життям.

Українська культура є однією з найдавніших європейських культур, що творилася і розвивалася протягом тисячоліть. Але історія народу, що проживав на теренах теперішньої України, складалася так, що його державність і культура не могли розвиватися вповні. Віками тривало відчуження українців як від національних традицій та національних цінностей, так і від світової культури загалом, від особливостей інших національних культур.

Наш основний висновок полягає в тому, що українська культура здатна проявити свої індивідуальні особливості в умовах державотворення, пробудження національної свідомості та національного відродження, у тісному зв'язку з європейською та загальнолюдською культурою.

Ще раз наголошуємо, що проблема відродження української національної культури досить делікатна. Подолання відчуження національної культури від національних коренів, воскресіння національної української культури не повинно набувати національно-шовіністичної спрямованості, оскільки відчуження в такому випадку не зникає, а невідроджена культура страждатиме знову. Нині, як ніколи, нація має бути пильною і мудрою настільки, щоб не зашкодити ні собі, ні світовій спільності.

І ще одне зауваження. Багато століть не затихають дискусії про те, що таке культура, висуваються різні концепції про сутність культури, перспективи її розвитку, впливу на духовність людини, нації. Слово «культура» є у всіх мовах народів світу. Бо ж культура — це образ народу. Вона виявляє і символізує національний світогляд, етичні, естетичні, мистецькі, релігійні чи соціальні аспекти життя народу в кожночасній добі його існування. Санскритське тлумачення поняття «культура» означає «поклоніння світлу». І це величне поняття повинно об'єднати на основі гуманістичних ідеалів усіх українців, де б вони не проживали.

Сподіваємося, що наша книга прислужиться для пізнання правдивого образу християнської культури України, сприятиме інтелектуальному розвитку сучасного покоління, подоланню стереотипу вторинності української культури, що нав'язувався впродовж багатьох десятиліть комуністичною тоталітарною системою.

ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ
САМОСВІДОМОСТІ І КУЛЬТУРИ

- ¹ Лопчина Б. Українська культура: Короткий огляд. Нью-Йорк, 1983.
- ² Кульчицький О. Світовідчуження українця // Українська душа. К., 1992.
- ³ Астральний культ Русі-України подається за книгою: Знойко О. П. Міфи Київської землі та події стародавні. К., 1989.
- ⁴ Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: У 2 т. К., 1992.
- ⁵ Шлемкевич М. Душа і пісня/Українська душа. К., 1992.
- ⁶ Пономарьов А. П. Царина народної уяви та її класичні розробки // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991. С. 6—7.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Чмыхов Н. А. Истоки язычества Руси. К., 1990. С. 221.
- ⁹ Топоров В. Н. Ведийское РТА: К соотношению смысловой структуры и этимологии // Этимология, 1979. М., 1981. С. 139—156.
- ¹⁰ Попович М. В. Мироззрение древних славян. К., 1985. С. 62.
- ¹¹ Данилюк А. Українська хата. К., 1991.
- ¹² Болтарович З. Е. Народна медицина українців. К., 1990. С. 165—166.
- ¹³ Там само. С. 151.
- ¹⁴ Скрипник Г. А. Традиційні уявлення і вірування українців // Радянська школа. 1991. № 3. С. 25—31.
- ¹⁵ Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян., К. 1982.
- ¹⁶ Гнатюк В. М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991. С. 385.
- ¹⁷ Виклади давньослв'янських легенд або міфологія // Уклад. Я. Головацьким. К., 1991. С. 55—56.
- ¹⁸ Милорадович В. П. Малорусские народные поверья и рассказы о пятнице // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. К., 1991. С. 375—382.
- ¹⁹ Жмир В. Ф. На шляху до себе // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 1. С. 145.
- ²⁰ Гончаренко М. Українська культура серед інших культур світу. // Слово і час. 1991. № 5. С. 78.
- ²¹ Костенко Л. Геній в умовах заблокованої культури // Літературна Україна. 1991. 26 верес.
- ²² Соціоніка: час України. Тернопіль, 1991. С. 21.
- ²³ Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. К., 1992. С. 87—90.
- ²⁴ Бердяев Н. Душа Росії // Соціоніка: час України. С. 36.
- ²⁵ Філософія Відродження на Україні. К., 1990. С. 36.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Цит. за: Соціоніка: час України. С. 22.
- ²⁸ Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці // Жовтень. 1989. № 4. С. 91.
- ²⁹ Українська душа. С. 110.
- ³⁰ Там само. С. 18.

- ³¹ Там само.
- ³² Цит. за: *Січинський В.* Чужинці про Україну // Український історичний журнал. 1991. № 3. С. 139.
- ³³ *Гончаренко М.* Українська культура серед інших культур світу // Слово і час. 1991. № 5. С. 79.
- ³⁴ *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма. М., 1990. С. 94.
- ³⁵ Там же. С. 112—113, 117.
- ³⁶ Цит. за: *Онацький Є.* Українська емоційність // Українська душа. С. 37.
- ³⁷ *Сверстюк Є.* Свобода слова і культура думки // Україна в сучасному світі. К., 1990. С. 8.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ *Білецький П.* Українське мистецтво XVII—XVIII ст. К., 1963. С. 15.
- ⁴⁰ *Степовик Д.* Скарби України. К., 1991. С. 41.
- ⁴¹ *Марченко М. І.* Історія української культури. К., 1961. С. 167
- ⁴² *Огієнко І.* Українська культура. К., 1918. С. 24.
- ⁴³ *Драгоманов М.* Пропащий час. Українці під Московським царством // Пам'ятки України. 1990. № 4/1991. № 1. С. 7.
- ⁴⁴ Там само. С. 63.
- ⁴⁵ *Огієнко І.* Українська культура. С. 29.
- ⁴⁶ Там само. С. 75—76.
- ⁴⁷ *Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб, 1902. С. 57.
- ⁴⁸ *Огієнко І.* Українська культура. С. 84.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ Там само. С. 79.
- ⁵² Там само. С. 7.
- ⁵³ Там само. С. 81.
- ⁵⁴ *Білецький П.* Українське мистецтво XVII—XVIII ст. С. 55.
- ⁵⁵ *Огієнко І.* Українська культура. С. 100.
- ⁵⁶ Там само. С. 49.
- ⁵⁷ *Геврик Т.* Українські храми в Північній Америці // Пам'ятки України. 1990. № 4/1991. № 1. С. 10—12.
- ⁵⁸ *Лук А. Н.* О чувстве юмора и остроумия. М., 1968. С. 58—59.
- ⁵⁹ *Безвірник.* 1929. № 5. С. 31.
- ⁶⁰ *Огієнко І.* Українська культура. С. 142.
- ⁶¹ Там само. С. 142.
- ⁶² Там само. С. 152.
- ⁶³ *Марченко М. І.* Історія української культури, С. 189.
- ⁶⁴ *Вишневецький В.* Трагедія православних церков у Польщі // Пам'ятки України. 1990. № 4/1991. № 1. С. 18.
- ⁶⁵ *Огієнко І.* Українська культура. С. 142.
- ⁶⁶ *Мазманьянц В.* Свет вы мой, книги // Сов. культура. 1984. 28 авг.
- ⁶⁷ Як зберегти Лавру? // ВК. 1990. 24 груд.
- ⁶⁸ *Толочко П.* Кесарево-кесарю // Культура і життя. 1991. 9 лют.
- ⁶⁹ Культура і життя. 1990. 21 жовт.
- ⁷⁰ Вечірній Київ. 1991. 12 лист.
- ⁷¹ *Огієнко І.* Українська культура. С. 131.
- ⁷² *Василенко Г. К.* Велика Скіфія. К., 1991.
- ⁷³ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. С. 81.
- ⁷⁴ Цит. за: *Пивоваров Ю. С.* Политическая культура Руси: От Владимира Святого до Петра Великого // Политическая культура России. М., 1990. С. 14.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

- ¹ Філософська думка на Україні // Філософія: Курс лекцій; Навч. посібник/І. В. Бичко, Ю. В. Осічнюк, В. Г. Табачковський та ін. К., 1991. С. 198.
- ² Там само. С. 198—199.
- ³ *Толочко П. П.* Древньоруський феодальний город. К., 1989. С. 233.
- ⁴ *Скुरатівський В.* Київ крізь віки // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 4—5.
- ⁵ Там само.
- ⁶ *Лихачов Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л., 1986.
- ⁷ *Апанович О. М.* Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991. С. 15.
- ⁸ Там само. С. 11.
- ⁹ Там само. С. 17.
- ¹⁰ *Чижевський Д.* Історія української літератури. Нью-Йорк, 1965.
- ¹¹ Українське барокко: «Круглий стіл» журналу «Дніпро» // Дніпро. 1991. № 2. С. 91—92.
- ¹² Там само. С. 93.
- ¹³ Там само. С. 94.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. К., 1988. С. 26.
- ¹⁶ Українське барокко: «Круглий стіл» журналу «Дніпро». С. 93.
- ¹⁷ *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. С. 4.
- ¹⁸ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. 1—2. Мюнхен; Київ, 1991. С. 145.
- ¹⁹ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в 16—17 ст. Київ; Львів, 1912. С. 44.
- ²⁰ *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст. К., 1966.
- ²¹ *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI ст. // ЗНТШ. 1907. Т. 29. Кн. К. С. 25—26.
- ²² Філософія відродження на Україні. С. 146.
- ²³ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. 1. С. 228—229.
- ²⁴ Там само. С. 229.
- ²⁵ Філософія відродження на Україні. С. 208.
- ²⁶ Цит. за: *Литвинов В. Д.* Ідеї раннього Просвітництва в філософській думці України. К., 1984. С. 57.
- ²⁷ *Прокопович Ф.* Філософські твори; У 3 т. Т. 2. С. 147.
- ²⁸ Філософія відродження на Україні. С. 244.
- ²⁹ *Крип'якевич І. П.* Історія України. Львів, 1990. С. 251.
- ³⁰ *Ничик В. М.* Из истории отечественной философии конца XVII—начала XVIII века. К., 1978. С. 192.
- ³¹ *Радивиловський А.* Слово І, часу війни, побуждающее воинов христианских до потканыя ся з турками и татарами // Хрестоматія давньої української літератури. 3-ге вид., доп. К., 1967. С. 324.
- ³² Катехизис Великий Лаврентия Зизания. Л. 3 // Из истории философской и общественно-политической мысли в Белоруссии. Минск, 1962. С. 141.
- ³³ *Рогович М. Д.* Мирозрение М. Козачинского и его место в отечественной философской мысли первой половины XVII века: Автореф. дис. ... канд. филос. наук. К., 1978, С. 20.
- ³⁴ Цит. за: *Самарин Ю. Ф.* Стефан Вворский и Феофан Прокопович // Соч. М., 1980. С. 116.

- ³⁵ *Кашуба В. М.* З історії боротьби проти унії XVII—XVIII ст. К., 1976. С. 132.
- ³⁶ *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. 1. С. 131.
- ³⁷ *Огієнко І.* Українська культура. С. 92.
- ³⁸ Там само. С. 82.
- ³⁹ Цит. за: *Дорошенко Д.* Нарис історії України. Т. 1. С. 133.
- ⁴⁰ *Огієнко І.* Українська культура. С. 35.
- ⁴¹ Там само. С. 53.
- ⁴² Там само. С. 52.
- ⁴³ Там само. С. 205.
- ⁴⁴ *Українська душа.* К., 1992.
- ⁴⁵ *Шевченко Т.* Кобзар. К., 1989. С. 163—164.
- ⁴⁶ *Грабовиц Г.* Шевченко як міфотворець. К., 1991.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ *Брайчевский М.* Нова концепція історії України//Старожитності. 1992. 4.2 (18), січень. С. 13.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ *Шевчук В.* Нерозгадані таємниці «Історії Русів»: Вступ. ст.// Історія Русів, К., 1991. С. 28.
- ⁵² *Крип'якевич І. П.* Історія України. С. 293.
- ⁵³ *Огієнко І.* Українська культура. С. 35.
- ⁵⁴ *Білецький П.* Українське мистецтво XVII—XVIII ст. С. 10.
- ⁵⁵ *Франко І.* Мошолог атеїста. Львів, 1973. С. 208—209.
- ⁵⁶ *Харлампович К.* Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. Казань, 1898. С. 230.
- ⁵⁷ *Ісаєвич Я. Д.* Джерела в історії української культури доби феодалізму. К., 1972. С. 51.
- ⁵⁸ *Сверстюк Є.* Свобода слова і культура думки // Україна в сучасному світі. К., 1990. С. 15.
- ⁵⁹ *Конрад М.* Націоналізм і католицизм. К., 1989. С. 29.
- ⁶⁰ *Огієнко І.* Українська культура. С. 22.
- ⁶¹ *Колодний А. М.* Релігія і національна самосвідомість українців. К., 1990. С. 9.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ *Огієнко І.* Українська культура. С. 142.
- ⁶⁴ Там само. С. 174.
- ⁶⁵ *Степовик Д.* Церква і культура в Україні та в українській діаспорі: історія і сучасність // Україна в сучасному світі. С. 15.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Там само. С. 21.
- ⁶⁸ *Яременко П. К.* Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. К., 1988. С. 3.
- ⁶⁹ *Колодний А. М.* Релігія і національна самосвідомість українців. С. 10.
- ⁷⁰ Виступ письменника Євгена Сверстюка на Других Всеукраїнських зборах Народного руху України // Літературна Україна. 1990. 15 лист.
- ⁷¹ *Колодний А. М.* Релігія і національна самосвідомість українців. С. 10.
- ⁷² *Степовик Д.* Церква і культура в Україні та в українській діаспорі: історія і сучасність. С. 17.
- ⁷³ *Дашкевич Я.* Українське відродження і національні меншості // Україна в сучасному світі. К., 1990. С. 52.
- ⁷⁴ *Грушевський М.* Культурно-національний рух на Україні в 16—17 віці // Жовтень. 1989. № 1. С. 96.
- ⁷⁵ З історії київської української громади: Промова Павла Жи-

тецького на Шевченкових роковинах//ЗНТШ. Львів, 1913. Т. 116. С. 178, 181.

⁷⁶ *Забужко О.* Дві культури. К., 1990. С. 11.

⁷⁷ Там само. С. 45.

⁷⁸ *Костенко Л.* Геній в умовах заблокованої культури//Літературна Україна. 1991. 26 верес.

⁷⁹ *Огієнко І.* Українська культура. С. 263.

⁸⁰ *Лобановський Б. Б.* Нариси з історії українського мистецтва. Українське мистецтво другої половини ХІХ — початку ХХ ст. К., 1989. С. 159.

КУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІЇ: ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І СУЧАСНОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ

¹ *Мамардашвили М.* Як я розумію філософію. М., 1990. С. 169.

² *Малахов Л. А.* Нація в полі культури//Філософська і соціологічна думка. 1991. № 8. С. 98.

³ *Малаяров Н.* Японський прорив//Свободная мысль. 1991. № 15. С. 107.

⁴ *Швейцер А.* Культура и этика. М., 1979. С. 75.

⁵ *Ортега-и-Гассет.* Восстание масс//Вопросы философии. 1989. № 4. С. 119—120.

⁶ *Галаган А.* Высшая школа: в поисках новых путей//Свободная мысль. 1992. № 5. С. 94.

⁷ Інтерв'ю з В. А. Лефевром//Вопросы философии. 1990. № 7. С. 58.

⁸ *Галаган А.* Высшая школа: в поисках новых путей. С. 95—96.

⁹ Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій соціального і гуманістичного мислення у студентів: Тези доповідей респ. наук.-практ. конф. Одеса, жовтень, 1992 р. К., 1992, С. 34.

¹⁰ *Франко І.* Поза межами можливого//Твори. В 50 т. Т. 45. К., 1986. С. 284.

¹¹ *Нагаєвський І.* Історія Української держави ХХ століття. Рим, 1989. С. 419.

¹² Філософська думка на Україні. К., 1987. С. 6.

¹³ *Франко І.* Твори: У 50 т. Т. 27. С. 137.

¹⁴ Там само. С. 136.

¹⁵ *Комаринець Т.* До передісторії просвітницького руху в Україні //Матеріали наук.-практ. конф. Т-ва укр. мови у Львові. Просвіта, 1992. Вип. 8. С. 3.

¹⁶ *Возняк М.* Просвітні змагання галицьких українців в ХІХ віші (до 1850 р.), Львів. 1912. С. 23.

¹⁷ *Щурат В.* Вибрані праці з історії літератури. К., 1963. С. 136.

¹⁸ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. Львів; Київ, 1913. С. 304.

¹⁹ *Франко І.* Українські «народовці» і радикали//Твори: У 50 т. Т. 28. С. 204.

²⁰ Шляхами Золотого Поділля: Регіональний історично-мемуарний збірник Тернопільщини. Т. 1//Наукове товариство ім. Т. Шевченка в ЗСА: Український архів. Т. 21. Філадельфія, 1983.

Історія Тернополя та Тернопільщини. Філадельфія,

198

ujitow w Polsce. Lwów, 1875. S. 46.

до Тарнопольского. Тарнополь, 1892. S. 59.

ли з мого життя: Образки з громадського русників. Львів, 1913. С. 18.

²⁵ Там само. С. 44.

²⁶ *Задорожний В.* Учительська семінарія в Тернополі // Шляхами Золотого Поділля. Філадельфія (США), 1983. С. 169—177.

²⁷ Декларація основних принципів Української селянсько-демократичної партії // Літературна Україна. 1990. 5 липня.

²⁸ *Зарічна К.* Чи виживуть сільські бібліотеки? // Вільне життя. 1992. 17 берез.; *Моліцька Г.* Чи задоволений читач? // Вільне життя. 1991. 4 черв.

ПІСЛЯМОВА

¹ *Семчишин М.* Тисяча років української культури. 2-ге вид. фототип. К., 1993. С. XVIII.

² *Голубничий В.* Суть української культури і українська культура в діаспорі. Торонто, 1965. С. 10.

³ Теорія та історія світової і вітчизняної кнльтури. Львів, 1990. С. 93.

З М І С Т

СЛОВО ВІД АВТОРІВ	3
ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ УКРАЇНИ: ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА, ДУХ (Замість передмови) (В. Стародубець)	5
ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ І КУЛЬТУРИ	
Історіософія української культури та її джерела (М. Алексієвець, В. Цвіркун)	9
Українська міфологія і фольклор — скарбниця національної культури (М. Алексієвець, В. Цвіркун)	16
Міфопоетичні традиції Русі-України (М. Більчук)	22
Історична доля та дух українського етносу (М. Братасюк)	42
Релігія і спадкоємність розвитку української культури (Н. Кірюшко, М. Бойко)	59
До питання про джерела політичної культури України (О. Рудакевич, І. Дмитрів)	80
ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	
Типологія української національної культури: кийівсько-руський (середньовічний) і ренесансно-бароковий (козацький) типи (М. Алексієвець, В. Цвіркун)	87
Киево-Могилянська академія як оплот вільнодумства в Україні XVII—XVIII ст. (М. Братасюк)	104
Українська культура XIX—XX ст. і проблеми сучасного культурного розвитку нації (М. Алексієвець, В. Цвіркун)	119
Поліконфесійність нації і національна культура (М. Бойко, М. Кірюшко)	126
Відродження української культури, як проблема	

оновлення культурних цінностей (<i>М. Братасюк</i>)	141
Художнє життя на зламі століть (<i>О. Верстюк</i>)	149

КУЛЬТУРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАЦІЇ
ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ

I СУЧАСНОГО ПРОСВІТНИЦЬКОГО РУХУ

Освіта і культура — ключ до національного відродження (<i>П. Сілаєва, М. Братасюк</i>)	155
Філософія і нація, діалектика їх взаємозв'язку та взаємозалежності (<i>Р. Наконечний</i>)	168
Товариства «Просвіти» як обереги культурно-освітньої спадщини (<i>О. Герман, В. Гринчуцький</i>)	177
Соціокультурний розвиток сучасного села (<i>О. Дукачов, В. Ніколенко</i>)	190
Союз українок Тернопільщини та культурно-національне відродження краю (<i>О. Верстюк</i>)	198
Українська культура в умовах нової соціальної реальності: стан і проблеми розвитку <i>О. М. Семашко</i>)	202
Післямова	211
Примітки	214

Тернопільський науково-дослідний інститут «Проблеми людини» — перший незалежний науково-дослідний заклад в Україні, створений в 1991 р. за ініціативою його нинішнього директора доктора філософських наук А. Комарової.

Основними напрямками наукових розвідок, що їх провадять науковці з різних регіонів України під егідою інституту, є: шляхи створення соборної суверенної правової Української держави; духовне відродження України; шляхи подолання соціально-економічної кризи в Україні; законотворча діяльність і правова культура в незалежній Україні; міжконфесійні конфлікти в західному регіоні України, їх вирішення; проблеми роздержавлення власності, комерціалізації, розвитку підприємництва та нових форм господарювання.

У 1992—1993 рр. *інститут підготував і випустив у світ*, крім книги, яку ви тримаєте у руках, такі видання: «Читанка з народознавства»; О. Г. Дзюбенко «Питання формування дискусійного мовлення»; В. М. Никоенко «Політологія: курс лекцій»; «Шляхи розвитку підприємництва в умовах ринку»; В. Г. Мельник «Економічний словник»; програма спецкурсу «Історія Української державності».

Готуються до друку: «Вісник НДІ «Проблеми людини» (за підсумками конкурсу наукових праць «Ваші ідеї потрібні Україні»); «Організаційно-економічний механізм формування ринку в регіоні» за ред. А. Ф. Мельника; «Філософія: курс лекцій» за ред. Т. О. Силаєвої; О. Г. Дзюбенко, Г. С. Комарова, Т. В. Присяжний «Читанка бабусі Ольги і дідуся Діодозія» для 2, 3, 4-го класів чотирирічної початкової школи.

Адреса інституту: 282001, м. Тернопіль,
вул. Руська, 45/14,
тел. 2-36-16,
факс 5-49-31.

К90 Культурне відродження в Україні. — Львів: Астериск, 1993 — с. ISBN 5-8326-0022-3

У монографії розглядаються джерела української національної самосвідомості і культури, багатство культурних надбань українського народу, роль і місце національної культури в розвитку особистості, типологія української національної культури.

Для науковців, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами культурного відродження України.

К 4402000000-
93

Замовне

ББК 63.3(4УКР)7+71(4УКР)